

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΠΕΠΟΝΑΚΗΣ

ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΠΑΝΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΙ

ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

(1645 - 1899)

Διδακτορική Διατριβή

Θεσσαλονίκη 1994

MA

Στους γονέους μου
Βαρβάρα και Γιώργη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	4
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	5-13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	14-16

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΟΙ ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ (1645-1821)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α')

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

1. Η περίοδος του Κρητικού Πολέμου (1645-1669)	
α) Η κοινωνική και θρησκευτική κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού στο τέλος της Ενετοκρατίας	17-21
β) Οι Κρήτες απέναντι στους Ενετούς και τους Τούρκους	22-24
γ) Αίτια εξισλαμισμού	24-27
δ) Η εξάπλωση του Ισλάμ	27-29
2. Η πρώτη εκατονταετηρίδα μετά την πτώση του Χάνδακα (1669-1770)	30-35
α) Διοίκηση, φορολογικό σύστημα και οικονομική κατάσταση	35-37
β) Προβλήματα της Εκκλησίας της Κρήτης	38-40
γ) Οι εξισλαμισμοί από το 1669 ως το 1770	
3. Η περίοδος κυριαρχίας των Τουρκοκρητών (1770-1821)	41-45
α) Η διοικητική αστάθεια	45-51
β) Η κατάσταση του χριστιανικού πληθυσμού	51-53
γ) Η πρόοδος των εξισλαμισμών	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β')

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΕΝΩΝ

1. Η ένταξη των αρνησίθρησκων στη μουσουλμανική κοινότητα
α) Η κοινωνική προέλευση των αρνησίθρησκων 54-57
β) Το Ισλάμ και οι νεομουσουλμάνοι 57-59
γ) Στοιχεία από τη θρησκευτική ζωή των μουσουλμάνων 60-61
2. Ο κρυπτοχριστιανισμός
α) Η έκταση του φαινομένου - Η ζωή των κρυπτοχριστιανών 62-64
β) Αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών - Οι νεομάρτυρες 64-66
3. Η στάση του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και της
Εκκλησίας της Κρήτης απέναντι στους εξισλαμισμούς 67-69

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΟΙ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΙ (1821-1899)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α')

Η ΠΡΟΟΔΟΣ ΤΩΝ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΩΝ

1. Η ενίσχυση της χριστιανικής κοινότητας (1821-1830) 70-73
2. Διοίκηση, θρησκευτική πολιτική και εκχριστιανισμοί από το 1830 ως το 1856
α) Η εποχή της Αιγυπτιακής (1830-1840) 73-79
β) Η περίοδος 1841-1856 80-84
3. Εκχριστιανισμοί και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις
α) Οι συνέπειες του Hatt-i Hümayun 85-91
β) Η καθολική προπαγάνδα (1859-1860) 92-95
γ) Οι εκχριστιανισμοί κατά την περίοδο 1860-1878 96-98
δ) Οι εκχριστιανισμοί μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878-1899) 99-100
4. Ο τρόπος του εκχριστιανισμού
α) Η κοινωνική κατάσταση των εκχριστιανιζόμενων 101-102

β) Στοιχεία από τη ζωή τους	103-105
γ) Η στάση της Εκκλησίας	106-107

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β')

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

1. Οι αντιδράσεις των μουσουλμάνων της Κρήτης	108-112
α) Η οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας	112-114
β) Οι εξισλαμισμοί	115-116
γ) Ο προσηλυτισμός	
2. Η μουσουλμανική νομοθεσία	117-119
α) Οι αρμοδιότητες των μουσουλμανικών δικαστηρίων	119-121
β) Η άρνηση της μαρτυρίας των χριστιανών	122-125
γ) Προβλήματα κληρονομίας των εκχριστιανιζόμενων	
3. Η στάση των πολιτικών υπηρεσιών	126-127
α) Οι πασάδες	128-131
β) Τα συμβούλια των πόλεων - Η σύνθεση και το έργο τους	132-134
γ) Ο ρόλος των προξενείων	

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	135-137
RESUME	138-142
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	143-234
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	235-257
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	258-260
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	261-278

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΥ.Ε. : Αρχείο Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών
ΑΑ : Αταξινόμητο (Κρητικό) Αρχείο
ADN : Archives Diplomatiques de Nantes
ANF : Archives Nationales de France
ASV : Archivio di Stato di Venezia
b : busta (φάκελος)
CCC : Correspondance Consulaire et Commerciale
CPC : Correspondance Politique des Consuls
Χ.Χ. : χωρίς χρονολογία έκδοσης
Χ.Ο. : χωρίς όνομα συγγραφέα
Χ.Τ. : χωρίς τόπο έκδοσης
ΔΙΕΕ : Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας
ΕΕΚΣ : Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών
f : filza (υποφάκελος)
FO : Foreign Office Papers στο Public Record Office, Λονδίνο
φ : φύλλο
ΙΑΚ : Ιστορικό Αρχείο Κρήτης
ΙΜΚ : Ιστορικό Μουσείο Κρήτης
ΚΧ : Κρητικά Χρονικά
ΚΥ : Κεντρική Υπηρεσία
ΜΑΕ : Ministère des Affaires Etrangères, Paris
PRO : Public Record Office
ΤΑΗ : Μεταφρασμένο Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου
WNA : National Archives of the United States, Waschington

ερευνητές της ιστορίας της Κρήτης από τις μεταφράσεις των τουρκικών εγγράφων του Ν. Σταυρινίδη.

Ο στόχος μας ήταν να διερευνήσουμε τη συμπεριφορά των μεταστρεφόμενων, στο Ισλάμ αρχικά και στο χριστιανισμό αργότερα, και την έκταση του φαινομένου της αρνησιθρησκείας.

Ερευνήσαμε, επομένως, ιστορικές πηγές που αναφέρονται στον τελευταίο αιώνα της Ενετοκρατίας και στους δυόμισι αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης (1645-1898) και ανατρέξαμε στα αρχεία και στις βιβλιοθήκες των Χανίων, του Ηρακλείου, μοναστηριών της Κρήτης, της Αθήνας, της Κωνσταντινούπολης, του Παρισιού, της Νάντης, του Λονδίνου και της Βενετίας. Ζητήσαμε, επίσης, τη βοήθεια της "Inter-Bibliothèque" της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Στρασβούργου. Πρέπει, πάντως, να σημειώσουμε ότι στην προσπάθειά μας να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα συναντήσαμε πολλές δυσκολίες, ιδιαίτερα όσον αφορά την περίοδο μέχρι και την Επανάσταση του 1821, και αυτό όχι μόνο λόγω της διασποράς του αρχειακού υλικού και της μεγάλης χρονικής έκτασης του θέματος, αλλά και λόγω έλλειψης ολοκληρωμένων ερευνών για σημαντικά θέματά της νεότερης κρητικής ιστορίας, όπως π.χ. για την κοινωνία της Κρήτης την εποχή της Ενετοκρατίας, για τη σύγκριση της οικονομικής κατάστασης του νησιού την εποχή της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, για την οργάνωση των χωριών και την απονομή της δικαιοσύνης και στις δύο αυτές περιόδους, για τη σχέση της Εκκλησίας της Κρήτης με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, για τις δραστηριότητες των μοναχών, για τη δύναμη των μοναστηριών, για την παιδεία πριν από το 1821 και για την κρητική οικονομία από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι και την Αιγυπτιοκρατία (1830-1840).

Ανάμεσα στις Αnéκδοτες Πηγές, που προέρχονται από την περίοδο 1570-1821 και βοήθησαν σημαντικά την έρευνά μας διακρίνουμε εκείνες που βρίσκονται:

α) Στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia): Τα αρχεία αυτά, όσον αφορά την Κρήτη, περιέχουν πλούσιο υλικό. Τα έγγραφά τους μας δίνουν πληροφορίες για την οχυρωματική και οικονομική κατάσταση στο νησί και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου. Ασχολούνται όμως σπάνια με τη θρησκευτική και κοινωνική ζωή των υπόδουλων Ελλήνων. Ανάμεσά τους η σειρά "Provveditori da terra e da mare", στην οποία καταχωρούνται, μαζί με τις επίσημες αναφορές, εκθέσεις πρακτόρων της Βενετίας από τις κατακτημένες από τους Τούρκους περιοχές, μας πρόσφερε αξιόλογα στοιχεία, τόσο για τις διαθέσεις των κατοίκων, όσο και για την πρόοδο του Ισλάμ την εποχή του Κρητικού Πολέμου.

β) Στα Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας (Archives Nationales de France), που περιέχουν, όσον αφορά και πάλι την Κρήτη, κατά κύριο λόγο αναφορές των Γάλλων Προξένων στα Χανιά από το 1675 μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση. Στα Αρχεία, επίσης, του Γαλλικού Υπουργείου των Εξωτερικών (Archives du Ministère des Affaires Etrangères). Σ' αυτά υπάρχουν προξενικά έγγραφα από το 1791 ως το 1821. Οι πρόξενοι, ενδιαφερόμενοι για την προώθηση του γαλλικού εμπορίου στο νησί, έστελναν στο Παρίσι κατά βάση στοιχεία οικονομικού χαρακτήρα. Παρείχαν όμως και πληροφορίες για την κρητική κοινωνία και μερικές φορές για τους εξισλαμισμούς. Συχνά η εικόνα που διαμόρφωναν στις αναφορές τους οι πρόξενοι για τον πληθυσμό είχε δεχτεί την επίδραση των προκαταλήψεών τους για τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους.

γ) Στα Διπλωματικά Αρχεία της Νάντης (Archives Diplomatiques de Nantes): Στα αρχεία αυτά διατίθενται, όσον αφορά την Κρήτη, τα τετράδια σημειώσεων και τα κατάλοιπα των εγγράφων των Γάλλων Προξένων στα Χανιά, καθώς επίσης και τα τετράδια της αλληλογραφίας, που είχε η Γαλλική Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη με το προξενείο της στην Κρήτη. Από τα αρχεία της Nantes παίρνουμε συνήθως τις ίδιες πληροφορίες, που δίνουν και τα προξενικά αρχεία του Παρισιού. Μερικές φορές, όμως, υπάρχουν σ' αυτά αντίγραφα, που δεν καταχωρήθηκαν στα Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας και στα Αρ-

χεία του Υπουργείου των Εξωτερικών και δίνουν πολύτιμα στοιχεία για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση στο νησί.

Για την μετά το 1821 περίοδο οι σημαντικότερες ανέκδοτες πηγές ήταν:

α) Το Αρχείο του Ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Από τα έγγραφα της Κεντρικής Υπηρεσίας, που βρίσκονται σ' αυτό το αρχείο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, λόγω της συχνότητας των πληροφοριών τους για τους εκχριστιανισμούς και τις σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων, τα προερχόμενα από την περίοδο 1856-1879. Στο Κρητικό Αρχείο και μάλιστα στα τετράδια αντιγράφων των προξένων της περιόδου 1834-1858, περιέχονται βασικά στοιχεία για να κατανοήσουμε την τουρκική πολιτική στο θρησκευτικό και κοινωνικό τομέα και την πορεία των εκχριστιανισμών.

β) Οι εκθέσεις των Γάλλων Προξένων των Χανίων της περιόδου 1821-1899, που βρίσκονται στο Γαλλικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Σ' αυτές οι πρόξενοι δίνουν πληροφορίες για την οικονομία της Κρήτης και τις δυνατότητες του κρητικού εμπορίου, αλλά αναφέρουν πιο συχνά, σε σχέση με τον πρώτο αιώνα λειτουργίας του Γαλλικού Προξενείου, και πληροφορίες για την κοινωνική και θρησκευτική κατάσταση στην Κρήτη, πράγμα που οφείλεται στην διεύρυνση των ενδιαφερόντων τους και στα ταξίδια, που συνήθιζαν πλέον να κάνουν στο εσωτερικό του νησιού.

γ) Το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, που βρίσκεται στα Χανιά. Σ' αυτό το αρχείο υπάρχουν πολλές σειρές εγγράφων, κυρίως για την περίοδο μετά την Αιγυπτιακή Αυτοκρατορία. Σημαντική πηγή για την έρευνά μας στάθηκε το αρχειακό υλικό, που συγκέντρωσε στα τέλη του 19ου αι. ο Π. Βλαστός και στο οποίο συμπεριελήφθησαν έγγραφα και αντίγραφα εγγράφων σχετικά με τους εκχριστιανισμούς.

δ) Οι εκθέσεις των Άγγλων Προξένων στα Χανιά. Απ' αυτές ερευνήσαμε κυρίως τις εκθέσεις του H. Ongley, που περιέχουν τις εκτιμήσεις του σχετικά με την εφαρμογή των πολιτικών και θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων στο διάστημα 1856-1858.

ε) Το "Περιγραφικόν Εὑρετήριον τῶν Πατριαρχικῶν Κωδίκων" (1539-1856) και ο "Ἱερός Κώδιξ τῶν Συνοδικῶν Πράξεων" (1859-1860) του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Η πρώτη από τις παραπάνω σειρές εγγράφων περιέχει περιλήψεις των εξερχομένων του Πατριαρχείου. Αν παραπέμπουμε σ' αυτή και όχι στα ίδια τα έγγραφα, είναι διότι στα τελευταία δεν υπήρχε δυνατότητα να κάνουμε έρευνα. Η δεύτερη σειρά είναι τα πρακτικά της Πατριαρχικής Συνόδου. Απ' αυτή μας επιτράπηκε να δούμε δύο μόνο τόμους. Και οι δύο σειρές αποσιωπούν πληροφορίες για το θέμα των εξισλαμισμών. Παρέχουν όμως αξιόλογα στοιχεία για να κατανοήσουμε τη θρησκευτική κατάσταση στην Κρήτη.

στ) Η αλληλογραφία του Ρωσικού Υποπροξενείου Ηρακλείου, που βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης στο Ηράκλειο και αφορά το χρονικό διάστημα 1841-1893.

Εδώ πρέπει να πούμε ότι μετά από χρονοβόρες προσπάθειες κάναμε έρευνα και στα αρχεία των εξής μοναστηρίων της Κρήτης: της Πρέβελης, του Αρσανίου, του Βροντισίου, της Οδηγήτριας και της Αγκαράθου. Δεν εντοπίσαμε, όμως, σ' αυτά υλικό για τη μελέτη μας.

Οι κυριότερες Δημοσιευμένες Πηγές, που συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της εργασίας αυτής είναι οι εξής:

α) Η μετάφραση μέρους του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου από το Ν. Σταυρινίδη. Ο πρόδρομος αυτός των κρητικών τουρκολογικών σπουδών δεν κάνει γνωστό αν μεταφράζει το σύνολο των εγγράφων της περιόδου με την οποία ασχολείται ή αν κάνει επιλογή στοιχείων. Δεν δημοσιεύει, επίσης, πανομοιότυπα των εγγράφων, που θα επέτρεπαν τον έλεγχο της εγκυρότητας των μεταφράσεών του. Στο πεντάτομο έργο του, ωστόσο, παρέχονται πληροφορίες για πολλές πτυχές της ζωής των χριστιανών της Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης και για την πολιτική των Τούρκων στο χρονικό διάστημα 1657-1765.

β) Σημαντικά στοιχεία περιέχουν και οι μεταφράσεις εγγράφων της περιόδου 1650-1750 του απολεσθέντος στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου Τουρκικού Αρ-

χείου Ρεθύμνου. Οι μεταφράσεις αυτές δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα **"ΒΗΜΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ"** και στο διάστημα 1930-1933 από τον πρώην μουσουλμάνο Γ. Σιδεράκη. Πρέπει, πάντως, να διευκρινίσουμε εδώ ότι δεν κατορθώσαμε να συμβουλευτούμε όλες αυτές τις μεταφράσεις και αυτό γιατί η σειρά της παραπάνω εφημερίδας, που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη και στη βιβλιοθήκη του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης στα Χανιά, είναι ελλιπής.

Με το αρχειακό υλικό των Ν. Σταυρινίδη και Γ. Σιδεράκη, καθώς και με τα τουρκικά έγγραφα που δημοσίευσαν άλλοι ιστορικοί, όπως οι Κ. Λασιθιωτάκης, Γ. Οικονομίδης και Π. Χιδίρογλου, προσπαθήσαμε να καλύψουμε, σ' ένα βαθμό το κενό, που υπήρξε στην έρευνά μας από το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε την τουρκική γλώσσα.

γ) Οι ιταλικές, γαλλικές και ελληνικές διηγήσεις του Κρητικού Πολέμου. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει, για τις λεπτομερείς περιγραφές των πολεμικών επιχειρήσεων, **"Ο Κρητικός Πόλεμος"** του Μ.Τ. Μποινιαλή.

δ) Τα περιηγητικά κείμενα. Μολονότι γράφτηκαν από άτομα, που είχαν κατά βάση αρχαιολογικά και γεωγραφικά ενδιαφέροντα και αντιμετώπιζαν δυσκολίες στο να προσεγγίσουν τον πληθυσμό, ωστόσο, μας δίνουν σημαντικά στοιχεία, άγνωστα από άλλες πηγές, για την κατάσταση των χριστιανών, τις καταπιέσεις των Τούρκων και την πορεία των εξισλαμισμών.

ε) Οι εκδόσεις που περιέχουν τη μουσουλμανική νομοθεσία και τα διατάγματα για τις μεταρρυθμίσεις του 19ου αιώνα.

και στ) Δημοσιεύσεις εγγράφων των κρητικών επαναστάσεων του 19ου αιώνα.

Με βάση το υλικό των παραπάνω πηγών προσδιορίσαμε ως χρονικά όρια της μελέτης μας την περίοδο 1645-1899. Και αυτό γιατί το 1645 αρχίζουν οι εξισλαμισμοί και το 1899 εξαλείφονται τα τελευταία αίτια πραγματοποίησής τους. Θεωρήσαμε, τέλος, απαραίτητη την παρακάτω διάρθρωση:

Στην Εισαγωγή παραθέτουμε τα βασικά πολεμικά και πολιτικά γεγονότα της ιστορίας της Κρήτης στη χρονική περίοδο 1645-1899.

Τον κύριο κορμό της εργασίας διαιρούμε σε δύο μέρη και το κάθε μέρος σε δύο κεφάλαια. Στο Πρώτο Μέρος εξετάζουμε την πορεία των εξισλαμισμών και τα στοιχεία που έδωσαν οι πηγές για τη ζωή των εξισλαμιζόμενων. Πιο συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο αναζητούμε τις θρησκευτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις πραγματοποίησης των εξισλαμισμών και παρακολουθούμε την έκταση του φαινομένου στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου αρχικά, τα πρώτα εκατό χρόνια μετά την κατάκτηση στη συνέχεια και, τέλος, την τελευταία περίοδο πριν από την Ελληνική Επανάσταση.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στις διάφορες κοινωνικές ομάδες που ασπάστηκαν το Ισλάμ, στη θέση των εξισλαμιζόμενων στη νέα κοινωνία που διαμόρφωναν και στον τρόπο ζωής τους. Στο ίδιο κεφάλαιο περιγράφουμε τη διάσταση του φαινομένου του κρυπτοχριστιανισμού, καθώς και τη ζωή και τα προβλήματα των κρυπτοχριστιανών. Κάνουμε, επίσης, λόγο για τη στάση της Εκκλησίας απέναντι στους αρνησίθρησκους.

Μερικά διαστήματα της περιόδου, που αναπτύσσεται στο Πρώτο Μέρος, όπως τα τέλη του 17ου και τα τέλη του 18ου αιώνα, παρουσιάζονται περιληπτικά. Αυτό όμως οφείλεται στην έλλειψη ικανοποιητικού υλικού, που άλλωστε δεν επέτρεψε και την απάντηση ερωτημάτων, όπως είναι: οι σχέσεις νεομουσουλμάνων και χριστιανικής κοινότητας, η προσηλυτική δράση των μεβλεβήδων και οι εκχριστιανισμοί στην περίοδο 1645-1821. Έτσι, παρά τα νέα στοιχεία και τις υποθέσεις που διατυπώνονται, υπάρχουν στο Πρώτο Μέρος κενά για την πρόοδο των εξισλαμισμών, τον κρυπτοχριστιανισμό και τα φορολογικά θέματα.

Στο Δεύτερο Μέρος εξετάζουμε τους εκχριστιανισμούς από το 1821 ως το 1899. Αναλυτικότερα: Στο πρώτο κεφάλαιο παρακολουθούμε την προοδευτική ελάττωση του πληθυσμού της μουσουλμανικής κοινότητας και αναζητούμε τα αίτια αυτού του φαινομένου. Παρουσιάζουμε, επίσης, στοιχεία από τη διοικητική κατάσταση και τις μεταρρυθμί-

σεις, επειδή και τα δύο αυτά φαινόμενα συντελούν στην ερμηνεία των μεταστροφών στο χριστιανισμό. Στο ίδιο κεφάλαιο δίνουμε βαρύτητα και στην έρευνα των διάφορων ομάδων εκχριστιανιζόμενων που απασχόλησαν τις αρχαικές πηγές, παραθέτουμε στοιχεία για τη ζωή τους και επισημαίνουμε το ρόλο της Εκκλησίας στους εκχριστιανισμούς.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του Δευτέρου Μέρους αναζητούμε τις αιτίες των προβλημάτων εκχριστιανισμού και παρουσιάζουμε τις δυσκολίες, που αντιμετώπισαν οι αρνητές του Ισλάμ. Εξετάζουμε επίσης τις αντιδράσεις και τη συμμετοχή των πασάδων, των συμβουλίων των πόλεων και των προξένων στους εκχριστιανισμούς.

Στα συμπεράσματα παρουσιάζουμε σε γενικές γραμμές τις αιτίες που προκάλεσαν τους εξισλαμισμούς και τους εκχριστιανισμούς και συνοψίζουμε τις συνέπειες των δύο αυτών φαινομένων.

Στο τέλος παραθέτουμε ένα παράρτημα, στο οποίο καταχωρίζονται, ενδεικτικά, τρία έγγραφα του Ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών και ένα του Αγγλικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Και τα τέσσερα αυτά έγγραφα κάνουν λόγο για τους εκχριστιανισμούς που συνέβησαν το 19ο αιώνα. Παραθέτουμε επίσης: ένα πίνακα του πληθυσμού των χωριών της επαρχίας Μονοφατισίου, που αφορά την περίοδο 1821-1834, τη γραφική παράσταση της κίνησης του χριστιανικού και του μουσουλμανικού πληθυσμού από το 1645 ως το 1924 και δύο χάρτες. Στον πρώτο παρουσιάζονται οι περιοχές στις οποίες, σύμφωνα με τις πληροφορίες του R. Pashley (βλ. βιβλιογραφία), πλειοψηφούσαν οι μουσουλμάνοι στα 1834. Στο δεύτερο καταγράφονται οι ονομασίες των κυριότερων πόλεων και χωριών της Κρήτης και η διοικητική της διαίρεση στα 1881.

Τελειώνοντας, θεωρώ χρέος μου να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σ' εκείνους που με βοήθησαν στην αναζήτηση και στη συναγωγή του ανέκδοτου και του εκδομένου υλικού της διατριβής αυτής, καθώς επίσης και σ' εκείνους που μου πρόσφεραν πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις στη διάρκεια της σύνθεσής της.

Θα ήθελα προπάντων να ευχαριστήσω τον αείμνηστο καθηγητή Στέφ. Παπαδόπουλο και τους καθηγητές μου κ.κ. Ι. Αλεξανδρόπουλο, Β. Κόντη και Ι. Κολιόπουλο, που ως μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής με καθοδήγησαν με βιβλιογραφικές και μεθοδολογικές παρατηρήσεις, διόρθωσαν το χειρόγραφό μου και με ενίσχυσαν στην προσπάθειά μου. Ευχαριστώ επίσης τον καθηγητή κ. Αστέριο Αργυρίου για τις υποδείξεις του στη διάρκεια της έρευνας. Ευχαριστίες οφείλω στη διευθύντρια του Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών και καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κ. Δόμνα Βισβίζη-Δοντά για τις παρατηρήσεις και τις διορθώσεις της. Ευχαριστώ τον αείμνηστο Ν. Σταυρινίδη, τον τουρκολόγο κ. Π. Χιδίρογλου και τον ιστοριοδίφη κ. Γ. Τουσίμη για τις πολύτιμες πληροφορίες τους.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην "Comité Catholique pour la Collaboration Culturelle", που ανέλαβε τα έξοδα των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Ακόμη ευχαριστώ την "Inter-Bibliothèque" της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Στρασβούργου και τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αθήνας, που έθεσαν στη διάθεσή μου σπάνιο βιβλιογραφικό υλικό.

Θα ήθελα, τέλος, να ευχαριστήσω τους συναδέλφους: Αθ. Λαΐνα, Ελ. Παπαδάτο, Γ. Νικολάου, Γ. Χρήστου, Γ. Γρυντάκη, Π. Λαζοπούλου, για το ενδιαφέρον και τις διορθώσεις τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα οθωμανικά στρατεύματα αποβίβάστηκαν στην Κρήτη τον Ιούνιο του 1645 και άρχισαν την πολιορκία των Χανίων, βάζοντας τέλος σε τεσσερισήμισι σχεδόν αιώνες ενετικής κυριαρχίας (1211-1645). Η πόλη, κάτω από την πίεση 30.000 Τούρκων στρατιωτών, αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Την τύχη της ακολούθησε το Ρέθυμνο, που παραδόθηκε το Νοέμβριο του 1646 και ο Χάνδακας (το σημερινό Ηράκλειο), πρωτεύουσα του νησιού, 23 χρόνια αργότερα (1669).

Μετά τον πόλεμο οι Ενετοί διατήρησαν στο "Βασίλειο της Κάντιας" μόνο τα τρία οχυρά νησάκια: 1) της Γραμβούσας, δυτικά των Χανίων, 2) της Σούδας, μέσα στον ομώνυμο κόλπο και 3) της Σπιναλόγκας, στο ανατολικό άκρο του νησιού.

Το 1691, στη διάρκεια του νέου βενετοτουρκικού πολέμου, οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Γραμβούσα. Ενα χρόνο αργότερα οι Ενετοί προσπάθησαν να ανακτήσουν την Κρήτη. Αποβίβισαν στρατό κοντά στα Χανιά, τα οποία πολιορκήσαν, χωρίς όμως επιτυχία.

Στα 1715 οι Ενετοί παρέδωσαν στους Τούρκους τα δύο τελευταία οχυρά, της Σούδας και της Σπιναλόγκας. Έτσι οι Τούρκοι συμπλήρωσαν την κατάκτηση και εδραίωσαν την κυριαρχία τους, που επρόκειτο να διατηρηθεί χωρίς σημαντικά γι' αυτούς προβλήματα μέχρι το 1821, με εξαίρεση την επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770-1771).

Το 1821 οι Κρήτες χριστιανοί πήραν τα όπλα, συμμετέχοντας στον Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας. Η επανάσταση διήρκεσε στο νησί από το 1821 ως το 1830, με ιδιαίτερη έξαρση τα χρονικά διαστήματα 1821-1823 και 1825-1827. Σ' αυτές τις περιόδους της επαναστατικής έντασης οι χριστιανοί κυριαρχούσαν στις επαρχίες, έχοντας ως ορμητήρια τις οχυρές θέσεις των μοναστηριών, ενώ οι μουσουλμάνοι περιορίζονταν στις πόλεις, που βρίσκονταν όλες στο βόρειο μέρος του νησιού.

Το 1830 η Κρήτη παραχωρήθηκε στο Μωχάμετ Αλή της Αιγύπτου, ο οποίος ανέθεσε τη διακυβέρνησή της στο Μουσταφά-πασά. Το νησί παρέμεινε 10 χρόνια κάτω από την αιγυπτιακή διοίκηση, για να δοθεί ξανά στο Σουλτάνο με τη συνθήκη του Λονδίνου

(1841). Οι χριστιανοί, επωφελούμενοι από τη σύγκρουση του Αντιβασιλέα της Αιγύπτου με το Σουλτάνο, επαναστάτησαν την άνοιξη του 1841, με κύριο αίτημα την αποτίναξη της τουρκικής εξουσίας.

Στη συνέχεια και μέχρι το 1851 το νησί διοικήθηκε και πάλι από το Μουσταφά-πασά, που διορίστηκε από την Πύλη Γενικός Διοικητής.

Δύο χρόνια μετά τη δημοσίευση του Hatt-i Hümayun του 1856 οι χριστιανοί πήραν ξανά τα όπλα, διαμαρτυρόμενοι για τη μη εφαρμογή του σουλτανικού διατάγματος, την επιβολή νέων φόρων και τις επεμβάσεις των μουσουλμανικών δικαστηρίων στα ζητήματα κληρονομιάς των ορφανών.

Ακολούθησε μια ειρηνική περίοδος οκτώ ετών, στη διάρκεια της οποίας οι χριστιανοί πλήρωναν μόνο το στρατιωτικό φόρο και τη δεκάτη. Την ίδια περίοδο απέκτησαν το δικαίωμα να φέρουν τα όπλα τους.

Στα 1866 άρχισε^η δεύτερη μεγάλη επανάσταση, με αφορμή την προσπάθεια της Πύλης να επιβάλει νέους φόρους, που καταργούσαν την προνομιακή μεταχείριση των Κρητών. Οι χριστιανοί ζήτησαν επίσης αναδιοργάνωση των δικαστηρίων, σεβασμό της προσωπικής ελευθερίας και πραγματική ανεξιθρησκεία. Δύο χρόνια αργότερα, ο "Οργανικός Νόμος" της Κρήτης απάλλαξε το χριστιανικό πληθυσμό από το στρατιωτικό φόρο, για όσο χρόνο οι μουσουλμάνοι δεν υπηρετούσαν στο στρατό, και υποσχόταν την οργάνωση των μικτών δικαστηρίων.

Με την ευκαιρία του πολέμου ανάμεσα στη Ρωσία και την Πύλη (1877-1878) οι Κρήτες επαναστάτησαν και πάλι στα 1877 και ζήτησαν αυτονομία. Το επόμενο έτος φερμάνι, γνωστό ως "Χάρτης της Χαλέπιας", αναγνώριζε την ελληνική γλώσσα ως επίσημη γλώσσα των δικαστηρίων. Η σημαντικότερη όμως κατάκτηση των χριστιανών ήταν η διεύρυνση της συμμετοχής τους στη Γενική Συνέλευση, στην οποία τους αντιπροσώπευαν πλέον τα 49 από τα 80 μέλη.

Το 1889 οι Κρήτες επαναστάτησαν ξανά με αφορμή τη νοθεία των εκλογών του 1888. Η Πύλη, με το πρόσχημα ότι οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί δεν είχαν αποδώσει, περιόρισε τις παραχωρήσεις του "Χάρτη της Χαλέπας". Στην επιλογή των δημοσίων υπαλλήλων προτιμούνταν οι γνώστες της τουρκικής γλώσσας και τα μέλη της Γενικής Συνέλευσης μειώθηκαν σε 35 χριστιανούς και 22 μουσουλμάνους.

Νέα επαναστατικά γεγονότα, που διήρκεσαν δύο έτη, έληξαν τον Αύγουστο του 1898 με τη σφαγή αμάχων στο Ηράκλειο από Τούρκους στρατιώτες και την αποχώρηση του τουρκικού στρατού (Νοέμβριος 1898). Το Δεκέμβριο του ίδιου έτους αποβιβάστηκε στη Σούδα ο Πρίγκιπας Γεώργιος, ως Αρμοστής της Κρήτης. Τον Απρίλιο τέλος του επόμενου έτους η Γενική Συνεύλεση των Κρητών ψήφισε το σύνταγμα της "Κρητικής Πολιτείας", που καταργούσε τα τελευταία πλεονεκτήματα της μουσουλμανικής κοινότητας.

Στη διάρκεια των δυόμισι αυτών αιώνων τουρκικής κυριαρχίας η Κρήτη γνώρισε για δεύτερη φορά μουσουλμάνο κατακτητή, μετά δηλαδή την Αραβοκρατία (827-961). Το νησί ακολούθησε την τύχη των Βαλκανίων, που διακόσια περίπου χρόνια πριν, το 15ο αιώνα, υπόστηκαν στο σύνολό τους την τουρκική κατάκτηση.

Όπως την εποχή της Αραβοκρατίας, έτσι και την εποχή της Τουρκοκρατίας μέρος του ελληνικού πληθυσμού εξισλαμίστηκε. Κρήτες χριστιανοί προσχώρησαν κατά χιλιάδες στο Ισλάμ, για λόγους που θα αναλύσουμε στη συνέχεια και πρόσφεραν στους κατακτητές μια ισχυρή μουσουλμανική κοινότητα.

**ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΟΙ ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ (1645-1821)**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α) Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

1. Η περίοδος του Κρητικού Πολέμου (1645-1669)

α) Η κοινωνική και θρησκευτική κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού στο τέλος της Ενετοκρατίας

Η κοινωνική κατάσταση

Τον τελευταίο αιώνα της Ενετοκρατίας οι πόλεις της Κρήτης παρουσίασαν οικονομική ευημερία¹. Οι Ενετοί και οι Κρήτες ευγενείς, που κατοικούσαν σ' αυτές, εξασφάλιζαν από τα κτήματά τους μεγάλα εισοδήματα και είχαν τη δυνατότητα να στέλνουν τα παιδιά τους για σπουδές στην Ιταλία. Η αστική τάξη απέκτησε πλούτο, συμμετέχοντας ισότιμα με τους ευγενείς στις οικονομικές δραστηριότητες του τόπου. Οι φτωχοί, τέλος, εργάτες, που αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων των πόλεων, ήταν απαλλαγμένοι από τις αγγαρείες και την κωπηλασία στις γαλέρες². Η οικονομική και κοινωνική αυτή κατάσταση, μαζί με την εγκατάσταση στο νησί Ελλήνων λογίων, είχε ως αποτέλεσμα την καλλιέργεια των γραμμάτων, τη γνωστή σαν "Κρητική Αναγέννηση".

Έξω, όμως, από τις πόλεις, η συντριπτική πλειοψηφία του κρητικού πληθυσμού, με εξαίρεση δηλαδή το μικρό αριθμό των αρχόντων, ζούσε σε πολύ διαφορετική κατάσταση. Οι χωρικοί έπαψαν, βέβαια, από το τέλος του 16ου αιώνα να θεωρούνται δούλοπάροικοι και χαρακτηρίζονταν *liberi*³, δηλαδή ελεύθεροι, ύστερα από τις μεταρρυθμίσεις της Βενετίας, που επιδίωκαν να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους, εν όψει του τουρκικού κινδύνου. Αλλά, παρά τις προσπάθειες της Βενετίας, η οικονομική και κοινωνική θέση των χωρικών δεν άλλαξε αισθητά. Η αναδιανομή της γης και η αναδιάρθρωση της αγροτικής παραγωγής, βασικά θέματα της μεταρρυθμιστικής πολιτικής της Βενετίας,

προσέκρουσαν στην αντίδραση των ευγενών και δεν εφαρμόστηκαν⁴. Συγχρόνως διατηρήθηκαν οι υποχρεώσεις των χωρικών προς τους ιδιοκτήτες της γης. Οι χωρικοί συνέχισαν έτσι να διαθέτουν το σπόρο και τα έξοδα της καλλιέργειας⁵ και υποχρεώνονταν, όπως και πριν, να κάνουν στους άρχοντες πρόσθετες εκδουλεύσεις⁶. Συγχρόνως οι χωρικοί επιβαρύνονταν και με έκτακτους φόρους για την αντιμετώπιση των αμυντικών αναγκών.

Ο αγροτικός πληθυσμός αντιμετώπιζε με δυσарέσκεια και το θεσμό της αγγαρείας, στην οποία υποβάλλονταν μία εβδομάδα κάθε χρόνο οι ενήλικοι χωρικοί, τουλάχιστο από το 1434, με σκοπό την κατασκευή και τη συντήρηση των δημόσιων έργων⁷. Η υποχρεωτική αυτή εργασία, εκτός του ότι προσφερόταν χωρίς αμοιβή, στεναχωρούσε τους χωρικούς, επειδή τους υποχρέωνε σε πολυήμερη οδοιπορία και σε διαμονή μακριά από τα χωριά τους. Στα 1632 υπολογίζονταν σε 41.950 όσοι ήταν υπόχρεοι σ' αυτή την εκδούλευση⁸. Οι τελευταίοι πριν από την τουρκική εισβολή προβλεπτές, γνωρίζοντας τα συναισθήματα των κατοίκων και τα παράπονά τους, ζητούσαν επίμονα από το Συμβούλιο των Δέκα να δοθεί ευνοϊκή λύση για τους χωρικούς σ' αυτό το θέμα⁹. Ωστόσο δεν μας είναι γνωστό αν εισακούστηκαν.

Εκτός από τα παραπάνω προβλήματα, ο αγροτικός πληθυσμός είχε να αντιμετωπίσει και την υποχρεωτική ναυτολόγηση. Στα 1638 μόνο στο διαμέρισμα του Χάνδακα η υπηρεσία αυτή αφορούσε 20.000 άτομα¹⁰. Μη έχοντες ^{κτήματα} να στείλουν αντικαταστάτη, όπως οι πλούσιοι, πολλοί χωρικοί εγκατέλειπαν τα χωριά τους, για να την αποφύγουν και κατέφευγαν στα βουνά, ενώ άλλοι πουλούσαν τα κτήματά τους, για να πληρώσουν τους αντικαταστάτες τους¹¹.

Η εξαθλίωση του αγροτικού πληθυσμού είχε φθάσει στο απροχώρητο λίγα χρόνια πριν από την τουρκική εισβολή: «Η κατάσταση των χωρικών, [έγραψε ο Francesco Molino στα 1632], είναι πολύ χειρότερη απ' αυτή, που μπορούν να αντέξουν. Βλέπει κανείς ακόμη και τους προνομιούχους, τους ίδιους τους μαθητευόμενους βομβαρδι-

στές, τους Έλληνες ιερείς και άλλους, που δεν υποβάλλονται σε καμιά συνεισφορά, να είναι στο ίδιο κατόντημα και να φεύγουν. όταν μπορούν, με τις οικογένειές τους σε τουρκικές χώρες"¹². Αυτή η δυσαρέσκεια του πληθυσμού έκανε τους Τούρκους να πιστεύουν ότι μόλις εμφανιζόταν ο τουρκικός στρατός, οι χωρικοί θα πήγαιναν να τον συναντήσουν και να τον βοηθήσουν στις επιχειρήσεις¹³.

Η θρησκευτική κατάσταση

Τα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατίας η θρησκευτική πολιτική, που εφάρμοσε η Βενετία στην Κρήτη, ήταν επιεικέστερη σε σχέση μ' αυτή που είχε εφαρμόσει τους πρώτους αιώνες της κυριαρχίας της στο νησί. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Κρήτης δεν απέκτησε βέβαια από τη Βενετία, όπως άλλωστε και τους προηγούμενους αιώνες, το δικαίωμα να διατηρεί επισκόπους¹⁴. Σ' αυτό συντέλεσαν, αφ' ενός ο φόβος της Βενετίας για τουρκική επιρροή στην Κρήτη μέσω της ορθόδοξης εκκλησιαστικής ιεραρχίας και αφ' ετέρου οι υποχωρήσεις της Γαληνότατης Δημοκρατίας απέναντι στον Πάπα, που θεωρούσε δεδομένη την ένωση των Εκκλησιών και την αναγνώριση του παπικού πρωτείου από τους ορθόδοξους. Από τις αρχές όμως του 17ου αιώνα επιτρεπόταν στους Κρήτες, που επιθυμούσαν να γίνουν κληρικοί, να πηγαίνουν στα Κύθηρα και να χειροτονούνται από τον εκεί ορθόδοξο επίσκοπο¹⁵. Το μέτρο αυτό, σε συνάρτηση με τις φορολογικές ελαφρύνσεις των κληρικών και την απαλλαγή τους από την υπηρεσία στις γαλέρες, είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των ιερέων και των μοναχών¹⁶ και κατά συνέπεια των ναών και των μοναστηριών. Σ' ένα μόνο μέρος του διαμερίσματος Χανίων υπήρχαν στις αρχές του 17ου αι. 382 ναοί¹⁷. Τα μοναστήρια, πάλι, ήταν διάσπαρτα σ' όλο το νησί. Ορθόδοξα και καθολικά μαζί ανέρχονταν το 1632 στα 376¹⁸ και είχαν στην κατοχή τους πολλές από τις γαίες του νησιού.

Γνωρίζοντας τη δυσαρέσκεια του πληθυσμού, αλλά και την απροθυμία του να προσχωρήσει στον καθολικισμό χωρίς κανένα υλικό συμφέρον, η Βενετία προσπαθούσε

να διατηρεί στο θρησκευτικό ισορροπία ανάμεσα στους ορθόδοξους και τους καθολικούς. Για το λόγο αυτό όχι μόνο δεν ενίσχυσε τη διάδοση του καθολικισμού στο νησί, αλλά και φάνηκε εχθρική προς τους καθολικούς ιεραπόστολους. Έτσι το 1595 επέβαλε απαγορεύσεις στις προσηλυτιστικές προσπάθειες των Ιησουιτών¹⁹, και τους υποχρέωσε, δέκα χρόνια αργότερα, να εγκαταλείψουν το νησί²⁰. Ανάμεσα στους ορθόδοξους και τους καθολικούς της Κρήτης δεν υπήρξαν το 17ο αιώνα σημαντικές αντιπαραθέσεις. Πολλοί καθολικοί παρακολουθούσαν τη λειτουργία με το ορθόδοξο τυπικό²¹ και οι φτωχότεροι, που μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, εντάσσονταν συχνά στην ελληνική κοινωνία και θρησκευτικά, με το να γίνονται ορθόδοξοι²².

Οι μαρτυρίες αυτές, που προέρχονται από επίσημες πηγές, μαζί με την πλούσια εκκλησιαστική δημιουργία, συγγραφική και καλλιτεχνική της τελευταίας Ενετοκρατίας, δίνουν την εντύπωση σταθερής επικράτησης και ακμής της Ορθοδοξίας στο νησί. Ωστόσο, και παρά το γεγονός ότι οι θεολογικές και γενικότερα οι θρησκευτικές αντιλήψεις και συνήθειες του κρητικού πληθυσμού πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο συστηματικότερης έρευνας, σοβαρές ενδείξεις επιτρέπουν να διατυπώσουμε την άποψη ότι, εκτός από τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες, όπως η κριθαρομαντεία, οι εξορκισμοί και ο κλήδονας, που αναφέρονται από βενετσιάνικες πηγές²³ και περιηγητές²⁴ και αποτέλεσαν αντικείμενο λαογραφικών μελετών²⁵, στα λαϊκά κρητικά στρώματα διατηρούνταν αντιλήψεις, που απέιχαν πολύ από τον επίσημο χριστιανισμό και κινούνταν μεταξύ ετεροδοξίας και αίρεσης. Οι ενδείξεις αυτές, γραπτές και εικονογραφικές μαρτυρίες, είναι οι εξής:

α) Οι πληροφορίες του Ιωσήφ Βρυεννίου για τη θρησκευτικότητα των Κρητών. Αυτός ο θεολόγος και εκκλησιαστικός συγγραφέας, εγκαταλείποντας στα 1404 την Κρήτη, στην οποία έδρασε σαν ιεροκήρυκας, έγραφε ανάμεσα στ' άλλα, αναφερόμενος στον ντόπιο πληθυσμό: "Δήλον δέ, ότι βαπτιζόμεθα οί μὲν εἰς μίαν κατάδυσιν· οἱ δέ εἰς τρεῖς μὲν καταδύσεις, τοσαυτὰς δέ καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος ὀνομασίας." "Οτι οἱ πλείους ἡμῶν, οὐ μόνοντι ἐστὶ χριστιανός, ἀλλ' οὐδὲ τὸν σταυρόν αὐτόν ποιεῖν ἴσασιν ἢ ἴσασσι

μέν, περιφρονοῦσι δέ τό ποιεῖν²⁶. Ἐδῶ πρέπει να σημειωθεῖ ὅτι το βάπτισμα με απλή κατάδυση απαγορευόταν αυστηρά ἀπὸ την Ορθόδοξη Εκκλησία, με ποινή ἀναθέματος στους παραβάτες²⁷.

β) Ἡ κρητικὴ Ἀποκάλυψις τῆς Παναγίας²⁸. Σ' αὐτὸ το λαϊκὸ κείμενο τοῦ 17ου αἰῶνα, παραλλαγή τῆς καθόδου τῆς Παναγίας στον Ἄδη, διαβάζουμε: "Καί εἶδε ἡ Παναγία ἄλλους χωσμένους ἕως εἰς τὴν κορφήν καί ἐρώτησε: Ποῖοι εἶναι ἐτούτοι καί τί ἁμαρτίαν ἔκάμασι; Λέγει τσι ὁ Ἀρχάγγελος: Ἐτούτοι εἶναι, Παναγία μου, ὅπου τὴν πίστιν καί τὸν σταυρόν ἀτιμάζουνε καί τὸν Θεόν ὑβρίζουσι καί τὸν διάβολον ἐπικαλοῦνται καί παραδίδονται εἰς αὐτό (sic) καί τό κορμὴν ντιως καί τὰ παιδιὰ τως καί τό πρᾶμαν ντως καί ὡς καί ἄλλους χριστιανους ἀτιμάζουν καί παραδίδουν τους εἰς αὐτόν"²⁸. Αὐτό το κείμενο, τοῦ ὁποῖου συμβουλευτήκαμε ἄλλες επτὰ ἐλληνικὲς παραλλαγές²⁹, εἶναι το μόνο που κάνει λόγο γιὰ ἐπὶ κλήση τοῦ διαβόλου. Οἱ ἄλλες κάθοδοι στον Ἄδη, που ἔχουν σαν θέμα τὴν τιμωρία ἐτερόδοξων καὶ αἰρετικῶν, ἀναφέρονται σ' ὅσους ἀρνοῦνταν τὴν Ἀγία Τριάδα³⁰ καὶ σπὶς μάγισσες³¹. Μία παραλλαγή, ἐπίσης, που δημοσιεύτηκε ἀπὸ τον H. Pernot, μνημονεύει ἀπλῶς τους "ἐξαγοραζομένους" ἀπὸ τους δαίμονες³².

γ) Το εἰκονογραφικὸ θέμα, τέλος, τῆς τιμωρίας μαγισσῶν καὶ ἀτόμων που ἀπευθύνονταν στο διάβολο. Σπὶς μέχρι σήμερα γνωστὲς ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς Κρήτης παραστάσεις τῆς περιόδου τῆς Ενετοκρατίας, το θέμα τῆς τιμωρούμενης μάγισσας παρουσιάζεται τέσσερις φορές³³, ἐνῶ σπὴν παράσταση τῆς Τελικῆς Κρίσης, που ὑπάρχει σπὴν Ιεράπετρα, συγκαταλέγεται μετὰξὺ των ἀμαρτωλῶν καὶ ο ἐπικαλούμενος τους δαίμονες³⁴.

Αὐτὲς οἱ ἐτερόδοξες καὶ αἰρετικὲς ἀντιλήψεις φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκικῆς ἐισβολῆς, βρίσκοντας πρόσφορο ἔδαφος ἐξαιτίας τῆς ἀμάθειας καὶ των ἀσθενειῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ Πατριαρχείου³⁵ νὰ παρέμβει ἐνεργά σπὶς θρησκευτικὲς υποθέσεις τῆς Κρήτης. Εἶναι, λοιπόν, πιθανὸ ὅτι συντέλεσαν στον εὐκόλο, ὅπως θα δούμε, ἐξισλαμισμό μέρους τοῦ πληθυσμοῦ.

β) Οι Κρήτες απέναντι στους Ενετούς και τους Τούρκους

Ο κρητικός αγροτικός πληθυσμός ήταν, όπως αναφέραμε, δυσανεκτός με τους Ενετούς, λόγω κυρίως της αγροτικής τους πολιτικής και των αγγαρειών που επέβαλλαν. Σ' αυτούς τους λόγους ήρθαν να προστεθούν τα δύο τελευταία χρόνια της ενεπικής κυριαρχίας κακές σοδειές³⁶ και σαν συνέπειά τους η ληστεία³⁷. Αν προσθέσει κανείς σ' αυτά την έλλειψη χρημάτων στα δημόσια ταμεία³⁸, την περικοπή στις στρατιωτικές δαπάνες από τη Βενετία και τη μη ανανέωση του στρατού και του στόλου της, διαπιστώνει ότι οι Τούρκοι επέλεξαν την κατάλληλη στιγμή για να αποβιβάσουν στην Κρήτη.

Πράγματι, τον Ιούνιο του 1645, με αφορμή την επίθεση Ιωαννιτών Ιπποτών της Μάλτας σε τουρκικό πλοίο, ο τουρκικός στόλος, ^{που} κατευθυνόταν δήθεν προς τη Μάλτα, έπλευσε προς τα Χανιά. Οι Τούρκοι αποβιβάστηκαν κοντά στο μοναστήρι της Γωνιάς και άρχισαν την πολιορκία της πόλης των Χανίων, χωρίς να συναντήσουν σοβαρή αντίσταση από τους Ενετούς³⁹.

Οι νέοι εισβολείς από τις πρώτες κιόλας μέρες της απόβασής τους παρουσιάστηκαν στον ντόπιο πληθυσμό σαν ελευθερωτές, ζητώντας του παράλληλα να δηλώσει υποταγή και να γίνει ραγιάς⁴⁰. Και όταν στις 22 Αυγούστου, μετά από 50 ημέρες πολιορκίας, έπεσε η πόλη των Χανίων, οι Τούρκοι πρόσφεραν σ' όσους βοήθησαν στις επιδιορθώσεις των οχυρών πενταετή απαλλαγή από το χαράτσι και υποσχέθηκαν στους χωρικούς κατάργηση της υπηρεσίας στις γαλέρες⁴¹. Προκάλεσαν μάλιστα έκπληξη στους κατοίκους των Χανίων με το να μετατρέψουν μόνο δύο ναούς σε τζαμιά και να επιτρέψουν την ελεύθερη θρησκευτική έκφραση ορθόδοξων και καθολικών⁴². Την ίδια πολιτική προσέλκυσης των χριστιανών ακολούθησαν οι Τούρκοι και στην διάρκεια της πολιορκίας του Ρεθύμνου (29 Σεπτ.-19 Νοεμ. 1646), δίνοντας διαβεβαίωση στον πληθυσμό ότι θα πλήρωνε στο εξής μόνο το 1/10 της παραγωγής⁴³. Τον επόμενο χρόνο, επίσης, προχώρησαν στην ανασύσταση της ορθόδοξης μητρόπολης Κρήτης και έφεραν στο νησί το μητροπολίτη Νεόφυτο Πατελάρο⁴⁴.

Ωστόσο, οι πρώτες αντιδράσεις των κατοίκων των επαρχιών απέναντί τους χαρακτηρίστηκαν μάλλον από διστακτικότητα, αν κρίνουμε τουλάχιστο από όσα έχουν γραφεί σε ενετικά κείμενα της εποχής του πολέμου, που παρουσιάζουν την αδράνεια των χωρικών σαν βασική αιτία των τουρκικών επιτυχιών⁴⁵. Οι χωρικοί δεν πρόσφεραν ουσιαστική βοήθεια το πρώτο έτος των επιχειρήσεων σε κανένα από τους δύο αντιπάλους. Παρόμοια ήταν η στάση των Σφακιανών, μολονότι οι αρχηγοί τους έδωσαν το "παρών" στο ενετικό στρατόπεδο τις πρώτες μέρες των επιχειρήσεων⁴⁶. Φαίνεται ότι εκτός από ένα μικρό αριθμό αγροτών, που προσχώρησε αμέσως στους Τούρκους, οι χριστιανοί περίμεναν την εξέλιξη των γεγονότων, δείχνοντας δυσπιστία τόσο στις υποσχέσεις των Τούρκων, όσο και σ' αυτές των Ενετών. Εξαίρεση βέβαια αποτέλεσαν οι αστοί. Οι τελευταίοι βοήθησαν τους Ενετούς σ' όλη τη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου⁴⁷ και τους ακολούθησαν τελικά σε άλλες ενετικές κτήσεις.

Από το 1646 η επικράτηση των Τούρκων στις κεντρικές και δυτικές επαρχίες, με εξαίρεση το Χάνδακα και το Σέλινο, που παραδόθηκε στους Τούρκους στα 1651, είχε σαν αποτέλεσμα την υποταγή των χωρικών στον τουρκικό στρατό. Οι Σφακιανοί όμως ήταν και πάλι διχασμένοι. Έτσι μερικοί υπόσχονταν βοήθεια στους Ενετούς και άλλοι δήλωναν υποταγή στους Τούρκους⁴⁸.

Η κατάσταση άρχισε να μεταβάλλεται μόλις το 1651. Οι Ενετοί, που είχαν παραδώσει το 1650 τα οχυρά της Ιεράπετρας και της Σητείας, επωφελούμενοι από την εξασθένηση του τουρκικού στρατού, είχαν επιτυχίες στις ανατολικές και στις βόρειες περιοχές των διαμερισμάτων Ρεθύμνου και Χανίων, υποχρεώνοντας τους Τούρκους το 1660 να κλειστούν στα Χανιά⁴⁹. Με τη βοήθεια Γάλλων εθελοντών επιδίωξαν τότε οι Ενετοί να ξεσηκώσουν τους Σφακιανούς και τους χωρικούς των τουρκοκρατούμενων επαρχιών. Παράλληλα οι Ενετοί προσπάθησαν να καταλάβουν τα φρούρια του Ρεθύμνου και του Παλαιόκαστρου, χωρίς όμως επιτυχία⁵⁰. Λίγο αργότερα, την εποχή του τουρκοουγγρικού πολέμου (1661-1664), ζήτησαν οι Τούρκοι, σύμφωνα με πληροφορίες του R.

Dagu, το τέλος των εχθροπραξιών. Πρότειναν, μάλιστα, στους Ενετούς στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων να τους παραχωρήσουν το ανατολικό τμήμα του νησιού⁵¹, πράγμα όμως που δεν έγινε αποδεκτό. Οι Τούρκοι δεν επικράτησαν στις επαρχίες της Κρήτης παρά το 1665, οπότε με νέες ενισχύσεις περιόρισαν τους Ενετούς στο Χάνδακα.

Όσο συνεχίζονταν οι επιτυχίες της Βενετίας, οι χωρικοί πρόσφεραν συχνά τη βοήθειά τους στους παλιούς κατακτητές: Ενίσχυσαν με τρόφιμα την άμυνα του Σελίνου, που πολιορκούνταν από τους Τούρκους το 1651⁵², προσχωρούσαν κατά ομάδες και χωριά στο στρατόπεδο των Ενετών⁵³ και βοηθούσαν ουσιαστικά στις επιχειρήσεις κατά των Χανίων⁵⁴. Το ίδιο βοηθούσαν τους Ενετούς και στη διάρκεια της τελευταίας τετραετούς πολιορκίας του Χάνδακα. Η βοήθεια, όμως, των χωρικών δεν ήταν εκδήλωση αφοσίωσης προς τους Ενετούς. Και αυτό διότι οι Ενετοί⁵⁵, όπως και οι Τούρκοι⁵⁶, δεν δίσταζαν να προβαίνουν σε λεηλασίες χωριών και να υποβάλλουν σε αγγαρείες τους κατοίκους τους. Χαρακτηριστικά παρατηρεί ο προβλεπτής M. Bembo, γράφοντας για τα γεγονότα του 1660 "Όσοι χωρικοί εξεγέρθηκαν δεν το έκαναν από αγάπη προς τον Πρίγκιπά τους, αλλά πιεζόμενοι από τους φόνους, τις καταστροφές και τα δεινά, που υφίστανται από τους Τούρκους"⁵⁷.

Στην πλειοψηφία τους οι χωρικοί δεν ήταν ευχαριστημένοι με κανένα από τους δύο κατακτητές. Και στην περίπτωση που είδαν στην τουρκική απόβαση το τέλος των δεινών τους, οι καταστροφές, που υπόστηκαν στη διάρκεια του εικοσιπενταετούς πολέμου, οι υποχρεωτικές εκδουλεύσεις, στις οποίες υποχρεώνονταν τόσο από τους Ενετούς, όσο και από τους Τούρκους, τους έκαναν να αντιληφθούν ότι κανένας από τους δύο κατακτητές δεν επιδίωκε πραγματικά τη βελτίωση της κατάστασής τους.

γ) Αίτια εξισλαμισμού

Παρά τις υποσχέσεις, που δόθηκαν από τους Τούρκους την εποχή της εισβολής, για φορολογικές ελαφρύνσεις και απαλλαγή από το εξουθενωτικό ενετικό φεουδαρχικό

σύστημα, οι Κρήτες υπόστηκαν εξίσου βαριά φορολογία από τους νέους κατακτητές. Μολονότι η βεζυρική διαταγή του 1661 όριζε να εισπράττεται μόνο το 1/8 των προϊόντων και το 1/10 του κρασιού⁵⁸, οι σπαχήδες και οι άλλοι ιδιοκτήτες της γης εισέπρατταν πολύ περισσότερα, υποβάλλοντας επιπλέον τον πληθυσμό σε αγγαρείες⁵⁹. Σε πρόσθετα δασύματα υποχρεώνονταν οι χωρικοί και από τους στρατιώτες, των οποίων η πληρωμή από το κράτος καθυστέρουσε⁶⁰, αλλά και κατά την καταβολή των καθιερωμένων φόρων. Ο φόρος, επίσης, του χαρατσιού καταπίεζε τους χριστιανούς. Στα 1650 ανερχόταν σε τέσσερα γρόσια κατά οικογένεια⁶¹ και αντιστοιχούσε σε 29 οκάδες κρέας⁶².

Οι χωρικοί μη έχοντας χρήματα, λόγω της καταστροφής του εμπορίου και της αγροτικής οικονομίας, έφταναν στο σημείο να υπογράφουν συμβόλαια με Τούρκους και χριστιανούς. Με αυτά παραχωρούσαν δήθεν τα παιδιά τους για ανατροφή, ενώ στην πραγματικότητα τα πουλούσαν⁶³. Η αξία ενός παιδιού ήταν 4 γρόσια. Η εξαθλίωση πολλών οικογενειών ήταν τόση, που οδηγούσε στη δουλεία ή στον εξισλαμισμό τους: "Μερικοί", [έγραφε ο περιηγητής F. Richard], αφού πουλήσουν τα παιδιά τους, τον επόμενο χρόνο επιστρέφουν και πουλούν τις γυναίκες τους με το ζύγι και τέλος πουλούν τους εαυτούς τους και γίνονται Τούρκοι⁶⁴. Οι πωλήσεις παιδιών πραγματοποιούνταν τουλάχιστο ως το 1659, οπότε οι Τούρκοι κατάργησαν το θεσμό, επειδή βρέθηκαν σε δύσκολη θέση, λόγω της αρνητικής γι'αυτούς πορείας των πολεμικών επιχειρήσεων και στην προσπάθειά τους να εξευμενίσουν ξανά τον πληθυσμό⁶⁵.

Οι καταπιέσεις αυτές ήταν εύλογο να οδηγήσουν, όπως και στην υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία⁶⁶, αρκετούς χριστιανούς στην αρνησιθρησκεία. Το ίδιο το οθωμανικό κράτος, ενώ στις επίσημες διαταγές ακολουθούσε επιεική πολιτική απέναντι στους ραγιάδες, όχι μόνο δεν πήρε στη διάρκεια του πολέμου τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία των χριστιανών, αλλά επιδίωξε και τη δημιουργία ισχυρού μουσουλμανικού πληθυσμού, που θα βοηθούσε στην άμυνα, σε περίπτωση επίθεσης από δυτικοευρωπαϊκή δύναμη⁶⁷. Γι' αυτό το λόγο, από την αρχή των πολεμικών επιχειρήσεων οι Τούρκοι συ-

γκέντρωναν στο στρατόπεδό τους και ανέθρεφαν σαν γενίτσαρους τα ορφανά των χριστιανών, που περιέρχονταν στην κατοχή τους⁶⁸. Οι γενίτσαροι αυτοί έφταναν στα 1660 τα 800-900 άτομα και υπηρετούσαν πιστά τον τουρκικό στρατό⁶⁹. Με σκοπό, επίσης, την αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού ο Σουλτάνος διέθεσε λίγο πριν από το τέλος του Κρητικού Πολέμου σημαντικά ποσά στους Κρήτες αρνησίθρησκους⁷⁰. Οι εξισλαμισμοί αυτοί δεν είναι γνωστό αν γίνονταν με βίαια μέσα. Είναι πιθανό πάντως να ασκούνταν πιέσεις στους χριστιανούς. Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι ο πόλεμος Ενετών και Τούρκων στην Κρήτη πήρε θρησκευτική διάσταση και παρουσιάζεται πολύ συχνά στα κείμενα της εποχής σαν σύγκρουση της Χριστιανοσύνης με το Ισλάμ.

Στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών θα πρέπει να προστεθεί και η απαισιοδοξία που τους κατακυρίευσε στη διάρκεια του πολέμου, λόγω των τουρκικών επιτυχιών. Για τους χριστιανούς οι Τούρκοι ήταν ακόμη ακατανίκητοι. Έτσι οι τουρκικές νίκες θεωρούνταν, όπως και τους πρώτους αιώνες της τουρκικής κατάκτησης⁷¹, θέλημα του Θεού⁷² και είναι πιθανό ότι συνέβαλαν στον κλονισμό της χριστιανικής πίστης και τελικά στην αρνησιθρησκεία.

Οι προσχωρήσεις όμως στη νέα θρησκεία ενισχύθηκαν και από το γεγονός ότι μέσω αυτών οι Κρήτες αποκτούσαν τα ίδια δικαιώματα με τους κατακτητές. "Εξισλαμίζονται, [έγραφε στα 1660 ο Barbaro Luera], "για να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους. Ορισμένοι θέλουν μέσω του εξισλαμισμού να αποκτήσουν γη, άλλοι να πάρουν αμνηστία για κάποια πράξη τους, που θα επέφερε τιμωρία, άλλοι τέλος για να απαλλαγούν από τους φόρους"⁷³. Σ' αυτή την κατηγορία αρνησιθρησκείας από συμφέρον ανήκουν και οι κληρονόμοι εξισλαμισθέντων, που αναφέρονται σε τουρκικά έγγραφα⁷⁴. Για να εξασφαλίσουν την πατρική κληρονομιά, στην οποία σύμφωνα με το Κοράνιο δικαίωμα διαδοχής είχαν μόνο οι μουσουλμάνοι⁷⁵, ασπάζονταν κι αυτοί με τη σειρά τους τη μουσουλμανική πίστη. Το κίνητρο, επίσης, του κέρδους οδήγησε στον εξισλαμισμό Έλληνες και Ενετούς άρχοντες των επαρχιών. Τόσο οι πρώτοι όσο και οι δεύτεροι εξασφά-

λιζαν με τον εξισλαμισμό τις ιδιοκτησίες τους. Η έκταση της προσχώρησης αυτών των μεγαλοκτηματιών στο Ισλάμ δεν μας είναι γνωστή. Στα μεταφρασμένα τουρκικά αρχεία Ηρακλείου δεν γίνεται λόγος για το θέμα αυτό. Πληροφορία των αρχών μόλις του 19ου αιώνα αναφέρει ότι πολλοί μουσουλμάνοι της Κρήτης ήταν ενετικής καταγωγής⁷⁶. Ο εξισλαμισμός, πάντως, Ενετών επιβεβαιώνεται από τη διατήρηση και το 19ο αιώνα ενετικών επωνύμων, που ανήκαν σε μουσουλμάνους⁷⁷.

Εκτός από τους παραπάνω λόγους, κίνητρο εξισλαμισμού φαίνεται ότι ήταν και η επιείκεια, με την οποία το Ισλάμ αντιμετώπιζε την ετεροδοξία, επιτρέποντας στους νεοφώπιστους να διατηρούν τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις. Σε αντίθεση με το μεσαιωνικό και νεότερο χριστιανισμό, το Ισλάμ δεν καταδίδε, συνήθως, τις αποκλίνουσες θρησκευτικές αντιλήψεις και αυτό διότι η ετεροδοξία δεν αποτελεί για τους μουσουλμάνους σοβαρό λόγο διάσπασης της ενότητας της ισλαμικής κοινότητας. Στην κατεύθυνση αυτή πιθανότατα συνέβαλλαν και οι ετερόδοξοι μουσουλμάνοι δερβίσηδες, οι γνωστοί μπεκτασήδες. Οι μοναχοί της συγκρητιστικής αυτής θρησκευτικής έκφρασης δέχονταν χριστιανικές αντιλήψεις και συνήθειες⁷⁸. Η δύναμη και επομένως η ιεραποστολική τους δράση, όπως άλλωστε στη Μ. Ασία και στα Βαλκάνια,⁷⁹ φαίνεται ότι ήταν μεγάλη από την εποχή του Κρητικού Πολέμου. Σ' αυτό συνηγορεί η συμμετοχή στις πολεμικές επιχειρήσεις μεγάλου αριθμού γενιτσάρων⁸⁰, των οποίων, ως γνωστό, οι δερβίσηδες αναλάμβαναν τη θρησκευτική αγωγή. Στους μπεκτασήδες, εξάλλου, ανήκαν οι περισσότεροι από τους 17 τεκέδες (μουσουλμανικά μοναστήρια), που ιδρύθηκαν στην Κρήτη στη διάρκεια του εικοσιπενταετούς πολέμου⁸¹.

δ) Η εξάπλωση του Ισλάμ

Οι λόγοι που αναφέραμε είχαν σαν αποτέλεσμα τη διάδοση της μουσουλμανικής θρησκείας στην Κρήτη. Άλλοτε από καταπιέσεις, άλλοτε από συμφέρον ή αδυναμία, πολλοί Κρήτες αρνήθηκαν τη χριστιανική πίστη και προσχώρησαν στο Ισλάμ, από τα

πρώτα κιόλας χρόνια της τουρκικής εισβολής. Ο ποιητής του Κρητικού Πολέμου Μ.Τ. Μπουνιαλής, αναφερόμενος στην κατάκτηση της Μεσαράς Χακλείου (1647) γράφει ότι: "...πολλοί οί χριστιανοί για μιά σαλαβατίσα καί ισά σταυρούς έρίχτασι, τήν πίστην (sic) άθετήσα"⁸².

Ωστόσο οι γνωστές πηγές του Κρητικού Πολέμου δεν δίνουν πληροφορίες για τη διαδικασία του εξισλαμισμού, ούτε και για τα χωριά, που εξισλαμίστηκαν. Άγνωστο γιατί, διασώζουν μερικές περιπτώσεις ατομικών εξισλαμισμών⁸³ και τα ονόματα δύο μόνο χωριών του διαμερίσματος Ρεθύμνου, στα οποία οι μουσουλμάνοι πλειοψηφούσαν το 1659. Τα χωριά αυτά είναι η Κοξαρέ⁸⁴ και ο Μαρουλάς⁸⁵.

Παράλληλα από τις πηγές παρέχονται γενικές μόνο εκτιμήσεις για την έκταση των εξισλαμισμών. Έτσι ο Τούρκος Çelebi, καταγράφοντας πληροφορίες, που αφορούν τα πρώτα χρόνια του πολέμου, κάνει λόγο για 7.000 αρνησίθρησκους⁸⁶. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1651, σε περιηγητικό κείμενο, που περιέχει βέβαια υπερβολές, γίνεται λόγος για 60.000 αρνησίθρησκους Κρήτες⁸⁷. Ο Ενετός προβλεπτής M. Bembo, με τη σειρά του, γράφοντας για την εξάπλωση του Ισλάμ στα 1660 και χρησιμοποιώντας στοιχεία μυστικής αναφοράς πράκτορα της Βενετίας, υπολογίζει τους αρνησίθρησκους σε 30.000 περίπου "Είναι περί τους 800 με 900, γράφει, όσοι δείχνουν πραγματική υποταγή, όπως οι γνήσιοι Τούρκοι, και αυτό γιατί αρνήθηκαν την πίστη από την παιδική τους ηλικία. Οι Τούρκοι τους αφήνουν να φέρουν όπλα και τους χρησιμοποιούν στις επιχειρήσεις. Όλους τους άλλους αρνησίθρησκους, που βρίσκονται διεσπαρμένοι στο Βασίλειο δεν τους εμπιστεύονται πολύ, γιατί αρνήθηκαν την πίστη σε μεγάλη ηλικία και ανάμεσά τους ιδιαίτερα τους Έλληνες πρώην χριστιανούς. Αυτοί υπολογίζεται ότι ανέρχονται σε 30.000 περίπου"⁸⁸. Πολλοί απ' αυτούς τους αρνησίθρησκους δεν διακρίνονταν για τη σταθερότητα και την προσήλωσή τους στις αρχές του Ισλάμ. Συχνά, ανάλογα με το ποιος ήταν ο κυρίαρχος της περιοχής τους, όχι μόνο άλλαζαν στρατόπεδο, αλλά και μετέβαλλαν θρησκεία. Για το λόγο αυτό κάτοικοι της Σητείας, που είχαν γίνει

μουσουλμάνοι την εποχή της προέλασης του τουρκικού στρατού στην Ανατολική Κρήτη (1648-1649), έγιναν ξανά χριστιανοί, όταν μετά από λίγο κατέλαβαν τα μέρη τους οι Ενετοί⁸⁹.

Το ίδιο πρόβλημα υπάρχει και για τον υπολογισμό των χριστιανών της περιόδου του Κρητικού Πολέμου. Γι'αυτούς, μάλιστα, δεν υπάρχουν ούτε κατ' εκτίμηση στοιχεία. Το βέβαιο πάντως είναι ότι στο τέλος του πολέμου οι χριστιανοί είχαν υποστεί σημαντική μείωση λόγω των εξισλαμισμών, των μεταναστεύσεων και της πανούκλας, που έπληξε κυρίως τις πόλεις και τις γύρω περιοχές. Ιδιαίτερα οι θάνατοι, τους οποίους προκάλεσε η αρρώστια αυτή στο Χάνδακα, από το 1646⁹⁰ και σ' όλη τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων⁹¹, ταλαιπώρησαν πολύ τον αστικό πληθυσμό και έφεραν σε δύσκολη θέση το ενετικό στρατόπεδο. Έτσι μετά το τέλος του πολέμου υπήρχαν, σύμφωνα με τον Αγγλο Πρόξενο στη Σμύρνη P. Ricaut⁹² και τον περιηγητή O. Darper⁹³, μόνο 22.000 φορολογούμενοι ραγιάδες, που πολλαπλασιαζόμενοι επί 5 ή 6⁹⁴, δίνουν αντίστοιχα 110.000 και 132.000 χριστιανούς κατοίκους⁹⁵. Αν αυτές οι πληροφορίες πλησιάζουν την πραγματικότητα και αν ο συνολικός πληθυσμός στο τέλος της Ενετοκρατίας ανερχόταν στις 200.000-220.000⁹⁶, τότε οι χριστιανοί παρουσίασαν στη διάρκεια του εικοσιπενταετούς πολέμου μείωση 30-50%.

2. Η πρώτη εκατονταετηρίδα μετά την πτώση του Χάνδακα (1669-1770)

α) Διοίκηση, φορολογικό σύστημα και οικονομική κατάσταση

Με την οθωμανική κατάκτηση η Κρήτη έγινε εγιαλέτι (επαρχία) και διοικούνταν από ένα Γενικό Διοικητή, το βαλή. Στην αρχή διατηρήθηκε το διοικητικό σύστημα των Ενετών, η διαίρεση δηλαδή της Κρήτης σε τέσσερα διαμερίσματα, των Χανίων, του Ρεθύμνου, του Χάνδακα και της Σητείας. Άγνωστο όμως για ποιους λόγους περιορίστηκαν λίγο μετά την άλωση του Χάνδακα τα διαμερίσματα (σαντζάκια) σε τρία, με την προσάρτηση του διαμερίσματος της Σητείας σ' αυτό του Χάνδακα⁹⁷. Στη συνέχεια τα τρία σαντζάκια διαιρέθηκαν σε 20 μικρότερες διοικητικές μονάδες, τους καζάδες, με διοικητή το σούμπαση.

Ο βαλής επιλεγόταν από τις τάξεις των βεζιρήδων. Είχε διακριτικό τρεις, ενώ οι άλλοι δύο πασάδες δύο ιππουρίδες. Ήταν αρχηγός όλων των στρατιωτικών δυνάμεων του νησιού με έδρα το Χάνδακα. Οι διοικητικές του όμως αρμοδιότητες περιορίζονταν στα όρια της διοίκησής του.

Ο κάθε πασάς είχε συμβούλιο, το δικάτο. Το συμβούλιο αυτό συνεδρίαζε τακτικά κάθε εβδομάδα, με τη συμμετοχή του πασά, του καδή, του μουφτή και του αρχηγού των γενιτσάρων. Στο συμβούλιο διαβάζονταν οι σουλτανικές διαταγές και παίρνονταν αποφάσεις για θέματα του πασαλικιού.

Οι περισσότερες από τις γαίες του νησιού περιήσαν στους Τούρκους κατακτητές. Μερικές απ' αυτές είχαν παραχωρηθεί από την εποχή κιόλας του Κρητικού Πολέμου σε σπαχήδες και άλλους Τούρκους αξιωματούχους, που τις διαχειρίζονταν με τη βοήθεια μουσουλμάνων εκπροσώπων⁹⁸. Μετά την ολοκλήρωση όμως της κατάκτησης ανακατανεμήθηκαν και διαιρέθηκαν σε έξι κατηγορίες⁹⁹. Η πρώτη περιλάμβανε τα βασιλικά κτήματα και τα χωριά, που ανήκαν στο ενετικό κράτος. Η δεύτερη περιλάμβανε τα τεμλίκια, δηλαδή τα μεγάλα κτήματα και τα χωριά, που πρόσφερε ο Σουλτάνος με ειδικό τίτλο ιδιοκτη-

σίας (mülkname) σε ανώτερους αξιωματούχους, για τις υπηρεσίες τους στη διάρκεια του πολέμου. Σε μια τρίτη κατηγορία ανήκαν τα ζιαμέτια (zeamet), στρατιωτικά φέουδα, που δόθηκαν σε αξιωματούχους επιφορτισμένους με την ασφάλεια του νησιού. Τα κτήματα αυτά δεν επιτρεπόταν να πουληθούν από τους κατόχους τους. Υπήρχαν συνολικά 17 ζιαμέτια: 8 στο διοικητικό διαμέρισμα του Χάνδακα, 5 στο διαμέρισμα των Χανίων και 4 σ' αυτό του Ρεθύμνου. Η τέταρτη κατηγορία ήταν τα τιμάρια (timar), μικρότερα, σε σχέση με τις δύο προηγούμενες κατηγορίες, ^{κτμήματα} που παραχωρήθηκαν σε ιδιώτες. Στο Χάνδακα υπήρχαν 1400, στο Ρέθυμνο 350 και στα Χανιά 800¹⁰⁰. Μια πέμπτη κατηγορία προσφέρθηκε σε μουσουλμανικά θρησκευτικά ιδρύματα (vakıflar). Μόνο στις επαρχίες του Χάνδακα και του Ρεθύμνου υπήρχαν μετά τον Κρητικό Πόλεμο, σύμφωνα με τα μεταφρασμένα τουρκικά αρχεία Ηρακλείου, δέκα βακουφικά χωριά. Από τις επαρχίες του Χάνδακα: η Αγία Βαρβάρα, ο Άγιος Θωμάς, ο Άγιος Σίλας, ο Άγιος Βλάσης, η Σίβα, η Μεγάλη Βρύση και οι Ασίτες και από τα Ρεθυμνιώτικα τα Ανώγεια και οι Μαργαρίτες¹⁰¹. Πέντε, τέλος, χωριά προσφέρθηκαν στον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης¹⁰².

Την έκτη κατηγορία, τέλος, αποτελέσαν οι γαίες των χριστιανών. Οι Κρήτες άρχοντες και οι χωρικοί, που δήλωναν υποταγή στους Τούρκους, συνέχισαν να διατηρούν τα δικαιώματα στα κτήματά τους. Η έκταση των ιδιοκτησιών τους δεν υπήρξε μέχρι σήμερα δυνατότητα να υπολογιστεί, και αυτό διότι το τουρκικό κτηματολόγιο της Κρήτης κήκε στη διάρκεια των ταραχών του 1898. Φαίνεται όμως ότι οι χριστιανοί κατείχαν σημαντικές εκτάσεις γης, αν κρίνουμε από τους αριθμούς των 7.456 φορολογούμενων ραγιάδων πρώτης και των 5.874 δεύτερης τάξης, που δίνονται το 1671 σε απογραφή του πληθυσμού της Ανατολικής Κρήτης¹⁰³.

Οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες γης, Τούρκοι και εξισλαμισμένοι, δεν είχαν με βάση τους νόμους κανένα δικαίωμα πάνω στους χωρικούς των περιοχών τους, εκτός από την είσπραξη των φόρων. Οι χωρικοί ανήκαν στην άμεση ιδιοκτησία του Σουλτάνου και είχαν, όπως όλοι οι χριστιανοί, το δικαίωμα να απευθύνονται στα μουσουλμανικά δικαστήρια.

Στην πραγματικότητα όμως αντιμετωπίζονταν, όπως και πριν, σαν δουλοπάροικοι. Σε πλεονεκτική θέση σε σχέση μ' αυτούς βρίσκονταν όσοι ανήκαν σε βακουφικά χωριά και σε σουλτανικά κτήματα, δεδομένου ότι απευθύνονταν στους υπαλλήλους των θρησκευτικών ιδρυμάτων και στη μητέρα του Σουλτάνου. Οι εκπρόσωποι του ισλαμικού κλήρου, που αναλάμβαναν τη διαχείριση των βακουφικών κτημάτων και οι κάτοχοι των τσιφλικιών δέχονταν αυστηρές διαταγές. Σ' αυτές υπενθυμιζόταν η θέληση του Σουλτάνου να αποφεύγονται οι φορολογικές επιβαρύνσεις των ραγιάδων και απαγορευόταν να γίνονται σε βάρος των χριστιανών ενέργειες αντίθετες με τον Ιερό Νόμο.

Με βάση τον κανονισμό του 1670 οι μουσουλμάνοι πλήρωναν στο κράτος το φόρο ιδιοκτησίας (*haraç*) και οι χριστιανοί το φόρο αυτό και τον κεφαλικό φόρο (*cizye*). Ο φόρος ιδιοκτησίας υποδιαιρέθηκε σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη περιλάμβανε τις καλλιεργήσιμες γαίες και ανερχόταν στο 1/5 της παραγωγής. Η δεύτερη αφορούσε τα αμπέλια και τους κήπους και ήταν κατ' αποκοπήν φόρος¹⁰⁴. Άλλοι έκτακτοι φόροι, που εισπράττονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δηλαδή οι φόροι αιγοπροβάτων, ταφής, βοσκής, αγραφυλακής, χειμαδιών, κατοχής γαιών, αδικημάτων και εγκλημάτων, του αλατιού, ο γαμήλιος, ο δεσποτικός και ο φόρος της σπίντζας, καταργήθηκαν¹⁰⁵. Η εκμίσθωση των δημοσίων εσόδων, γνωστή σαν μουκατάς, γινόταν μετά από δημοπρασίες, στις οποίες δικαίωμα συμμετοχής είχαν εκτός από τους μουσουλμάνους και οι χριστιανοί. Οι τελευταίοι, εκπροσωπούμενοι από τους προύχοντες, αναλάμβαναν και την είσπραξη των φόρων των χωριών.

Ο κεφαλικός, τέλος, φόρος εισπράττόταν πάντα σε χρήμα. Τα δύο πρώτα χρόνια μετά την πτώση του Χάνδακα, κατανεμόταν σε τρεις τάξεις, που πλήρωναν 168, 336 και 672 άσπρα αντίστοιχα¹⁰⁶, όσο δηλαδή και για 17, 34 και 68 οκάδες κρέας. Από το φόρο αυτό απαλλάσσονταν οι ανίκανοι για εργασία, οι ασθενείς και οι κληρικοί.

Τα παραπάνω φορολογικά μέτρα ανακούφισαν για λίγο τους χριστιανούς. Το 1672 όμως καινούργια σουλτανική φορολογική ρύθμιση μετέβαλε τον τρόπο είσπραξης

του χαρατσιού, καθορίζοντας την τιμή του φόρου στα 400 άσπρα για κάθε άτομο¹⁰⁷. Η ρύθμιση ήταν καταπιεστική για τους φτωχούς. Για να αντιμετωπίσει η Πύλη την αδικία επανέφερε για λίγο, το 1691 και 1692, την διανομή τριών φορολογικών δελτίων των 2, 4 και 8 γροσίων¹⁰⁸, για να επανέλθει όμως στα 1693 σε αποδείξεις των πέντε γροσίων για κάθε οικογένεια¹⁰⁹. Προοδευτικά επιβλήθηκαν στους χριστιανούς και οι έκτακτοι φόροι που είχαν καταργηθεί το 1671, με εξαίρεση τα βακουφικά χωριά. Και αυτά όμως υποχρεώνονταν συχνά να καταβάλλουν διάφορους φόρους, παρά τις αυστηρές σουλτανικές διαταγές.

Στα τέλη του 17ου αιώνα η κατάσταση χειροτέρευσε. Εκτός από το φορολογικό σύστημα προβλήματα στους χριστιανούς προκαλούσαν και οι καταπιέσεις των πασάδων και των φοροεισπρακτόρων. Την εποχή αυτή επινοήθηκε ένα πλήθος άλλων εισφορών. Οι χωρικοί ήταν τότε υποχρεωμένοι να παραδίδουν στους Τούρκους αξιωματικούς διάφορα προϊόντα, λάδι, μέλι, τυρί, άχυρα κλπ. Τους θερινούς, επίσης, μήνες αναγκάζονταν να μεταφέρουν φορτία με χιόνι για την παρασκευή δροσιστικών ποτών των πασάδων και των αγάδων. Η Πύλη έκανε, βέβαια, κατά καιρούς αυστηρές συστάσεις στους τοπικούς αξιωματούχους της¹¹⁰. Οι καταπιέσεις όμως έγιναν εντονότερες λόγω του βενετοτουρκικού πολέμου (1684-1698). Έτσι οι χωρικοί, όχι μόνο υπέμεναν τις πειρατικές επιδρομές, αλλά και υποχρεώνονταν να συμβάλλουν οικονομικά στην απελευθέρωση μουσουλμάνων, που αιχμαλωτίζονταν από πειρατές¹¹¹. Για τους λόγους αυτούς πολλοί χριστιανοί τάχτηκαν με το μέρος των Ενετών κατά την απόβαση των τελευταίων κοντά στα Χανιά και είναι γνωστό ότι τουλάχιστο 2.000 τους ακολούθησαν μετά την αποτυχημένη πολιορκία των Χανίων (1692), εγκαταλείποντας το νησί¹¹².

Οι διαμαρτυρίες των χριστιανών στις αρχές του 18ου αιώνα υποχρέωσαν την Πύλη να προχωρήσει στα τέλη του 1704 σε νέα φορολογική μεταρρύθμιση¹¹³. Ελάττωσε τότε η Πύλη οριστικά τη δεκάτη στο 1/7 όλων των προϊόντων και επανέφερε τις τρεις κατηγορίες δελτίων κεφαλικού φόρου. Ο κεφαλικός φόρος δεν φαίνεται να ξεπερνούσε

πια τα 2,5 , 5 και 10 γρόσια¹¹⁴ για κάθε υγιή άνδρα, που συμπλήρωνε το 16ο έτος της ηλικίας και προοριζόταν για την πληρωμή του στρατού του νησιού.

Οι υπερβολικές, όμως, φορολογικές εισπράξεις συνεχίζονταν, ενώ συγχρόνως εκδηλώνονταν διώξεις σε βάρος των Χανιωτών, ακόμη και είκοσι χρόνια μετά την ενεπική απόβαση, με το πρόσχημα ότι οι Χριστιανοί αυτής της πόλης συνεννοούνταν με τους Ενετούς, για να τους παραδώσουν την πόλη. Η ποινή για τους χριστιανούς ήταν στις περιπτώσεις αυτές πολυήμερη παραμονή έξω από τα τείχη της πόλης¹¹⁵.

Η θέση των χριστιανών έγινε ακόμη χειρότερη μετά το 1720. Η εφ' όρου ζωής εκμίσθωση των δημοσίων εσόδων, που ίσχυε έκτοτε στη θέση του ετήσιου πλειστηριασμού τους (Mukataa)¹¹⁶, συντέλεσε στη δημιουργία τσιφλικούχων, γνωστών σαν Μαλικιανέ Αγάδων. Οι άρχοντες αυτοί των χωριών υποχρέωναν τους χωρικούς να πουλούν τα κτήματά τους¹¹⁷ ή να τα αφήνουν ακαλλιέργητα. Έτσι με την πάροδο του χρόνου ένα μεγάλο μέρος του εύφορου κρητικού εδάφους δεν χρησιμοποιούνταν πια από τους αγρότες. Η καλλιέργεια των δημητριακών βαθμιαία εγκαταλείφθηκε και τα αποθέματα της Κρήτης σε σιτηρά περιορίστηκαν¹¹⁸. Σ' αυτή τη νέα κατάσταση ήρθαν να προστεθούν: 1) περιορισμός στις εξαγωγές, που επιβάλλονταν για να αποφευχθεί η έλλειψη τροφίμων σε περίπτωση ξένης απόβασης, 2) η εύνοια του κράτους προς τους Γάλλους εμπόρους, 3) η δημογραφική αύξηση¹¹⁹, 4) η αύξηση των τιμών των προϊόντων¹²⁰, 5) οι εξεγέρσεις των γενιτσάρων¹²¹ και 6) η πανούκλα. Η αρρώστια αυτή έπληξε επανειλημμένα την Κρήτη, προκαλώντας πολλούς νεκρούς στις πόλεις. Στα 1729 στα Χανιά πέθαναν από πανούκλα οι μισοί περίπου κάτοικοι¹²². Η αρρώστια εκδηλώθηκε και στο Χάνδακα το 1738 και διήρκεσε ως το 1741¹²³. "Η εξαθλιωσις των κατοίκων, [έγραψε το 1728 ο Γάλλος Υποπρόξενος στο Χανδακα Beaume], γίνεται κάθε μέρα πιο μεγάλη. Είναι όλο και λιγότερο σε θέση να αγοράζουν τα εμπορεύματα που έρχονται από το εξωτερικό"¹²⁴. Μη μπορώντας να αντέξουν τη μιζέρια, οι χωρικοί αναγκάζονταν δέκα χρόνια αργότερα να κάνουν

κατά εκατοντάδες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας μπροστά στις πύλες των Χανίων απειλώντας να εγκαταλείψουν το νησί¹²⁵.

Ωστόσο, η κεντρική διοίκηση έλεγχε ακόμη σ' ένα βαθμό την κατάσταση. Κατά καιρούς πραγματοποιούσε καθαιρέσεις πασάδων, τιμωρίες φοροεισπρακτόρων και δι-ατηρούσε σε μικρό αριθμό τους γενίτσαρους. Οι τελευταίοι ανέρχονταν το 1737 μόλις σε 3.500 σε μια στρατιωτική δύναμη 7.500 ανδρών¹²⁶ και διακρίνονταν σε ντόπιους και σε αυτοκρατορικούς γενίτσαρους. Παράλληλα η κεντρική διοίκηση δεχόταν στην Κωνσταντινούπολη τους αντιπροσώπους των ραγιάδων, τους οποίους οι πασάδες ή οι αγάδες των γενιτσάρων υποχρεώνονταν να επιβιβάζουν σε πλοία γι' αυτό το σκοπό¹²⁷. Βασικό στήριγμα της εξουσίας ήταν οι εκπρόσωποι της δικαιοσύνης, καδήδες και μουφτήδες, που σε αντίθεση με τους φοροεισπράκτορες έδειχναν συχνά κατανόηση στα αιτήματα των χριστιανών.

β) Προβλήματα της Εκκλησίας της Κρήτης

Αμέσως μετά την παράδοση των Χανίων (1645) οι Τούρκοι υποσχέθηκαν στον ντόπιο πληθυσμό θρησκευτικές ελευθερίες: Όσοι θελήσουν να μείνουν υπήκοοι του Σουλτάνου, [αναφέρεται στη διαταγή του αρχιμετράτηγου Γιουσούφ-πασά], είτε κατοικούν στην πόλη, είτε έξω απ' αυτή, θα επιτρέπεται να ζουν με το δόγμα τους, ελληνικό ή λατινικό. Το ίδιο θα επιτρέπεται και στους Εβραίους να ζουν με την πίστη τους. Γι' αυτό θα εξακολουθήσουν να διατηρούν τους ναούς που κατέχουν..."¹²⁸. Παράλληλα οι Τούρκοι επέτρεψαν από την εποχή του Κρητικού Πολέμου την επανίδρυση της μητρόπολης και των επισκοπών της Κρήτης και παραχώρησαν στο μητροπολίτη και στους επισκόπους προνόμια πνευματικά, δικαστικά, διοικητικά και οικονομικά. Οι μουσουλμάνοι δεν είχαν το δικαίωμα να επεμβαίνουν στο έργο των αρχιερέων. Έτσι ο Μητροπολίτης και οι επίσκοποι ρύθμιζαν με βάση τους κανόνες της εκκλησίας τα ζητήματα γάμου, διαζυγίου και δωρεών. Στο διοριστήριο έγγραφο της Υψηλής Πύλης, που μετέφερε στα

1704 ο μητροπολίτης Ιωάσαφ οριζόταν: "Νά μήν ξιπιτρέπεται ἡ ἀνάμιξις εἰς τά, συμφώνως πρὸς τὰς παλαιόθεν θρησκευτικὰς αὐτῶν διατάξεις, ὅφιερούμενα εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ μοναστήρια αὐτῶν ἀκίνητα, ἧτοι ἀμπελῶνας, κήπους, ἀγρεπαύλεις (τσιφλίκια), λειμῶνας, ἀγρούς, μύλους, οἰκίας, μαγαζία καὶ καρποφόρα ἢ μὴ δένδρα. Ὅταν δέ, συμφώνως πρὸς τὰς θρησκευτικὰς αὐτῶν διατάξεις, εἰς φόρου ὑποτελῆς διὰ διαθήκης διαθέσῃ ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν, τῶν Μονῶν, τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ Μητροπολίτου τὸ τρίτον (sülüs) τῆς περιουσίας του, μετὰ τὴν διαπίστωσιν τούτου, νὰ φροντίζετε τὴν παραλαβὴν τούτου ὑπὸ τοὺς κληρονόμους του".²⁹

Παρά την παραχώρηση, όμως, θρησκευτικῶν ελευθεριῶν και προνομίων, οι Τούρκοι επιδίωξαν την δυσλειτουργία της εκκλησίας του νησιού. Οι γενίτσαροι βαιοπραγούσαν συχνά σε βάρος των ιερωμένων. Στην Εκκλησία επιβλήθηκαν φόροι 76.000 γροσίων το χρόνο¹³⁰. Οι περισσότεροι ναοί των πόλεων μετατράπηκαν εξ αρχῆς ἢ προοδευτικά σε τζαμιά. Στα Χανιά, όπου οι μουσουλμάνοι διέθεταν αρχικά δύο μόνο τεμένη, οι μετατροπές ναῶν σε τζαμιά συνεχίζονταν και την τέταρτη δεκαετία του 18ου αἰῶνα. Τότε είχαν γίνει τζαμιά οι περισσότεροι ἀπὸ τοὺς εικοσιπέντε ναοὺς της πόλης¹³¹. Στο Χάνδακα, πάλι, δόθηκαν μετὰ την κατάκτηση μόνο στους μοναχοὺς του μετοχίου της μονῆς Σινά δύο μικροὶ ναοί, των Αγίων Αποστόλων και του Αποστόλου Ματθαίου, με ἐνέργειες του Παναγιώτη Νικουσίου. Στην ἴδια πόλη ο μητροπολίτης βρέθηκε σε δύσκολη θέση, ἐπειδὴ δεν του παραχωρήθηκε ναός παρά μόνο στα 1735. Το πρόβλημα, πάντως, του μητροπολίτη δεν οφειλόταν μόνο στις ἀπαγορεύσεις των Τούρκων, ἀλλὰ και στη σύγκρουσή του με τοὺς σιναΐτες της πόλης του, που ἤθελαν να καρπούνται ὅλες τις εἰσπράξεις των ναῶν.

Προβλήματα είχαν οι χριστιανοί και στους τόπους λατρείας. Διατήρησαν, βέβαια, την ελεύθερη τέλεση της λατρείας¹³². Δεν είχαν ὅμως το δικαίωμα να χτίζουν νέους ναοὺς, οὔτε και να ανακαινίζουν τοὺς παλιούς¹³³, παρά σε ἐξαιρετικές περιπτώσεις. Ὅταν οι χριστιανοί είχαν καλές σχέσεις με τοὺς μουσουλμάνους της περιοχῆς τους, εξασφάλιζαν την ανοχή τους. Ἐχτιζαν τότε το ναό τους, προσποιούμενοι ὅτι ἐχτιζαν δωμάτια για να

κατοικήσουν¹³⁴. Οι χριστιανοί δεν είχαν και το δικαίωμα να χρησιμοποιούν καμπάνες. Πολλές φορές μάλιστα, με το πρόσχημα ότι είχαν αυτό το εκκλησιαστικό σκεύος στην κατοχή τους, δέχονταν και τις απειλές των Τούρκων. "Όταν ο πασάς θέλει να εισπράξει ένα ποσό από κάποια πλούσια οικογένεια, [αναφέρεται σε περιηγητικό κείμενο], κατηγορεί τον αρχηγό της ότι έχει κρύψει καμπάνα στα κτήματά του. Τον οδηγεί στη φυλακή και του επιτρέπει να βγει μόνο όταν πληρώσει το ποσό, που του ζήτησε"¹³⁵.

Σε ευνοϊκότερη θέση, σε σχέση με τις επισκοπές και τις ενορίες, βρέθηκαν τα μοναστήρια. Όσα βέβαια ανήκαν σε μουσουλμανικά κτήματα εγκαταλείφθηκαν. Πολλά όμως λειτούργησαν κανονικά, εξασφαλίζοντας τις περιουσίες τους. Ορισμένα μοναστήρια, όπως της Αγίας Τριάδας Τζαγκαρόλων, του Αγίου Ιωάννου του Γουβερνέτου, κοντά στα Χανιά, του Αρκαδίου και του Τοπλού Σητείας, κατείχαν τεράστιες εκτάσεις γης και προστατεύονταν από το Πατριαρχείο. Ο αριθμός πάντως των μοναστηριών, που υπήρχαν τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας, δεν είναι γνωστός. Στα μεταφρασμένα τουρκικά έγγραφα Ηρακλείου της περιόδου 1657-1765 αναφέρονται 46 μοναστήρια σε λειτουργία.

Δογματικά προβλήματα δεν τάρaxαν την Εκκλησία της Κρήτης την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας. Ο χριστιανικός πληθυσμός του νησιού είχε ομοιογένεια θρησκευτική. Οι ετερόδοξοι εντάχθηκαν στις μουσουλμανικές αιρέσεις και οι καθολικοί, Γάλλοι και Ιταλοί έμποροι, ήταν ελάχιστοι. Στα Χανιά και στο Χάνδακα είχαν την έδρα τους Καπνισταίνοι ιερείς, που έφταναν συνήθως από τις Κυκλάδες, για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους καθολικούς εμπόρους. Έπαιρναν όμως αυστηρές εντολές από τους Γάλλους Προξένους, να μην επεμβαίνουν στις θρησκευτικές υποθέσεις του τόπου και να αποφεύγουν προσηλυτιστικές ενέργειες¹³⁶.

γ) Οι εξισλαμισμοί από το 1669 ως το 1770

Το οθωμανικό κράτος, έχοντας εξασφαλίσει στην Κρήτη ισχυρό μουσουλμανικό πληθυσμό στη διάρκεια του πολέμου, δεν επιδίωξε άλλους εξισλαμισμούς μετά την κατάκτηση. Σ' αυτό συντέλεσε και η ανάγκη είσπραξης φόρων. Η Υψηλή Πύλη όριζε: "Να μην ενοχλείται κανείς στη θρησκεία, στην οποία ανήκε από τη γέννησή του"¹³⁷. Τη διάθεση αυτή του κράτους εκδήλωνε και η απαγόρευση να γίνονται βίαιοι εξισλαμισμοί¹³⁸. Για τον ίδιο λόγο, ενδεχομένως, δεν πραγματοποιήθηκε μετά το 1669 παιδομάζωμα στο νησί.

Εξισλαμισμοί, ωστόσο, συνέχισαν να γίνονται σ' όλη τη διάρκεια του πρώτου αιώνα της Τουρκοκρατίας. Σύμφωνα με τον Tournefort, στα 1700 υπήρχαν στην Κρήτη 60.000 μουσουλμάνοι¹³⁹. Με βάση, επίσης, τη μοναδική αξιόλογη πληροφορία, που δίνεται για τον πληθυσμό της Κρήτης στη συνέχεια, οι μουσουλμάνοι ανέρχονταν στα 1779 στις 65.000 και ήταν ήπια το 1/3 του κρητικού πληθυσμού¹⁴⁰. Αν οι πληροφορίες αυτές ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, οι περισσότεροι εξισλαμισμοί του πρώτου αιώνα της Τουρκοκρατίας πραγματοποιήθηκαν μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα.

Οι αρνησίθρησκοι ασπάζονταν συνήθως το Ισλάμ ατομικά ή κατά οικογένειες και προέρχονταν και πάλι κυρίως από τις επαρχίες, στις οποίες συνέχιζαν στην πλειοψηφία τους και μετά τον εξισλαμισμό να είναι εγκατεστημένοι. Τα Χανιά, το Ρέθυμνο και ο Χάνδακας, οι τρεις πιο αξιόλογες πόλεις της ενετικής εποχής παρουσίαζαν ακόμη μικρή κίνηση και δεν προσήλκυαν τους νεομουσουλμάνους.

Εξισλαμισμοί χωριών δεν αναφέρονται από τις γνωστές μας πηγές. Το ότι όμως έγιναν μετά την άλωση του Χάνδακα τέτοιοι εξισλαμισμοί διασώθηκε από παραδόσεις. Ο Β. Ψιλάκης γράφει ότι: "Κατά παράδοσιν αξιοπίστον, τὰ χωρία Ἐπάνω καὶ Κάτω Βαλσαμόνερον, Ἅγιος Ἀνδρέας, Σωμιτῆς, Μονοπάρη, τῆς ἐπαρχίας Ρεθυμνου, Ἀτσιπάδες, Λαμπηνή, τῆς ἐπαρχίας Ἀγ. Βασιλείου, ἡ Πατσός καὶ Βολιώνες καὶ Ἀντάνασσος (Παντάνασσος) καὶ Γέννα τῆς ἐπαρχίας Ἀμαριου, ἦσαν χριστιανικά, τῶν ὁποίων οἱ

κάτοικοι εξισλαμίσθησαν κατά καιρούς ως κρύφιοι διάγοντες επί δύο καὶ τρεῖς γεναι-
άς (sic)¹⁴¹. Ο Π. Βλαστός, πάλι, επικαλούμενος κι αυτός παράδοση, κάνει λόγο για 25
χωριά, που εξισλαμίστηκαν μετά την άλωση του Χάνδακα. Από τα χωριά αυτά κατονομά-
ζει το Χάρακα, το Διονύσι, την Παναγιά, την Αγία Φωτιά, το Δωράκι, το Ρωτάσι, τον Ακά-
ματο, το Λυώρο, τους Στόλους, το Κακάλι και το Σωκαρά¹⁴².

Την ίδια εποχή στο διοικητικό διαμέρισμα του Ρεθύμνου και νότια του Ψηλορείτη
εγκαταστάθηκαν, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη¹⁴³, Άραβες στρατιώτες που δημι-
ούργησαν, επειδή η περιοχή ήταν αποξενωμένη, μια κλειστή και αφιλόξενη κοινωνία. Οι
μουσουλμάνοι αυτοί, γνωστοί σαν Αμπαδιώτες, διακρίνονταν από τους υπόλοιπους μου-
σουλμάνους, εξισλαμισμένους και Τούρκους, από την αραβική τους γλώσσα και τις συ-
νήθειές τους, επιτρέποντας έτσι σε περιηγητές να τους θεωρούν απόγονους των
Σαρακηνών της αραβικής εποχής¹⁴⁴. Ο αριθμός του δεν μας είναι γνωστός. Στα τέλη πά-
ντως του 18ου αιώνα υπολογίζονταν σε 4.000 περίπου¹⁴⁵ και στα τέλη του επόμενου αι-
ώνα σε 100 μόνο οικογένειες¹⁴⁶.

Ως αίτια εξισλαμισμών αναφέρονται συνήθως στις πηγές της εξεταζόμενης περι-
όδου η επιδίωξη βελτίωσης της κοινωνικής κατάστασης από μέρους των χριστιανών και
η επιθυμία προστασίας από το μουσουλμανικό νόμο. Σύμφωνα με τον R. Pococke: "Κά-
ποιοι αρνήθηκαν την πίστη για να αποφύγουν την τιμωρία που άξιζαν. Κάποιοι άλλοι
για να εκδικηθούν ένα Τούρκο που τους προσέβαλε, δεδομένου ότι δεν μπορούσαν
να το κάνουν σαν χριστιανοί και τέλος άλλοι για να αποφύγουν την πληρωμή
φόρων"¹⁴⁷. Οι πηγές κάνουν λόγο συχνά για την κακή οικονομική κατάσταση των
εξισλαμισμένων¹⁴⁸. Αναφέρουν, επίσης, τα οικονομικά προβλήματα ατόμων, που εξισλα-
μίζονταν, σαν αιτία ληστρικών ενεργειών και εξισλαμισμού. "Μερικοί, [γράφεται σε προ-
ξενική έκθεση], αποφασίζουν να γίνουν ^{χριστιάνοι} και στη συνέχεια αρνησίθρησκοι"¹⁴⁹.

Η άσκηση, πάντως, βίας σε βάρος μεμονωμένων ατόμων με σκοπό τον εξισλαμι-
σμό τους αναφέρεται σε λίγες περιπτώσεις. Είναι γνωστές, όπως θα δούμε σε άλλη

παράγραφο¹⁵⁰, πιέσεις σε βάρος Κρητών κρυπτοχριστιανών και περιπτώσεις ατόμων, που αναφέρονται από τις γαλλικές προξενικές αρχές. Ο Γάλλος Υποπρόξενος στο Ηράκλειο Beaume έγραφε στα 1728 για πιέσεις, που ασκήθηκαν στο γιο ενός Ενετού γιατρού. Ο νέος κατηγορήθηκε ότι είχε υβρίσει την πίστη των Τούρκων. "Για να επανορθώσει, [έγραφε ο υποπρόξενος], θα πρέπει να αρνηθεί την πίστη· αλλιώς θα χάσει τη ζωή του"¹⁵¹. Περίπτωση, επίσης, βίαιου εξισλαμισμού αναφέρεται και από το Γάλλο Υποπρόξενο Clairambault και αφορά μια ανήλικη οικιακή βοηθό, που ο διερμηνέας του υποπροξενείου έστειλε στην Κωνσταντινούπολη. Οι Τούρκοι επιβάτες, όταν έφτασαν στην πρωτεύουσα, τη δήλωσαν μουσουλμάνα, παρά τις διαμαρτυρίες του Γάλλου Πρέσβη¹⁵². Βίαιοι, όμως, εξισλαμισμοί έγιναν σε μεγάλη έκταση είτε από Τούρκους, είτε και από εξισλαμισμένους, που ήθελαν να διευρύνουν την κοινότητά τους.

Μετά τα Ορλωφικά και μέχρι τον Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας οι χριστιανοί βρέθηκαν σε ακόμη χειρότερη θέση. Στην περίοδο αυτή καταπιέσεις σε βάρος τους αναφέρονται συχνά από τις πηγές.

3. Η περίοδος κυριαρχίας των Τουρκοκρητών (1770-1821)

α) Η διοικητική αστάθεια

Τον Απρίλιο του 1770 οι Σφακιανοί επαναστάτησαν, συμμετέχοντας στα πολεμικά γεγονότα, τα γνωστά σαν Ορλωφικά. Με αρχηγό τον επιτυχημένο έμπορο Δασκαλογιάννη συγκέντρωσαν στα Σφακιά όπλα και μια δύναμη 2.000 ανδρών¹⁵³. Οι Τούρκοι όμως αντέδρασαν αμέσως. Τουρκικός και τουρκοκρητικός στρατός από τα Χανιά το Ρέθυμνο και το Μονοφάτσι κατέλαβε και πυρπόλησε τον Ιούνιο του 1770 τα περισσότερα χωριά των Σφακίων, παίρνοντας μόνο στο Χάνδακα 2.000 γυναικόπαιδα¹⁵⁴. Μετά απ' αυτή την καταστροφή και για να αποφευχθούν άλλα αντίποινα των Τούρκων ο Δασκαλογιάννης παραδόθηκε στους Τούρκους. Μεταφέρθηκε στο Χάνδακα μαζί με συνεργάτες του και άλλους προεστούς των Σφακίων. Λίγο αργότερα στραγγαλίστηκε¹⁵⁵ ή, σύμφωνα με παράδοση, γδάρθηκε ζωντανός, για παραδειγματισμό. Οι Σφακιανοί άντεξαν όλο το χειμώνα στις κορυφές των Λευκών Ορέων, περιμένοντας τη ρωσική βοήθεια. Όταν όμως, το Μάρτιο του 1771, διαπίστωσαν το αδιέξοδο του αγώνα τους, αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν.

Η αποτυχημένη επανάσταση των Σφακίων σήμανε την αρχή μιας περιόδου ταραχών, που διήρκεσε, με εξαίρεση μερικές διακοπές, μέχρι το 1821. Η κατάσταση στις τρεις πόλεις, Χανιά, Χάνδακα και Ρέθυμνο, είχε περιέλθει στα χέρια των Τουρκοκρητών και των γενιτσάρων. Οι γενίτσαροι πραγματοποιούσαν εξεγέρσεις και επιδίδονταν συχνά σε λεηλασίες καταστημάτων, ενώ συγχρόνως προέτρεπαν τους φτωχούς μουσουλμάνους των πόλεων σε διάφορες πράξεις βίας. Στα 1773 οι γενίτσαροι παραβίασαν τις φυλακές των Χανίων και κρέμασαν Έλληνα φυλακισμένο¹⁵⁶. Δύο χρόνια αργότερα κρέμασαν τρεις Έλληνες αιχμαλώτους¹⁵⁷ και ένα φυλακισμένο από την εποχή της επανάστασης¹⁵⁸. Σε καμιά απ' αυτές τις ταραχές δεν επιβλήθηκε τιμωρία. Οι αντιδράσεις των γενιτσάρων

δεν επέτρεψαν επίσης τις έρευνες στην "Επιτροπή Ανθρώπων του Νόμου", το επόμενο έτος 1776¹⁵⁹. Τα γαλλικά προξενικά έγγραφα αναφέρουν ως αιτία εξεγέρσεων των γενιτσάρων τις καθυστερήσεις των αμοιβών τους¹⁶⁰. Η βασική όμως αιτία των εξεγέρσεων φαίνεται ότι ήταν η συνειδητοποίηση της δύναμής τους και η αδυναμία της Πύλης να επιβάλει την τάξη.

Ο αριθμός των ντόπιων γενιτσάρων είχε αυξηθεί μετά τα Ορλωφικά. Πολλοί Τουρκοκρήτες γράφονταν πλέον στα γενιτσαρικά τάγματα, παρά τις απαγορεύσεις που επέβαλε στα 1762 συνυποσχετικό των διοικητών των γενιτσαρικών ταγμάτων: "... να μή γίνεται δεκτή άνευ ύψηλης αυτοκρατορικής διαταγής ή έντολης έκ μέρους του Άγῶ των αυτοκρατορικῶν γενιτσάρων. ή λόγω ἀπληστίας τῶν ἀξιωματικῶν τῶν ὀρτάδων ή παρατηρουμένη έγγραφή καί είσοδος είς τούς ὀρτάδες νέων συντρόφων, προερχομένων έκ τῆς τάξεως ἐκείνης τῶν ἀνθρώπων τῶν ἀποκαλουμένων μπουρμᾶ, οίτινες δέν ἔχουν οὐδένα πόρον ζωῆς καί ἀγνοοῦν τῆς βάσεις καί τούς ὅρους τῆς ἰσλαμικῆς θρησκείας καί διατελοῦν είσέτι ὑπό τήν ἐπίρροισιν τοῦ ραγιαδισμού"¹⁶¹. Τόσο η συμβολή των μουσουλμάνων της Κρήτης στην καταστολή της επανάστασης των Σφακίων, όσο και η συμμετοχή εθελοντῶν Τουρκοκρητῶν στο ρωσοτουρκικό πόλεμο στα 1778¹⁶², υποχρέωσαν, όπως φαίνεται, την Πύλη να δέχεται ανεμπόδιστα την εγγραφή των ντόπιων μουσουλμάνων στους ορτάδες των γενιτσάρων. Έτσι, την τελευταία δεκαετία πριν από το 1821, ὅλοι σχεδόν οι μουσουλμάνοι της Κρήτης ήταν γραμμένοι στα γενιτσαρικά τάγματα του νησιού¹⁶³, που είχαν την έδρα τους στις πόλεις.

Οι πασάδες, οι αγάδες των γενιτσάρων, τους οποίους έστελνε η Πύλη από την Κωνσταντινούπολη και οι ολιγάριθμοι Τούρκοι¹⁶⁴, απόγονοι των κατακτητῶν και των πρώτων αποίκων, ήταν ανίσχυροι μπροστά στους Κρήτες γενίτσαρους.

Οι πασάδες αντιστέκονταν στις προκλήσεις τους, οι γενίτσαροι όχι μόνο απαιτούσαν τη μετάθεσή τους, αλλά και πετύχαιναν την πολύμηνη κένωση της θέσης τους. Στο μεσοδιάστημα, μέχρι δηλαδή την

άφιξη άλλου πασά, οι πόλεις διοικούνταν από ένα γενιτσαρά, εκλεγμένο από τους αγάδες των γενιτσάρων. Αυτός όμως, για να μην εμποδίζεται στην τέλεση των καθηκόντων του, αλλά και για να διατηρεί το πνεύμα της συντροφικότητας με τους συναδέλφους του, δεν εναντιωνόταν στις απαιτήσεις των γενιτσάρων¹⁶⁵. Λόγω αυτής της κατάστασης, αξιόλογοι κυβερνήτες, όπως ο Δερβίς Μεχμέτ-πασάς, που επρόκειτο να διορισθεί στην Κρήτη στα 1777, απέφευγαν την τοποθέτησή τους στο νησί, χρησιμοποιώντας ισχυρούς προστάτες στην οθωμανική Αυλή¹⁶⁶. Κατά το Γάλλο πρόξενο Dandre: "...Η δυσφήμιση των απεσταλμένων αξιωματούχων της Πύλης δεν συντελεί παρά στο να ενισχύει το θράσος των Καντιωτών, που έγιναν πιο περήφανοι και πιο δραστήριοι λόγω της ατιμωρησίας"¹⁶⁷. Οι γενίτσαροι δεν σέβονταν πια τις σουλτανικές διαταγές. Έχοντας αναπτύξει ένα "πνεύμα ανεξαρτησίας"¹⁶⁸, ήταν έτοιμοι να σκοτώσουν Έλληνες συμπατριώτες τους. Η Πύλη προσπάθησε να επιβάλει την τάξη, εξορίζοντας στα 1779 δύο λόχους γενιτσάρων¹⁶⁹. Οι ταραχές όμως επαναλήφθηκαν στα τέλη του ίδιου έτους. Οι εκτελέσεις και οι εξορίες ταραχοποιών στα 1791¹⁷⁰ δεν άλλαξαν την κατάσταση.

Εκτός από τις εξεγέρσεις των γενιτσάρων, την αποδιοργάνωση της οθωμανικής εξουσίας στην Κρήτη έκανε πιο έντονη η αρπακτικότητα των πασάδων και οι δωροδοκίες των Τούρκων δικαστών, που αθώωναν αυτούς που πλήρωναν περισσότερα χρήματα¹⁷¹. Οι πασάδες, γνωρίζοντας ότι η παραμονή τους στην Κρήτη ήταν πρόσκαιρη, επιδίωκαν συχνά να επωφεληθούν και να πλουτίσουν σε βάρος όχι μόνο των χριστιανών, αλλά και των μουσουλμάνων. Ο G.A. Olivier, που περιηγήθηκε την Κρήτη στα 1793, γράφει ότι ο πασάς του Ρεθύμνου: "...δεν άφηνε να του ξεφύγει καμιά ευκαιρία να φορολογήσει τους κατοίκους του Ρεθύμνου και τους δυστυχείς καλλιεργητές της επαρχίας του"¹⁷².

Βασικός, επίσης, λόγος αστάθειας ήταν η έλλειψη κεντρικής εξουσίας. Το γεγονός ότι υπήρχαν στο νησί τρεις ανεξάρτητοι πασάδες ενίσχυε τις παρανομίες των μου-

σουλμάνων. Οι κακοποιοί, σίγουροι ότι θα εύρισκαν ασφάλεια στις δύο άλλες διοικήσεις, επιδίδονταν άφοβα σε εγκληματικές ενέργειες¹⁷³.

Η απειθαρχία των Τουρκοκρητών έφτασε στο αποκορύφωμά της την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, με αποτέλεσμα η Πύλη να στείλει τον Οκτώβριο του 1812 τον Χατζή Οσμάν-πασά, "για να χτυπήσει το κακό ως τη ρίζη του"¹⁷⁴. Λίγο μετά την άφιξή του ο πασάς βγήκε από την πόλη των Χανίων με στρατό και ζήτησε από τους κατοίκους να του παραδώσουν τους κακοποιούς. Σε μια μέρα τιμώρησε με απαγχονισμό 30 μουσουλμάνους και 20 χριστιανούς¹⁷⁵, αποκαθιστώντας έτσι την ησυχία στην πόλη. Με κέντρο εξορμήσεων το Ρέθυμνο, του οποίου επίσης ορίστηκε διοικητής, πραγματοποίησε τα δύο επόμενα χρόνια παρόμοιες εκκαθαρίσεις, ανεβάζοντας, σύμφωνα με μεταγενέστερη πληροφορία, σε 500 τις εκτελέσεις των κακούργων¹⁷⁶. Στα τέσσερα χρόνια της παραμονής του Χατζή Οσμάν-πασά στην Κρήτη οι εξεγέρσεις των γενιτσάρων και οι καταπίεσεις των αγάδων αντιμετωπίστηκαν με αυστηρότητα. Ο Τούρκος διοικητής έγινε αποδεκτός από τους χριστιανούς, που τον αποκάλεσαν "Πνιγάρη" και τον θεώρησαν κρυφό ιερέα του Πατριαρχείου. Σύμφωνα με παραδόσεις ο Οσμάν-πασάς καλούσε Κρήτες ιερείς, για να τελούν τη λειτουργία σε υπόγειο δωμάτιο του διοικητηρίου, το οποίο είχε μετατρέψει σε χριστιανικό ναό¹⁷⁷.

Από το Ρέθυμνο θέλησε ο Χατζή Οσμάν-πασάς να επιβάλει την τάξη και στο Χάνδακα, τη μεγαλύτερη πόλη του νησιού, στην οποία οι γενίτσαροι ήταν ισχυρότεροι. Αφού ζήτησε από την Κωνσταντινούπολη την αποστολή ενισχύσεων και πέτυχε την έκδοση φερμανιών που καταδίκάζαν τις ταραχές, έφτασε στα περίχωρα της πόλης και θέλησε να μπει στο οχυρό. Οι γενίτσαροι, όμως, ανησυχώντας για τις εκκαθαρίσεις που έκανε, δεν του επέτρεψαν την είσοδο και τον υποχρέωσαν να επιστρέψει στα Χανιά.

Οι ταραχές ξανάρχισαν στο Χάνδακα στα 1817, παρά την αποστολή σ' αυτή την πόλη Τατάρων στρατιωτών πιστών στο Σουλτάνο. Τον επόμενο χρόνο οι γενίτσαροι πέτυχαν την απομάκρυνση του Ιμπραήμ-πασά (διοικητή του Χάνδακα), που ήταν αγαπητός

στους χριστιανούς¹⁷⁸. Σύμφωνα με την παρατήρηση του υποπρόξενου Vasse, στις παραμονές της επανάστασης του 1821 στην πόλη του Χάνδακα οι σεισμοί, οι εξεγέρσεις και η πανούκλα παρουσιάζονταν χωρίς διακοπή¹⁷⁹. Οι Τουρκοκρήτες ήθελαν να απαλλαγούν από τους πασάδες και τους άλλους αξιωματούχους της Πύλης, σχεδιάζοντας πιθανότατα τη δημιουργία αυτόνομης τουρκοκρητικής πολιτείας και ήταν έτοιμοι να δεχτούν αγγλική απόβαση, για την οποία υπήρχαν έντονες φήμες¹⁸⁰.

Η απομάκρυνση του Χατζή Οσμάν-πασά και η αδυναμία του διαδόχου του να αντιμετωπίσει τους γενίτσαρους, είχαν σαν αποτέλεσμα να επαναληφθούν οι ταραχές και στα Χανιά. Το καλοκαίρι του 1819 στασιαστές μπήκαν στην πόλη των Χανίων, κατέλαβαν τις οχυρώσεις και περιόρισαν τον πασά στο διοικητήριο. Ο πασάς αποφάσισε να εξορίσει τους υπαίτιους των ταραχών. Οι γενίτσαροι όμως, έχοντας την υποστήριξη των μουσουλμανικών αρχών της πόλης, αρνήθηκαν να υπακούσουν. Έτσι ο διοικητής αναγκάστηκε να υπαναχωρήσει. Ο Γάλλος Πρόξενος Colaud παρατηρούσε τότε ότι "...αν η τουρκική κυβέρνηση δεν κόβει από καιρό σε καιρό μερικά κεφάλια, δεν θα υπάρξει ησυχία"¹⁸¹. Η ασυδοσία των αγάδων εκδηλώθηκε και πάλι στις επαρχίες. "Οι αγάδες, [σημειώνεται σε προξενικό έγγραφο], πληρώνοντας μια εισφορά, κατέχουν όλες τις γαίες του Σουλτάνου, που μεταβιβάζονται από πατέρα σε γιο. Είναι κατά συνέπεια οι πιο πλούσιοι ιδιοκτήτες του τόπου και οι πιο οικείοι στους πασάδες"¹⁸². Στα μέρη, μάλιστα, του Σελίνου Χανίων οι οικογένειες των Αληκάκηδων κατέλαβαν το μεγαλύτερο μέρος των χριστιανικών γαιών και υπέβαλλαν τους χωρικούς σε εκδουλεύσεις.

β) Η κατάσταση του χριστιανικού πληθυσμού

Στα τέλη του 18ου αιώνα παρατηρείται μια αύξηση του χριστιανικού πληθυσμού στις πόλεις της Κρήτης. Οι πόλεις δεν παρουσίαζαν πια την εικόνα ερήμωσης του πρώτου αιώνα της Τουρκοκρατίας. Οι αριθμοί που δίνονται είναι ενδεικτικοί: Στα 1793 στην πόλη του Χάνδακα, στην οποία αμέσως μετά το τέλος του Κρητικού Πολέμου οι μουσουλ-

μάνοι αποτελούσαν την συντριπτική πλειοψηφία, ζούσαν 2.000-3.000 χριστιανοί σε συνολικό πληθυσμό 10.000-12.000 κατοίκων. Την ίδια χρονιά στα Χανιά, τη δεύτερη πόλη του νησιού, οι χριστιανοί ανέρχονταν σε 2.000-3.000 σε σύνολο 6.000-7.000 κατοίκων¹⁸³. Η αύξηση αυτή του χριστιανικού πληθυσμού, αποτέλεσμα της γενικότερης αύξησης του πληθυσμού της Κρήτης¹⁸⁴ και οι ευνοϊκότερες συνθήκες, που διαμορφώθηκαν για την ανάπτυξη του εμπορίου, είχαν σαν συνέπεια τη βελτίωση της θέσης των χριστιανών των πόλεων. Οι χριστιανοί επωφελήθηκαν από τη νέα συγκυρία και ανέπτυξαν σιγά-σιγά τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Έτσι ένα μέρος του εξαγωγικού εμπορίου με τη Δύση και τη Ρωσία περιήλθε στα χέρια τους¹⁸⁵.

Συγχρόνως οι χριστιανοί των πόλεων κατέβαλλαν προσπάθειες για την κοινοτική τους οργάνωση. Στην κάθε μία από τις τρεις πόλεις του νησιού λειτούργησε συμβούλιο προκρίτων. Οι πρόκριτοι μαζί με τον επίσκοπο φρόντιζαν για τις ανάγκες των ναών, του νοσοκομείου και εκπροσωπούσαν τους χριστιανούς στον πασά¹⁸⁶.

Στο νησί όμως συνέχιζε να επικρατεί "αμάθεια και ατεχνία"¹⁸⁷, σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας. Η Κρήτη, κέντρο των γραμμάτων την εποχή της Ενετοκρατίας, είχε αποκοπεί πολιτιστικά από τον υπόλοιπο κορμό του ελληνισμού. Οι Κρήτες λόγιοι είχαν εγκαταλείψει το νησί. Τα σχολεία είχαν κλείσει και δεν φαίνεται να λειτούργησαν σ' όλη τη διάρκεια του πρώτου αιώνα της Τουρκοκρατίας. Για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης οι χριστιανοί κινήθηκαν δραστήρια στα τέλη του 18ου αιώνα, την εποχή της βασιλείας του Σελίμ Γ' (1789-1807), οπότε επιτράπηκε η ελεύθεση ίδρυση σχολείων και η εκτύπωση βιβλίων. Και στο διάστημα αυτό, βέβαια, οι πληροφορίες για τα κρητικά σχολεία είναι περιορισμένες. Είναι γνωστό όμως ότι στα 1803 σχεδίαζαν οι χριστιανοί τη σύσταση "Ελληνικής Σχολής" στην κωμόπολη Καινούργιο (Νεάπολη) Λασιθίου¹⁸⁸ και τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα είχαν καλά οργανωμένα σχολεία στις τρεις πόλεις, Χανιά, Ρέθυμνο, Χάνδακα και στα Σφακιά¹⁸⁹.

Οι προσπάθειες ωστόσο των χριστιανών των πόλεων δεν προκάλεσαν ανάλογη πρόοδο σπ επαρχίες. Εκεί, με εξαίρεση την επαρχία Σφακίων, η διοίκηση και η αστυνομία ήταν στα χέρια των Τουρκοκρητών. Οι χριστιανοί είχαν, βέβαια, και στα χωριά μια στοιχειώδη κοινοτική οργάνωση. Οι λίγες πληροφορίες που διαθέτουμε γι αυτή κάνουν λόγο για την ύπαρξη σε κάθε χωριό ενός καπετάνιου, που επέλυε τις μικροδιαφορές των ραγιάδων και ενός "δασκάλου", δηλαδή γραμματέα, ο οποίος κρατούσε τις καταστάσεις του χαρατσιού¹⁹⁰. Παράλληλα οι χριστιανοί αντιπροσωπεύονταν στις τουρκικές αρχές, μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 18ου αιώνα, από ένα "κετχουντά", πρόεδρο της επαρχίας, που αναλάμβανε τη διεκπεραίωση των υποθέσεων των χριστιανών στις πόλεις¹⁹¹. Η κυριαρχία όμως των αγάδων και οι πιέσεις των Τουρκοκρητών δεν φαίνονται να επέτρεψαν επέκταση των δραστηριοτήτων των χριστιανών εκπροσώπων. Τα χωριά είχαν αποκοπεί από τη ζωή των πόλεων και η πνευματική κίνηση σ' αυτά ήταν ανύπαρκτη. Εν τούτοις στοιχειώδης εκπαίδευση προσφερόταν και πάλι στους χωρικούς από τα μοναστήρια. Με το πρόσχημα της ανάγκης να εκπαιδεύονται οι μοναχοί ιδρύθηκαν σχολεία σε πολλά μοναστήρια της Κρήτης τουλάχιστον από το 1750. Μοναστήρια, όπως του Αρκαδίου, της Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων, του Αγίου Γεωργίου Απανωσήφη, του Τοπλού, είναι σήμερα γνωστό ότι δεν διέθεταν πριν από το 1821 σχολεία και αξιόλογες βιβλιοθήκες¹⁹⁴.

Για τις συγκεκριμένες φορολογικές υποχρεώσεις των χριστιανών τη μεταορλωφική εποχή δεν διαθέτουμε πληροφορίες. Δεν μας είναι επίσης γνωστή η αναλυτική κατανομή των φόρων κατά χωριό και κατά οικογένεια. Ξέρουμε όμως ότι μολονότι οι χριστιανοί ήταν υποχρεωμένοι από το 1705 να πληρώνουν στο κράτος το 1/7 της παραγωγής, στην πραγματικότητα πλήρωναν πολύ περισσότερο. Το φόβητρο των χριστιανών των χωριών ήταν οι αγάδες¹⁹². Οι άρχοντες αυτοί είχαν απόλυτη εξουσία και δεν σέβονταν τους νόμους. Συχνά υπέβαλλαν τους χριστιανούς σε εκδουλεύσεις. Όταν οι αγάδες ήθελαν να επισκευάσουν τα σπίτια τους, έπρεπε οι χριστιανοί του χωριού να παρουσιασθούν σ' αυτούς και να τους προσφέρουν υπηρεσία. Στην περίπτωση που εκφράζανε

παράπονα υφίσταντο ραβδισμούς¹⁹³. Ακόμη και για το γάμο τους οι χριστιανοί έπρεπε να έχουν τη συγκατάθεση του μουσουλμάνου άρχοντα του χωριού. Ο G.A. Olivier γράφει: "Κανένας Έλληνας δεν μπορεί να παντρευτεί χωρίς την άδεια του αγά. Για να πάρει την άδεια, πρέπει να πληρώσει ένα πρόβατο, ένα αρνί, μερικά κοτόπουλα. Αν η νέα αρέσει στον αγά, την κρατά για τον εαυτό του, χωρίς κανείς τελικά να φέρει αντίρρηση"¹⁹⁴.

Η αναρχία και η ασυδοσία, που επκράτησε σε βάρος των χριστιανών μετά τα Ορλωφικά επηρέασε συχνά τη συμπεριφορά ακόμη και των πιο φτωχών μουσουλμάνων. Ακόμη και μπροστά σ' αυτούς οι χριστιανοί ήταν αδύναμοι: "Ένας Τούρκος με το γισταγάνι στο χέρι, [γράφει ο Charles Marie d. [Lamberg], κάνει να του παραδοθούν τα πάντα: η γυναίκα (του χριστιανού), η κόρη του, το ποίμνιό του, το κρασί του. Το παρατήρησα κυρίως στην Κρήτη, όπου κοντά στις πόλεις δεν υπάρχουν άλλες νεάνιδες παρά αυτές, που η μικρή τους ηλικία ή το άσχημό τους πρόσωπο επιτρέπουν να παραμένουν ακόμη στις οικογένειές τους"¹⁹⁵.

Σύμφωνα με πληροφορίες του 1820: "Πριν από την άφιξη του Οσμάν-πασά, [του Τουρκοκρητες] μπορούσαν να στέλνουν στους χριστιανούς σφαίρες πιστολιού, τυλιγμένες σ' ένα κομμάτι χαρτί, στο οποίο ήταν γραμμένο το ποσό, που έπρεπε να πληρωθεί..."¹⁹⁶. Οι χωρικοί, επίσης, κινδύνευαν από τους μουσουλμάνους, που ήθελαν να τους εκδικηθούν. Το να παραπονεθούν δεν είχε παρά αρνητικές συνέπειες γι' αυτούς, αφού η έρευνα σε βάρος μουσουλμάνων δολοφόνων ήταν αδύνατη¹⁹⁷.

Εκτός από τους χωρικούς, την περίοδο αυτή της "γιανιτσαριάς" αντικείμενο των καταπίεσεων των Τουρκοκρητών ήταν και ο κλήρος της Κρήτης. Δεν επιτρεπόταν π.χ. στους επισκόπους να περνούν τις πύλες των πόλεων έφιπποι. Έτσι, όταν ο επίσκοπος των Χανίων αψήφισε την απαγόρευση και επιστρέφοντας από τα χωριά της περιοχής του έφτασε μέχρι το σπίτι του πάνω στ' άλογό του, συνάντησε τις έντονες διαμαρτυρίες των γεμισάρων, που θέλησαν να τον κάψουν, μαζί με τη συνοδεία του. Αλλά και μονές υπέ-

φεραν από τις επεμβάσεις και τις πρόσθετες φορολογήσεις των Τουρκοκρητών. Οι σημειώσεις του γιατρού Ν. Ρενιέρη αναφέρουν: "Κατά τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐγκαταστάσεώς μου ἐν Χανίοις, ἂν δὲν ἀπατώμαι εἰς τὰ 1809, τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα εἰς τὸν Ἑσπερινόν. εἰσήλασαν 9 Τοῦρκοι εἰς τὴν Χρυσοπηγὴν ἔφιπποι σφαιροβολοῦντες καὶ φονεύοντες τοὺς μοναχοὺς. Ἀφοῦ ἐχόρτασαν αἷματος ἔφυγαν. Μαθὼν δ' ὁ πασᾶς τὸ γεγονός ἐρχεται τὴν ἐπομένην μετὰ τοῦ καδὴ καὶ καταδικάζουν εἰς ἐπίμετρον τὸ Μοναστήρι εἰς 400 γροσίων πρόστιμον, διότι ἐφονεύθησαν 12 χριστιανοὶ εἰς γῆν χάσικην"¹⁹⁸.

Συνοψίζοντας την κατάσταση των χριστιανών στα τέλη του 18ου αιώνα ο περιηγητής Μ. Savary σημειώνει: "Ζουν ανάμεσα στους πυρήνους τους. Οι μέρες τους περνούν με την ανησυχία, το φόβο και τελειώνουν συχνά στην απελπισία"¹⁹⁹.

Η εξαθλίωση των χωρικών ήταν ιδιαίτερα έντονη στα χωριά, που ανήκαν στη δικαιοδοσία των αγάδων. Τα χωριά, όμως, της μητέρας του Σουλτάνου και των τζαμιών καταπιέζονταν λιγότερο και αυτό επειδή οι καλλιεργητές μπορούσαν να απευθύνονται στη Σουλτάνα και στους επιθεωρητές των τζαμιών. Οι τελευταίοι έρχονταν από την Κωνσταντινούπολη και επιστατούσαν στη δίκαιη είσπραξη των φόρων²⁰⁰.

Οι καταπιέσεις υποχρέωναν ορισμένους χριστιανούς να καταφεύγουν στην εκδίκηση και στη συνέχεια να γίνονται χαϊνήδες (hainlar) δηλαδή παράνομοι, βρίσκοντας πρόσκαιρη προστασία στις απομακρυσμένες μονές του νησιού και στα Σφακιά. Οι χαϊνήδες τιμωρούσαν τους Τουρκοκρήτες, παίρνοντας εκδίκηση για τις βαιοπραγίες τους και υπερασπίζονταν τους χριστιανούς. Οι σημαντικότεροι απ' αυτούς ήταν οι Χάληδες και οι Γιαννάρηδες στις ορεινές περιοχές των Χανίων, οι Τσουδεροί στο Ρέθυμνο, ο Ξωπατέρας και ο Μιχάλης Κόρακας στην Ανατολική Κρήτη. Οι Χαϊνήδες έμειναν μέχρι και σήμερα στη μνήμη του κρητικού λαού και υμνήθηκαν από το δημοτικό τραγούδι. Οι επαναστάτες αυτοί υπήρξαν για την Κρήτη ό,τι οι κλέφτες για την Κεντρική Ελλάδα²⁰¹.

Λόγω των καταπιέσεων, επίσης, πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια της μεταορλωφικής περιόδου μεταναστεύσεις Κρητών. Δεν γνωρίζουμε βέβαια την έκταση που πήραν. Στα 1775, πάντως, ρωσικά πλοία παραλάμβαναν από τα λιμάνια της Κρήτης τις ελληνικές οικογένειες, που επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν το νησί²⁰² και να εγκατασταθούν στη Ρωσία, όπου, όπως είναι γνωστό, είχαν τη δυνατότητα με βάση τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή να ασχολούνται ελεύθερα με το εμπόριο²⁰³. Τον επόμενο χρόνο απαγορεύτηκε στους Έλληνες να πλησιάζουν ρωσικά πλοία. Ωστόσο η μετανάστευση ενισχύθηκε ξανά στα 1785 από την ίδρυση του ρωσικού προξενείου στα Χανιά²⁰⁴. Οι μεταναστεύσεις συνεχίζονταν και τα επόμενα χρόνια. Οι μουσουλμάνοι όμως αντέδρασαν και πέτυχαν να απαγορευθεί στους έγγαμους να εγκαταλείπουν το νησί. Παρ' όλα αυτά μεταναστεύσεις γίνονταν, όπως φαίνεται από έγγραφο του Καπουδάν πασά Γαζή Χουσεΐν, που απαγόρευσε στα 1797 με ποινή θανάτου την εγκατάσταση Κρητών στις Κυκλάδες²⁰⁵.

Σημαντική πληγή του πληθυσμού, κυρίως των πόλεων, αποτελούσε μετά τα Ορλωφικά και η πανούκλα. Στα 1780 πέθαναν πολλοί στο Χάνδακα, ακόμα και τους καλοκαιρινούς μήνες, οπότε η αρρώστια συνήθως υποχωρούσε. Η πόλη απομονώθηκε και οι χωρικοί μετέφεραν τα εμπορεύματά τους στο Ρέθυμνο και στα Χανιά²⁰⁶. Τα Χανιά γνώρισαν μεγαλύτερη έξαρση της ασθένειας στα 1796. Το έτος αυτό πέθανε από την πανούκλα 2.000 άτομα²⁰⁷. Η πόλη του Χάνδακα ταλαιπωρήθηκε στα 1799. Σύμφωνα με μεταγενέστερη μαρτυρία, πέθαιναν στην πόλη το χειμώνα αυτού του έτους 100 ως 120 άτομα τη μέρα²⁰⁸. Η πανούκλα εκδηλώθηκε και πάλι στην Κρήτη στα 1813 και ταλαιπωρούσε τον πληθυσμό, με μερικές μόνο διακοπές, μέχρι και τα πρώτα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης²⁰⁹. Στα 1815-1816 ήταν ιδιαίτερα έντονη στα Χανιά, το Ρέθυμνο και τα κοντινά σ' αυτό χωριά²¹⁰. Στα Χανιά η αρρώστια υποχώρησε το καλοκαίρι του 1817. Ταλαιπώρησε όμως και πάλι την πόλη το Νοέμβριο του επόμενου χρόνου, υποχρεώνοντας πολλούς κατοίκους της να την εγκαταλείψουν²¹¹. Στα 1818-1820 η αρρώστια έπληξε ξα-

νά το Χάνδακα, προκαλώντας 60-80 θανάτους τη μέρα, στη διάρκεια του χειμώνα²¹² και 5-8 το καλοκαίρι²¹³. Η αρρώστια έπληξε τότε και την περιοχή του Μεραμπέλου Ρεθύμνου, καθώς και την κωμόπολη των Αρχανών, νοτιοανατολικά του Χάνδακα, αναγκάζοντας τους κατοίκους να καταφύγουν στα γύρω χωριά. Μόνο σ' ένα επτάμηνο του 1819 προκάλεσε στην Κεντρική Κρήτη 3.500-4.000 θανάτους²¹⁴. Στη διάρκεια της επιδημίας οι χριστιανοί έφερναν λείψανα αγίων από τον Άθω και πραγματοποιούσαν τελετές και πομπές στους δρόμους, επικαλούμενοι τον Άγιο Χαράλαμπο, που τον θεωρούσαν προστάτη κατά του θανατικού²¹⁵.

γ) Η πρόοδος των εξισλαμισμών

Οι καταπιέσεις σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού μετά τα επαναστατικά γεγονότα του 1770 ήταν επόμενο να προκαλέσουν σημαντικές στροφές προς το Ισλάμ. Η ισλαμική θρησκεία, που είχε αποκτήσει από το τέλος κιόλας του Κρητικού Πολέμου ερείσματα στις πόλεις και στις πεδινές περιοχές του Σελίνου, της Κισσάμου και της Κυδωνίας Χανίων, του Μυλοποτάμου και της Αμπαδιάς Ρεθύμνου, του Μονοφατισίου και της Μεσαράς στην Κεντρική Κρήτη, ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο. Στην πεδιάδα μάλιστα της Μεσαράς, εικοσιτρία χρόνια μετά την επανάσταση των Σφακιανών, οι μουσουλμάνοι ήταν περισσότεροι από τους χριστιανούς²¹⁶.

Περισσότεροι εξισλαμισμοί πραγματοποιήθηκαν, σύμφωνα με παραδόσεις που έχουν διασωθεί, στην περίοδο 1790-1821, οπότε η καταδυνάστευση των χριστιανών από τους Τουρκοκρήτες έφτασε στο αποκορύφωμά της. Στο "Χρονικό τῆς Ἀγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων" σημειώνεται ότι οι μουσουλμάνοι παρακινούσαν τους χριστιανούς κατά την είσπραξη των φόρων, να αρνηθούν το Χριστό, "...ὑποσχόμενοι εἰς αὐτοὺς ἐνόρκως ὅτι θέλουσιν εἶναι εἰς τὸ ἐξῆς ἐλεύθεροι ἀπὸ ἀγγαρείας καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ χρηματικὰ δοσίματα"²¹⁷.

Σημαντικοί εξισλαμισμοί έγιναν στην Κεντρική Κρήτη. Στα 1793 εξώμοσαν λόγω των καταπιέσεων οι κάτοικοι του χωριού Διονύσι Μονοφατσίου και τον επόμενο χρόνο οι κάτοικοι του χωριού Αξέντι της ίδιας επαρχίας²¹⁸. Κινδυνεύοντας οι χριστιανοί αυτών των χωρών να χάσουν όλη τους την περιουσία, παρουσιάστηκαν στο Χάνδακα και ασπιάστηκαν ομαδικά το Ισλάμ. Ο G. Flourens, που στηρίζεται προφανώς σε παράδοση, γράφει ότι οι χριστιανοί της Κρήτης πριν εξισλαμισθούν έδιναν προθεσμία στο Χριστό να τους βοηθήσει και στη συνέχεια τον απαρνιόνταν ομαδικά και περιτέμονταν²¹⁹. Ο θρησκευτικός χάρτης των επαρχιών, που ανήκουν σήμερα στο νομό Ηρακλείου, μεταβλήθηκε τότε ριζικά. Στις πέντε από τις επτά αυτές επαρχίες, δηλαδή στο Τέμενος, στο Μονοφάτσι, στο Καινούριο, στην Πυργιώπισσα και στο Καστελόριζο, οι μουσουλμάνοι είχαν πλέον την πλειοψηφία, ενώ στις υπόλοιπες δύο, το Μαλεβίζι και την επαρχία Πεδιάδας, απέκτησαν πολλούς ομόθρησκους²²⁰.

Πολλοί, επίσης, εξισλαμισμοί έγιναν, σύμφωνα πάλι με παράδοση, και στα χωριά της επαρχίας Σελίνου, στο νοτιοδυτικό άκρο του διοικητικού διαμερίσματος Χανίων. Στα περισσότερα από τα χωριά αυτής της επαρχίας οι μουσουλμάνοι ήταν στις αρχές του 19ου αιώνα ισάριθμοι με τους χριστιανούς, ενώ σε ορισμένα, ανάμεσα στα οποία και η πρωτεύουσα Κάντανος, είχαν επιβάλει εντελώς τη θρησκεία τους²²¹. Οι κάτοικοι χωριών, όπως ο Σάσαλος, ο Κατσοματάδος, τα Φλώρια, οι Μυλωνές και η Παπαδοφραγκιά, πήγαιναν στον καδή της Καντάνου και εξισλαμίζονταν²²². Οι σημειώσεις του γιατρού Ν. Ρενιέρη καταγράφουν πληροφορία, σύμφωνα με την οποία στο διάστημα 1810-1818 πραγματοποιήθηκαν στην παραπάνω επαρχία 2.811 εξισλαμισμοί ανδρών. Ο Ν. Ρενιέρης αποδίδει αυτούς τους εξισλαμισμούς σε καταπιέσεις των μουσουλμάνων και στην έλλειψη επισκόπου στην περιοχή²²³. Την ίδια προεπαναστατική περίοδο εξισλαμίστηκαν, πάλι σύμφωνα με παραδόσεις, Οι Βαβέλοι, η Δάφνη, το Λαμνώνι, η Ζάκανθος και ο Κατελιώνας της Σητείας στην Ανατολική Κρήτη²²⁴.

Αποτέλεσμα των εξισλαμισμών ήταν η αλματώδης αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού. Έτσι, ενώ οι μουσουλμάνοι ανέρχονταν όπως είδαμε, λίγο μετά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770-1771) μόλις στο 1/3 του συνολικού πληθυσμού²²⁵, έφτασαν να είναι πριν από το 1821 ισάριθμοι και σύμφωνα με άλλες πληροφορίες περισσότεροι από τους χριστιανούς. Σύμφωνα με τον F. Beaujour, που επιθεώρησε το γαλλικό προξενείο Χανίων στα 1817, οι μουσουλμάνοι ήταν 100.000 σ' ένα συνολικό πληθυσμό 200.000 κατοίκων²²⁶. Με βάση, τέλος, πληροφορία του Mathieu Dumas, που επικαλείται ο F. Rouqueville, και η οποία ως προς το συνολικό πληθυσμό τουλάχιστο φαίνεται να ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα, αν πάρει κανείς υπ' όψη του τη δημογραφική αύξηση, που παρατηρήθηκε στον ελληνικό χώρο τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα²²⁷, το 1813 υπήρχαν στο νησί 110.000-120.000 χριστιανοί και 130.000 μουσουλμάνοι²²⁸.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β') Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΕΝΩΝ

1. Η ένταξη των αρνησίθρησκων στη μουσουλμανική κοινότητα

α) Η κοινωνική προέλευση των αρνησίθρησκων

Οι πηγές της ιστορίας της Κρήτης, που ερευνήσαμε, μνημονεύουν εξισλαμισμούς ατόμων και οικογενειών. Εξαίρεση, βέβαια, αποτελούν οι προσχωρήσεις μερικών χωριών στο Ισλάμ και οι ομαδικοί εξισλαμισμοί παιδιών, στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου, όπως επίσης και οι ομαδικοί εξισλαμισμοί, που αναφέρουν μεταγενέστερες πηγές για την περίοδο μετά το 1669.

Οι πηγές, συνήθως, δεν αναφέρουν τις κοινωνικές τάξεις από τις οποίες προέρχονταν οι αρνησίθρησκοι. Οι εξισλαμισμοί κατοίκων πόλεων αναφέρονται σπάνια, ενώ οι εξισλαμισμοί Ενετών φεουδαρχών την εποχή του Κρητικού Πολέμου και αμέσως μετά γίνονται γνωστοί, απ' όσα γνωρίζουμε, για πρώτη φορά από τον F. Sieber¹, που περιηγήθηκε την Κρήτη στα 1817.

Μνεία, επίσης, του επαγγέλματος των αρνησίθρησκων γίνεται μόνο για μερικούς ορθόδοξους² και καθολικούς κληρικούς³, για ναύτες της Γαλλίας⁴ και για στρατιώτες της Βενετίας⁵. Οι τελευταίοι κατέφευγαν στους ιεροδίκες στην αρχή κυρίως και στο τέλος του Κρητικού Πολέμου, οπότε ο βενετσιάνικος στρατός υποχωρούσε κάτω από την πίεση των Τούρκων.

Στα έγγραφα τόσο του Κρητικού Πολέμου όσο και της μετέπειτα Τουρκοκρατίας αναφέρονται, συνήθως, άτομα που πήγαιναν μεμονωμένα από τα χωριά της Κεντρικής Κρήτης στον καδή του Χάνδακα και έδιναν μπροστά του την ισλαμική ομολογία πίστης. Στα μεταφρασμένα τουρκικά αρχεία αυτής της πόλης αναφέρονται 250 τέτοιες περιπτώσεις. Απ' αυτές οι περισσότερες καταγράφηκαν τα έτη 1671-1673 και 1724-1752.

Μερικοί, επίσης, ατομικοί εξισλαμισμοί είναι γνωστοί από τα κείμενα των μεταφράσεων του τουρκικού αρχείου Ρεθύμνου, αλλά και των Γάλλων Προξένων και περιηγητών. Σ' όλες αυτές τις καταγραφές οι άνδρες αποτελούν την πλειοψηφία. Είναι πιθανό ότι τα άτομα αυτά ήταν αρχηγοί οικογενειών, που με την προσχώρησή τους στο Ισλάμ ήθελαν να αποφύγουν τον εξισλαμισμό ολόκληρης της οικογένειάς τους και να επιτύχουν την προστασία των νόμων. Κάποια απ' αυτά τα άτομα είναι, επίσης, πιθανό ότι επιδίωκαν, μέσω του εξισλαμισμού, να διευκολύνουν την εγκατάστασή τους στις πόλεις και να εισδύσουν στις συντεχνίες, που ήταν στα χέρια των μουσουλμάνων. Σε μερικές περιπτώσεις οι προσήλυτοι ήταν πρώην δούλοι. Αυτοί κέρδιζαν την ελευθερία τους με την προϋπόθεση να ασπαστούν το Ισλάμ⁶.

Στα τουρκικά έγγραφα γίνεται λόγος μερικές φορές, μαζί με τον εξισλαμισμό του πατέρα, και για την ομολογία πίστης των ανήλικων παιδιών του⁷. Σε ορισμένα έγγραφα αναφέρεται ότι παιδιά, αγόρια και κορίτσια, παρουσιάζονταν στον ιεροδίκη συνοδευόμενα μόνο από μουσουλμάνους. Τα περισσότερα είχαν παραχωρηθεί από τις οικογένειές τους λόγω χρεών σε τουρκικά σπίτια⁸, στα οποία υφίσταντο στη συνέχεια προσηλυτισμό. Άλλα πάλι παιδιά εξισλαμίζονταν, επειδή είχαν μείνει ορφανά ή για να αποφύγουν τιμωρίες: "Οι Γάλλοι γονείς, [αναφέρεται σε προξενική έκθεση], δεν τολμούν να φέρουν αντιρρήσεις στα παιδιά τους, ούτε να τα τιμωρήσουν, από φόβο μήπως πάρουν το τουρμπάνι, πράγμα που γίνεται καθημερινά ανάμεσα στους Έλληνες"⁹.

Στις πηγές γίνεται μερικές φορές μνεία εξισλαμισμού Ελληνίδων, ενώ συγχρόνως αναφέρεται άρνηση των συζύγων τους να εξισλαμισθούν¹⁰. Ο καδής προχωρούσε τότε στη διάλυση του γάμου και αυτό, διότι στο Ισλάμ δεν επιτρέπεται ο γάμος εξισλαμισμένης με χριστιανό¹¹. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις γίνεται λόγος για γάμους χριστιανών γυναικών με μουσουλμάνους, χωρίς να μνημονεύεται, συνήθως, εξισλαμισμός. Συχνά, οι γάμοι αυτοί ήταν αποτέλεσμα βίας. Οι Τούρκοι από την εποχή κιόλας της εισβολής τους στην Κρήτη, έχοντας έλλειψη γυναικών, αλλά κάνοντας χρήση και της δύναμής τους, α-

πήγαγαν γυναίκες χριστιανών: "τα' ὑπαντρες ἔχωρίζοσι οἱ ἄσεβεῖς κι' ἐπείρνα", μας λέει ο Μ. Μπουνιαλής¹². Την εποχή, επίσης, της κυριαρχίας των γενιτσάρων, μετά το 1770, οι μουσουλμάνοι άρπαζαν τις γυναίκες, όταν τις έβλεπαν έξω από τα σπίτια τους¹³. Τέτοιοι γάμοι ωστόσο, μουσουλμάνων με χριστιανές, γίνονταν και νόμιμα μπροστά στον ιεροδίκη, με την παρουσία δύο χριστιανών ή δύο μουσουλμάνων μαρτύρων. Σ' αυτές τις περιπτώσεις επιδιωκόταν μέσω του γάμου η τουρκική προστασία¹⁴. Αυτοί οι γάμοι, γνωστοί σαν κεπήνια (Kābiḥ)¹⁵, ήταν συνηθισμένοι κυρίως στα χωριά της Κρήτης από την εποχή του Κρητικού Πολέμου¹⁶ και συνέχισαν να γίνονται μέχρι και τον 19ο αιώνα, παρά την απαγόρευσή τους από φερμάνια, με παρέμβαση της Εκκλησίας στην Υψηλή Πύλη¹⁷. Η διάλυση των κεπηνιών ήταν πολύ εύκολη, με την προϋπόθεση της καταβολής της υποσχεθείσας προγαμιαίας δωρεάς, όταν βέβαια δεν παραιτείτο απ' αυτή η σύζυγος.

Οι περισσότερες από τις γυναίκες, που αναφέρονται παντρεμένες με κεπήνι, διατηρούσαν και μετά το γάμο τα ονόματά τους. Αυτό σημαίνει ότι διατηρούσαν επίσημα, τη στιγμή τουλάχιστον του γάμου, και τη χριστιανική τους πίστη¹⁸. Οι μουσουλμάνοι σέβονταν συχνά τις θρησκευτικές τους αντιλήψεις και δέχονταν την ελεύθερη έκφρασή τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση, που αναφέρει στα 1710 ο περιηγητής La Motraye "Κοιμήθηκα, [γράφει], στο σπίτι ενός Τούρκου, που είχε πάρει με κεπήνι μια Ελληνίδα. Τα δύο πυτά άτομα, μολονότι είχαν διαφορετικές θρησκευτικές και εθνικές καταβολές, ζούσαν πολύ καλά μαζί. Ο Αλή Ογλού, αυτό ήταν το όνομά του, πηγαινε στο τζαμί και η γυναίκα του στην ελληνική εκκλησία. Τα παιδιά είχαν ανατραφεί με το μουσουλμανικό τρόπο. Όταν η γυναίκα είχε δυσκολίες, άναβε ανεμπόδιστα τα Σάββατα για τον εαυτό της το λυχναρι μπροστά στην εικόνα της Παναγίας. Μολονότι ο άντρας της ήταν θρησκευόμενος και τηρητής της μουσουλμανικής πίστης, τόσο που δεν έπινε καθόλου κρασί, διέθετε γι' αυτή και για τους φίλους της, για να πίνουν, όπτως συνέβη και στο δεμένο μας. Με μια λέξη την άφηνε να ζει χριστι-

ανικά και να χαίρεται όσο ήθελε την ελευθερία που συνεχίζει να υπάρχει σ' αυτό το μέρος"¹⁹.

Όταν δεν υπήρχαν αντιδράσεις των ομόθρησκων γειτόνων τους, οι μουσουλμάνοι επέτρεπαν στις χριστιανές γυναίκες τους να καλούν τους ιερείς στο σπίτι τους. Ανταποκρινόμενοι, επίσης, στην τελευταία επιθυμία των γυναικών τους, τις ενταφίαζαν χριστιανικά²⁰. Πολλές, πάντως, γυναίκες ασπάζονταν μετά το μουσουλμανικό γάμο τον ισλαμισμό, είτε ύστερα από πιέσεις, είτε για να αναλάβουν την κηδεμονία και την ανατροφή των παιδιών τους²¹ σε περίπτωση θανάτου των συζύγων.

β) Το Ισλάμ και οι νεομουσουλμάνοι

Για να γίνει κάποιος μουσουλμάνος ήταν απαραίτητο να κάνει την ομολογία της πίστης του Ισλάμ: "Ένας είναι ο θεός και προφήτης του ο Μωάμεθ". Όποιος έκανε αυτή την ομολογία μπροστά σε μουσουλμάνους, είτε με τη βία, είτε με τη θέλησή του, φορούσε στο κεφάλι το τουρμπάνι και οδηγούνταν στον ιμάμη του χωριού ή στον καδή. Αυτός, όταν επρόκειτο για παιδί, εξακρίβωνε την ηλικία του²² και προχωρούσε στην κατήχησή του²³.

Στην περίπτωση ξένων υπηκόων ο καδής έλεγχε τους λόγους της μεταστροφής και άφηνε ελεύθερους τους προσήλυτους, αν διαπίστωνε άσκηση βίας²⁴. Με παρόμοιο τρόπο αντιδρούσαν και οι πασάδες σε εξισλαμισμούς ξένων υπηκόων, θέλοντας να αποφύγουν διατάραξη των σχέσεων της διοίκησης με τα ευρωπαϊκά προξενεία. Έτσι, όταν στα 1745 παρουσιάστηκε από μουσουλμάνους στο Χάνδακα καθολικός, που είχε εκδηλώσει επιθυμία να εξισλαμισθεί, ο πασάς κάλεσε το Γάλλο Πρόξενο και τον συμβούλεψε να τον φυγαδεύσει, γιατί αν γινόταν γνωστή η μεταστροφή αυτού του ατόμου, θα ήταν υποχρεωμένος να ζητήσει την καταγραφή του εξισλαμισμού του²⁵.

Μετά απ' αυτές τις διαδικασίες ακολουθούσαν σε περιόδους ειρήνης τελετές, που επισφραγίζονταν με την περιτομή του νεομουσουλμάνου. "Το πρόσωπο που γίνεται

μουσουλμάνος, [γράφει ο F.W. Sieber], παραλαμβάνεται από τους Τούρκους, που το οδηγούν θριαμβευτικά σ' ένα επίσημο σπίτι. Εκεί ο ιδιοκτήτης παρουσιάζει στο νεοφώτιστο τους αναδόχους του. Τον ντύνει με πολυτέλεια, του κάνει δώρο και τον βοηθάει στις μετέπειτα επιχειρήσεις του. Η θριαμβευτική πομπή διέρχεται με θόρυβο την πόλη. Ο νέος μουσουλμάνος βαστάζεται, επιδεικνύεται στο λαό, εισάγεται στο τζαμί και εκεί γίνεται η περιτομή δημόσια.²⁶

Ο καδής στη συνέχεια κατέγραφε τον εξισλαμισμένο στις καταστάσεις του ιεροδικείου, σημειώνοντας την καθοδήγησή του από το θεό, την ομολογία πίστης, το νέο όνομά του και τους μάρτυρες. Αν ο πατέρας του νεοφώτιστου ήταν χριστιανός, το άτομο αυτό δεχόταν και το χαρακτηρισμό "αβδουλλαχ", που σημαίνει "δούλος του Θεού", δείχνοντας έτσι στη μουσουλμανική κοινότητα και στους άλλοτε ομόθρησκούς του τη μεταστροφή του.

Στα μεταφρασμένα τουρκικά αρχεία του Ηρακλείου, όπως και στις γαλλικές προξενικές εκθέσεις χρησιμοποιείται για την πράξη των προσήλυτων η φράση "προσχώρηση στο Ισλάμ"²⁷. Στις ελληνικές όμως πηγές και σε περιηγητικά κείμενα αναφέρεται για την ίδια πράξη το ρήμα "τουρκεύω"²⁸, το οποίο εσήμαινε προσχώρηση τόσο στο Ισλάμ, όσο και στην τουρκική κοινωνία. Στη συνέχεια, χωρίς να διακρίνονται από τους γνήσιους Τούρκους, οι πιστοί της νέας θρησκείας αναφέρονται σαν μουσουλμάνοι ή σαν Τούρκοι. Ποτέ όμως, όπως μετά το 1821²⁹, σαν Οθωμανοί.

Στους ομαδικούς εξισλαμισμούς δεν τηρούνταν όλες οι διατυπώσεις. Στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου είναι γνωστό ότι πολλοί εξισλαμισμένοι απέφυγαν την περιτομή³⁰. Το ίδιο συνέβαινε και στους ομαδικούς εξισλαμισμούς του τέλους του 18ου αιώνα. Λόγω έλλειψης χρόνου οι ιμάμηδες αρκούνταν στο να αγγίζουν τους προσερχόμενους με το χέρι και να λένε τη φράση: "Αϊντε Τούρκος"³¹. Σύμφωνα με πληροφορία που διασώζει ο Γ.Δ. Μουρέλλος: "Ο πασάς έστειλε ένα χούτζα, κι αυτός, αφού τύλισε μέ μια κερωμενη όργιά τό χωριό ολοκληρο, γονάτιζε στην είσοδο του, έκανε τή δεήσει

του, ένα ντοά στον Άλλάχ και απλώνοντας τα χέρια του με μία κίνηση πού κάλυπτε ολόκληρο το χωριό, τούς έκανε Μουσουλμάνους όλους, άνδρες, γυναίκες, παιδιά..."³².

Οι χριστιανοί ληστές και γενικότερα όσοι διέπρατταν αδικήματα και ασπάζονταν στη συνέχεια το Ισλάμ επιτύγχαναν την προστασία των μουσουλμανικών νόμων και γίνονταν δεκτοί από τη μουσουλμανική κοινότητα. Το ίδιο συνέβαινε και για τους δούλους που εξισλαμίζονταν. Οι τελευταίοι όμως δεν εξασφάλιζαν με τη μεταστροφή την απελευθέρωσή τους. Πολύ περισσότερο δεν αφήνονταν ελεύθεροι οι αιχμάλωτοι πολέμου, αν ασπάζονταν το Ισλάμ μετά τη σύλληψή τους³³. Όσοι μάλιστα απ' αυτούς θεωρούνταν εγκληματίες θανατώνονταν δημόσια. Έτσι εκτελέστηκαν στα Χανιά το 1715 πέντε αρνησίθρησκοι Έλληνες, αμέσως μετά την παράδοση του οχυρού της Σούδας στους Τούρκους³⁴.

Το Ισλάμ αντιμετώπιζε τους Κρήτες νεομουσουλμάνους με επιείκεια. Δεν επέβαλλε σ' αυτούς ενεργό συμμετοχή στην λατρεία και πολύ περισσότερο δεν απαιτούσε να αρνηθούν τις χριστιανικές τους συνήθειες. Εξαίρεση αποτελούσε τον πρώτο αιώνα της κατάκτησης η αντιμετώπιση των Κρητών γενιτσάρων. Απ' αυτούς οι ιεροδίκες απαιτούσαν γνώση των βασικών αρχών του Ισλάμ³⁵ και τους απαγόρευαν να παίρνουν μέρος σε χριστιανικές γιορτές³⁶.

Στους απερίτμητους νεομουσουλμάνους επιβλήθηκαν στη διάρκεια του Κρητικού Πολέμου φορολογικές επιβαρύνσεις³⁷, που φαίνεται ότι οφείλονταν στην έλλειψη εμπιστοσύνης των Τούρκων απέναντί τους, λόγω της θρησκευτικής τους αστάθειας. Είναι γνωστό, επίσης, ότι οι Τούρκοι κακομεταχειρίζονταν όσους αρνησίθρησκους δήλωναν υποταγή στους Ενετούς και τους απειλούσαν με θανάτωση³⁸. Στη συνέχεια όμως, μετά το τέλος του πολέμου, οι ελεύθεροι νεοφώπιστοι, ανεξάρτητα από τον τρόπο εξισλαμισμού τους, είχαν τα ίδια δικαιώματα με τους Τούρκους, τόσο μέσα στην κρατική μηχανή, όσο και απέναντι στη δικαιοσύνη.

γ) Στοιχεία από τη θρησκευτική ζωή των μουσουλμάνων

Οι πιστοί της νέας θρησκείας, έχοντας εξασφαλίσει τόπους λατρείας με τη μετατροπή ναών σε μουσουλμανικά τεμένη, δεν έκτισαν στο νησί παρά λίγα μόνο τζαμιά. Εκδήλωσαν ωστόσο σημαντική οικοδομική δραστηριότητα, από την εποχή του Κρητικού Πολέμου, με την κατασκευή τεκέδων, κυρίως κοντά στις τρεις πόλεις, τα Χανιά, το Ρέθυμνο και το Χάνδακα.

Στους τεκέδες και τα τζαμιά οι μουσουλμάνοι λάτρευαν τους αγίους τους, πρόσφεραν προς τιμή τους ζώα και ζητούσαν τη βοήθειά τους³⁹. Στους πολυάριθμους επίσης, τόπους προσκυνήματος, τάφους κυρίως και μέρη που είχαν ζήσει μάρτυρες του Κρητικού Πολέμου, έκαναν επισκέψεις και προσεύχονταν⁴⁰.

Στα αστικά κέντρα, όπου κατοικούσαν οι περισσότεροι γνήσιοι Τούρκοι, η ενδυμασία και η θρησκευτική ζωή θύμιζαν αυτές της Τουρκίας⁴¹. Στα χωριά, αντίθετα, η θρησκευτική ζωή των μουσουλμάνων είχε έντονα συγκρηπιστικά στοιχεία λαϊκής προέλευσης. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία ντόπιοι αρνησίθρησκοι, οι μουσουλμάνοι των χωριών, παράλληλα με τις τελετές του Ισλάμ δέχονταν συχνά και χριστιανικές συνήθειες και θρησκευτικές αντιλήψεις. Διατήρησαν έτσι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, τον Κλήδονα⁴², έπιναν κρασί και έτρωγαν χοιρινό κρέας⁴³. Επικαλούνταν την Παναγία, αποκαλώντας την Μειρέ-μάνα⁴⁴, σέβονταν το Χριστό, τον Άγιο Ιωάννη, τον Άγιο Σπυρίδωνα και πήγαιναν τάματα στα μοναστήρια του Αγίου Γεωργίου⁴⁵, η γιορτή του οποίου συνέπιπτε με τη γιορτή της άνοιξης των μπεκτασήδων⁴⁶. Άναβαν τα καντήλια στα ξωκκλήσια, δέχονταν την ευλογία των ιερέων⁴⁷ και καλούσαν σε βοήθεια την Παναγία, για να ανακουφίσει τις γυναίκες στην εγκυμοσύνη: "Κατά το Πάσχα έβαφαν αυγά, έκαμνον κουλούρια καί τή συνήθη γλυκίσματα (καλιτσούνια). ώς έπρατταν οί Χριστιανοί. Κατά τήν Μεγάλην Πέμπτην, κατά τήν ανάγνωσιν τῶν 12 Εὐαγγελίων, οἱ ἀσθενεῖς Ὀθωμανίδες προσερχομεναι εἰς τήν Ἐκκλησίαν ἰσταντο ὑπὸ τὸ ἀνανιχνωσκόμενον Εὐαγγέλιον"⁴⁸. Το ίδιο

συμμετείχαν και στις τελετές που έκαναν οι χριστιανοί για τον εξορκισμό της πανούκλας⁴⁹. Οι εξισλαμισμένοι Κρήτες γίνονταν ακόμη και "σύντεκνοι" των χριστιανών, αναλαμβάνοντας τα έξοδα του βαπτίσματος, αλλά χωρίς να παρευρίσκονται στην τέλεση του μυστηρίου⁵⁰. Τη συνήθεια αυτή διατήρησαν και μετά την επανάσταση του 1821 μέχρι την εποχή του Hatt-i Hümayun του 1856, οπότε υποχρεώθηκαν να την εγκαταλείψουν, για να μην κατηγορηθούν για ανάμιξη στη λατρεία των χριστιανών.

Όλα αυτά, μαζί με τη γλώσσα και τα τραγούδια, που ήταν επίσης ελληνικά, έκαναν τους Τουρκοκρήτες να θυμίζουν "μεταμφιεσμένους Έλληνες"⁵¹ και να μη μοιάζουν στις συνήθειές τους με τους Τούρκους της Κωνσταντινούπολης. Για το λόγο αυτό οι γνήσιοι Τούρκοι τους αντιμετώπιζαν με αντιπάθεια και οι χριστιανοί μιλούσαν γι' αυτούς υποτιμητικά⁵².

2. Ο Κρυπτοχριστιανισμός

α) Η έκταση του φαινομένου - Η Ζωή των κρυπτοχριστιανών

Τα χριστιανικά στοιχεία στις συνήθειες και στις θρησκευτικές αντιλήψεις των μουσουλμάνων της Κρήτης, που εκθέσαμε παραπάνω, επέτρεψαν σε ιστοριοδίφες και ιστορικούς να κάνουν λόγο για μεγάλη έκταση του κρυπτοχριστιανικού φαινομένου στην Κρήτη⁵³. Υποστηρίχτηκε δηλαδή ότι πολλοί από τους Τουρκοκρήτες, που είχαν τις παραπάνω θρησκευτικές εκδηλώσεις, ήταν κρυφοί χριστιανοί. Ο υπολογισμός, ωστόσο, των κρυπτοχριστιανών της Κρήτης, με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, δεν είναι δυνατός.

Την περίοδο βέβαια μετά την επανάσταση του 1770 και μέχρι τον Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, είναι γνωστό ότι υπήρχε στο νησί μεγάλος αριθμός κρυπτοχριστιανών, κυρίως ανάμεσα στα παιδιά των μουσουλμάνων, που ανατρέφονταν από τις χριστιανές μητέρες τους⁵⁴. Την ίδια, επίσης, εποχή, όπως αναφέρεται σε πληροφορίες, που δίνονται μετά το 1821 από το R. Pashley⁵⁵ και τον πρόξενο Στ. Περόγλου, προσχώρησαν στον κρυπτοχριστιανισμό πολλές οικογένειες: "Πολλοί χριστιανικάί οἰκογένειαι, [γράφει ο πρόξενος], μὴ ὑποφεροῦσαι τὰς καταδρόμας τῶν δυνατῶν, ἤναγκάσθησαν νὰ ἐναγκαλισθῶσι δημοσίως τὴν Ὀθωμανικὴν Θρησκείαν. ἐνῶ κρυφίως ἠκολούθουν ἐκείνην τῶν πατέρων των. Αἱ ἐπαρχίαι τοῦ Μυλοποταμοῦ καὶ τῆς Μεσαρίας ἑκατοικοῦντο ἀπὸ πολλὰς τοιαύτας οἰκογενείας. Μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίνοντο ἐκεῖναι τῶν Κουρμουλέων καὶ Σεμερτζάκιδων"⁵⁶. Και για την περίοδο όμως αυτή δεν υπάρχουν αριθμοί για τον υπολογισμό των κρυπτοχριστιανών.

Πρόβλημα, άλλωστε, για την εκτίμηση της έκτασης του κρυπτοχριστιανισμού είναι και η ευρεία χρήση των προαναφερθεισών χριστιανικών συνηθειών από το ετερόδοξο Ισλάμ και μάλιστα από τους μπεκτασήδες. Οι τελευταίοι πίστευαν σ' ένα είδος Τριάδας (Θεός, Μωάμεθ, Αλή), σέβονταν τους αγίους των χριστιανών και ιδιαίτερα την Παναγία

και τον Άγιο Γεώργιο. Τηρούσαν κατά κανόνα τη μονογαμία, αδιαφορούσαν για την περιτομή και έπιναν κρασί. Γενικά αντιπροσώπευαν ένα μουσουλμανισμό ανάμικτο με χριστιανικές συνήθειες. Η δύναμή τους πρέπει να ήταν μεγάλη στην Κρήτη⁵⁷, όπως και στα Βαλκάνια και τη Μ. Ασία⁵⁸, είτε λόγω της ανοχής του επίσημου Ισλάμ, είτε και λόγω των ετερόδοξων αντιλήψεων, που διατηρούσε μέρος του κρητικού πληθυσμού. Οι δερβίσηδες της Κρήτης, ζώντας ασκητικά και αποφεύγοντας τις θρησκευτικές διαμάχες, φαίνεται ότι εύρισκαν απήχηση στους Κρήτες, συντελώντας στη διάδοση μιας λατρείας χριστιανομουσουλμανικής, που βέβαια δεν μας επιτρέπει να εντάξουμε στο χριστιανισμό όσους τη δέχονταν.

Σχετικά με τη ζωή των κρυπτοχριστιανών της Κρήτης οι πληροφορίες μας προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από κείμενα του 19ου αιώνα. Για να τους διακρίνουν από τους υπόλοιπους εξισλαμισμένους, τους γνωστούς σαν Τουρκοκρήτες, Ξεκουκούλωτους (χωρίς κάλυμμα στο κεφάλι), μπουρμάδες⁵⁹ και μουρτάτες, δηλαδή γυρισμένους και εξωμότες, οι πηγές τους χαρακτήρισαν ισλαμοχριστιανούς⁶⁰, ψευδότουρκους⁶¹, λινοβάμβακους⁶², Τουρκορωμιούς⁶³, κρυφούς και Έλληνες⁶⁴.

Ο Β. Ψιλάκης διέσωσε τα ονόματα οικογενειών τέτοιων κρυπτοχριστιανών, που κατοικούσαν στις επαρχίες του Χάνδακα και του Ρεθύμνου⁶⁵, διακρίνοντας ανάμεσά τους, όπως και άλλοι⁶⁶, τους Κουρμούληδες της Μεσαράς⁶⁷, που αποκαλύφθηκαν τον πρώτο κιόλας χρόνο του Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας⁶⁸. Οι Κουρμούληδες, πλούσιοι κτηματίες, με κύρος στο μουσουλμανικό πληθυσμό, ζούσαν στο χωριό Κουσέ της Μεσαράς και προστάτευαν τους χριστιανούς της περιοχής, αλλά και της Αμπαδιάς, από τις αδικίες των Τουρκοκρητών. Σύμφωνα με παράδοση διέθεταν στο χωριό τους τόπους λατρείας και βαπτιστήρια. Απέφευγαν τις επιμειξίες με Τούρκους, είχαν μάλιστα και ιερείς, άτομα της οικογένειας, για να βαπτίζουν μυστικά τα παιδιά τους πριν από την περιτομή⁶⁹ και να τελούν τη χριστιανική λατρεία.

Σύμφωνα με άλλες παραδόσεις, παρόμοιες χριστιανικές τελετές πραγματοποιούσαν και οι κρυπτοχριστιανοί των Αμπαδοχωριών Ρεθύμνου. Επειδή φοβούνταν τους Τούρκους, διατηρούσαν το ναό του Αγίου Γεωργίου στη Γέννα της Αμπαδιάς σαν τζαμί, αλλά τελούσαν σ' αυτόν τη θεία λειτουργία, έχοντας κρυφούς ιερείς, που παρουσιάζονταν σαν ιμάμηδες⁷⁰.

Οι κρυπτοχριστιανοί της Κρήτης, όπως και αυτοί άλλων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁷¹, είχαν δύο ονόματα, ένα μουσουλμανικό, με το οποίο ήταν γνωστοί στους Τούρκους και ένα χριστιανικό⁷². Το χριστιανικό όνομα δέχονταν με αεροβαπτισμό ή με κανονικό βάπτισμα. Αντίθετα με τους άλλους εξωμότες, απέφευγαν να παντρεύουν τις κόρες τους με Τούρκους και χρησιμοποιούσαν το τέχνασμα της αρπαγής χριστιανών κοριτσιών για τους άνδρες. Με τον τρόπο αυτό διατηρούνταν για δύο-τρεις γενιές⁷³, μέχρι να ενταχθούν οριστικά στη μουσουλμανική κοινότητα. Γι' αυτό το λόγο και λόγω βέβαια των δυσκολιών, που συνεπαγόταν η διπλή θρησκευτική ζωή τους, μερικές κρυπτοχριστιανές μητέρες, σύμφωνα πάντα με παραδόσεις, φυγάδευαν τα παιδιά τους ή έφευγαν μαζί τους σε άλλα μέρη εκτός Κρήτης, όπου ζούσαν χριστιανικά⁷⁴.

β) Αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών - Οι νεομάρτυρες

Οι κρυπτοχριστιανοί, που αποκαλύπτονταν ή γίνονταν αντιληπτοί από τους μουσουλμάνους, διέτρεχαν σοβαρούς κινδύνους και τούτο γιατί, αρνούμενοι τον Αλλάχ, διέπρατταν απέναντί του το μεγαλύτερο από τα αμαρτήματα, για το οποίο δεν υπάρχει έλεος⁷⁵. Οι γυναίκες υφίσταντο φυλάκιση και ξυλοδαρμό⁷⁶, που βέβαια συχνά προκαλούσε το θάνατο και οι άνδρες θανατώνονταν, θεωρούμενοι μουρτάτες, δηλαδή εξωμότες.

Αυτό το τέλος είχαν οι τρεις Κρήτες κρυπτοχριστιανοί, που αναφέρονται από τουρκικά έγγραφα⁷⁷, αφού προφανώς επέμειναν στη χριστιανική τους πίστη. Ο ένας μάλιστα απ' αυτούς καταδικάστηκε από τον ιεροδίκη και στο "τιϋρ τό εξώτερον"⁷⁸, στην αιώνια τιμωρία, με την οποία απειλούνται από το Κοράνιο οι αποστάτες⁷⁹.

Η αρνησιθρησκεία δεν προκαλούσε βέβαια την ίδια τιμωρία στην περίπτωση, που ο κρυπτοχριστιανός μεταστρεφόταν ξανά στο Ισλάμ. Σύμφωνα με έγγραφο του 1697, το ιεροδικαστικό συμβούλιο απαίτησε από τον ανακαλυφθέντα κρυπτοχριστιανό να δώσει ξανά την ισλαμική ομολογία πίστης, αφήνοντάς τον στη συνέχεια ελεύθερο: "Εἶσαι Τούρκος ἢ δὲν εἶσαι; [ρωτηθηκε]. Δὲν εἶμαι Τούρκος. ἀλλὰ δέχομαι νά γίνω". Και αναφώνησε "Ένας εἶναι ὁ Θεός καί Προφήτης του ὁ Μωάμεθ"⁸⁰.

Παρόμοια τύχη με τους κρυπτοχριστιανούς είχαν και όσοι αρνούνταν με δημόσια ομολογία το Ισλάμ, στο οποίο ανήκαν μέχρι τότε συνειδητά, όπως επίσης και αυτοί, που όντας χριστιανοί, πιέζονταν να γίνουν μουσουλμάνοι. Στις δύο αυτές κατηγορίες ανήκουν οι Κρήτες νεομάρτυρες της περιόδου 1645-1821, όπως άλλωστε και οι περισσότεροι νεομάρτυρες της Τουρκοκρατίας⁸¹. Απ' αυτούς το κρητικό αγιολόγιο περιέλαβε μόνο τέσσερις⁸².

α) Το Μανουήλ (+1792). Γεννήθηκε στα Σφακιά και οι Τούρκοι τον συνέλαβαν αιχμάλωτο σε νεαρή ηλικία, μετά την αποτυχία της επανάστασης του Δασκαλογιάννη. Αργότερα διέφυγε στη Μύκονο και έζησε σαν χριστιανός. Αναγνωρίστηκε όμως και πιέστηκε στη Χίο, όπου μεταφέρθηκε, να ασπασθεί και πάλι το Ισλάμ. Μετά την άρνησή του να ενδώσει στις πιέσεις αποκεφαλίστηκε.

β) Το Μύρωνα (+1793), που γεννήθηκε και έζησε στο Χάνδακα, όπου και άσκησε το επάγγελμα του ράφτη. Ο νεομάρτυρας, που διακρινόταν για την ωραιότητά του, συκοφαντήθηκε από μουσουλμάνους ότι είχε παρασύρει παιδί ομόθρησκου τους σε άσεμνη πράξη. Του ζητήθηκε να γίνει μουσουλμάνος, αλλά προτίμησε το μαρτύριο, που του επέβαλε ο ιεροδίκης.

γ) Τον Ιλαρίωνα (+1804), που καταγόταν επίσης από το Χάνδακα. Ο νεομάρτυρας ασπάστηκε το Ισλάμ στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε μεταβεί για να μαθητεύσει κοντά στο θείο του. Αργότερα έδειξε μεταμέλεια, έγινε μοναχός στο Άγιο Όρος και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, για να ομολογήσει την πίστη στον τόπο που την είχε

αρνηθεί. Επεδίωξε να συναντήσει τους μουσουλμάνους που είχε γνωρίσει παλιότερα και ομολόγησε μπροστά τους ότι ήταν χριστιανός. Αυτοί, αφού δεν μπόρεσαν να τον μεταπείσουν, τον καταδίκασαν σε θάνατο.

Και δ) τον Ιωάννη (+1811). Αυτός συνελήφθη στη διάρκεια μιας συμπλοκής, που συνέβη στα Σφακιά κατά την είσπραξη του χαρατσιού. Φυλακίστηκε και δέχτηκε πιέσεις να εξισλαμισθεί. Αφού, τέλος, δεν υπέκυψε, θανατώθηκε με απαγχονισμό.

Από νεότερες, ωστόσο, μελέτες είναι γνωστοί και οι νεομάρτυρες: Χρήστος (+1688)⁸³, ο επίσκοπος Λάμπης Μεθόδιος Σιλιγάρδος (+1793) και ένας ανώνυμος, που θανατώθηκε το 1811⁸⁴. Όλοι οι νεομάρτυρες, με εξαίρεση το Μύρωνα, που θανατώθηκε έξω από το Χάνδακα και το Μεθόδιο, που δολοφονήθηκε στο Αμάρι Ρεθύμνου, βρήκαν μαρτυρικό θάνατο εκτός Κρήτης. Το μαρτύριό τους συνέπεσε με την εποχή των μεγάλων καταπιέσεων σε βάρος του κρητικού χριστιανικού πληθυσμού, αλλά και της ενίσχυσης της ιεραποστολικής δράσης της Εκκλησίας στο νησί⁸⁵, που πιθανότατα επηρέασε την απόφασή τους.

3. Η στάση του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και της Εκκλησίας της Κρήτης απέναντι στους εξισλαμισμούς

Η στάση που τήρησε το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης τα πρώτα εκατόν πενήντα χρόνια της τουρκικής κατάκτησης απέναντι στον κρητικό πληθυσμό και ειδικότερα τους εξισλαμισμένους, είναι αποσπασματικά γνωστή. Αυτό οφείλεται αφ' ενός στη διάσωση ελάχιστων μόνο κωδίκων πατριαρχικής αλληλογραφίας και αφ' ετέρου στην επιφυλακτικότητα, που χαρακτήριζε τη Μεγάλη Εκκλησία σε θέματα, όπως αυτό της αρνησιθρησκείας.

Για τον πρώτο μάλιστα αιώνα της Τουρκοκρατίας η μοναδική μας πληροφορία για την αντιμετώπιση των εξισλαμισμένων από το Πατριαρχείο προέρχεται από παράδοση, που καταγράφηκε απ' όσο γνωρίζουμε για πρώτη φορά το 1868, την εποχή δηλαδή της επανάστασης (1866-1868), από το δημοσιογράφο Εμ. Βυβιλάκη. Σύμφωνα μ' αυτή, οι Κρήτες απευθύνθηκαν στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης στο τέλος του Κρητικού Πολέμου, παρακαλώντας να επιτραπεί ο επιφανειακός εξισλαμισμός και, επομένως, η διατήρηση των σχέσεων των κρυπτοχριστιανών με την Εκκλησία. Επειδή το Πατριαρχείο αρνήθηκε να δεχθεί το αίτημά τους, προβάλλοντας το καινοδιαθηκικό, "ὅστις δ' ἂν ἄρνησεται με ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ἄρνήσομαι κ' ἄγω αὐτόν ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς" (Μτ 10,33), οι Κρήτες απευθύνθηκαν στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Νεκτάριο Πελοπίδα (1661-1669). Αυτός, λόγω της κρητικής του καταγωγής και προτιμώντας το "ἑοῦν κακοῦν προκειμένοι βέλτιστον τό μή χειρον", έδειξε επιείκεια και απάντησε θετικά⁸⁶.

Το Πατριαρχείο είναι πιθανό ότι διατήρησε και στη συνέχεια την ίδια αυστηρή στάση απέναντι στους κρυπτοχριστιανούς της Κρήτης, γνωρίζοντας ότι η επιφανειακή εξωμοσία θα οδηγούσε αργά ή γρήγορα και στον οριστικό εξισλαμισμό τους. Είναι γνωστό άλλωστε ότι με βάση τους κανόνες της Εκκλησίας απαιτούνταν από τους εξισλαμισμένους πραγματική μετάνοια και επιβάλλονταν σ' αυτούς επιτίμια, πριν γίνουν δεκτοί

ξανά στους κόλπους της Εκκλησίας⁸⁷. Από την αρχή πάντως της τουρκικής κατάκτησης το Πατριαρχείο επιδίωκε την ενίσχυση της Εκκλησίας της Κρήτης στον αγώνα κατά της αρνησιθρησκείας, εξασφαλίζοντας για τον κάθε νέο μητροπολίτη την επίσημη απαγόρευση βίαιων εξισλαμισμών, όπως δείχνουν τα φερμάνια του 1757⁸⁸ και 1823⁸⁹. Επιπλέον, μετά τα Ορλωφικά, το Πατριαρχείο ανέλαβε αφανείς αλλά συντονισμένες προσπάθειες για την ηθική στήριξη του πληθυσμού. Έδειχνε ενδιαφέρον για την ίδρυση σχολείων⁹⁰ και την αποστολή βιβλίων⁹¹. Έστελνε στο νησί εξάρχους, πατριαρχικούς δηλαδή εκπροσώπους, επισκόπους και ιερείς, που εκτός από τα διοικητικά και τα οικονομικά θέματα των επισκοπών και των μονών ασχολούνταν και με τα πνευματικά ζητήματα των τοπικών εκκλησιών⁹². Τέλος, μετέτρεπε τα πατριαρχικά μοναστήρια σε ενοριακά, όταν η μητρόπολη και οι επισκοπές είχαν οικονομικά προβλήματα⁹³. Αυτή η συμπαράσταση του Πατριαρχείου ήταν δεδομένη για τον κρητικό πληθυσμό και εξηγεί παράδοση του 19ου αι., που θέλει και τον Οσμάν-πασά τον Πνιγάρη (1812-1816), κρυφό ιερέα και απεσταλμένο της Μεγάλης Εκκλησίας⁹⁴.

Παρόμοια αυστηρή στάση, μ' αυτή που τηρούσε το Πατριαρχείο απέναντι στους παραβάτες των εκκλησιαστικών κανόνων και τους εξισλαμισμένους, υιοθέτησε και ο κλήρος της Κρήτης. Έτσι, δεν επέτρεπε στις γυναίκες που παντρεύονταν Τούρκους να δεχτούν τη Μετάληψη⁹⁵ και απειλούσε τα παιδιά, που προσχωρούσαν στο Ισλάμ, με τιμωρίες⁹⁶.

Ωστόσο, ο κλήρος και οι μοναχοί ανέλαβαν να ενισχύσουν τον χριστιανικό πληθυσμό, προσφέροντάς του στοιχειώδη εκπαίδευση⁹⁷, ανατρέφοντας χριστιανικά τα βρέφη, που οι χριστιανές μητέρες εγκατέλειπαν στις θύρες των ναών⁹⁸, ζητώντας τη μεσολάβηση του Πατριαρχείου για τη φορολογική ελάφρυνση των χριστιανών⁹⁹, καλλιεργώντας το επαναστατικό πνεύμα¹⁰⁰ και δίνοντας το παράδειγμα ασκητικής ζωής, για την οποία γράφουν με θαυμασμό προξενικά¹⁰¹ και περιηγητικά κείμενα¹⁰².

Οι μοναχοί του νησιού, ενισχυόμενοι από τους αγιορείτες και τους μοναχούς, που έφταναν από άλλες ελληνικές περιοχές, περιέτρεχαν τα χωριά και στήριζαν τους κατοίκους. Σύμφωνα με το "Χρονικό της Αγίας Τριάδος των Τζαγκαρόλων", οι μοναχοί πρόβαλλαν το μαρτύριο των πρώτων χριστιανών, διδάσκοντες "...ότι οί παλαιοί μάρτυρες οὐ μόνον σωματικούς κόπους καί θλίψεις ὑπέμενον οἱ αἰδίμοι διά τὴν ἀγάπην τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί Σωτῆρος ἡμῶν, ἀλλὰ καί αὐτόν τόν θάνατον τῆς ζωῆς ἐλάμβανον μέ προθυμίαν, διά νὰ ἀποφύγῃ τῆς ψυχῆς τὸν αἰώνιον, δηλαδή τὴν ἀτελεύτητον κόλασιν..."¹⁰³.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:

ΟΙ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΙ (1821-1899)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α') Η ΠΡΟΟΔΟΣ ΤΩΝ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΩΝ

1. Η ενίσχυση της χριστιανικής κοινότητας (1821-1830)

Οι δημογραφικές πληροφορίες που διαθέτουμε για την Κρήτη της επαναστατικής περιόδου 1821-1830 δεν επιτρέπουν τον ακριβή υπολογισμό των μουσουλμάνων και των χριστιανών του νησιού. Οι πληροφορίες των πηγών προέρχονται κυρίως από αναφορές των Κρητών, των ετών 1828-1829, και από υπολογισμούς του πληθυσμού, που έγιναν μετά την επανάσταση. Πρόκειται συχνά για γενικές και αντιφατικές εκτιμήσεις, που επιπλέον χαρακτηρίζονται από συνειδητή μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού, με σκοπό την υποστήριξη της ένωσης της Κρήτης με το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Έτσι, ενώ σε έγγραφα του 1828 υπολογίζεται ότι το έτος αυτό υπήρχαν στην Κρήτη 90.000 χριστιανοί και 22.000 μουσουλμάνοι, έναντι 160.000 και 130.000 αντίστοιχα μέχρι την επανάσταση του 1821¹, οι πληρεξούσιοι της Κρήτης ανεβάζουν το 1829 σε 100.000 το χριστιανικό πληθυσμό και υπολογίζουν ελάττωσή του κατά το ήμισυ, σε σχέση με το 1821².

Γεγονός, πάντως, είναι ότι ο κρητικός πληθυσμός δεν ξεπερνούσε στο διάστημα 1832-1834 τις 110.000-140.000 κατοίκους, από τους οποίους μόλις το ένα τρίτο ήταν μουσουλμάνοι³. Ο συνολικός αυτός πληθυσμός, στον οποίο συναριθμούνται και οι λίγοι επαναπατρισθέντες πρόσφυγες, δεν φαίνεται να ήταν αισθητά μεγαλύτερος από τον πληθυσμό του τέλους της επανάστασης.

Οι κυριότεροι λόγοι ελάττωσης του πληθυσμού της Κρήτης είναι οι πολεμικές επιχειρήσεις, οι μεταναστεύσεις και η πανούκλα. Ο χριστιανικός πληθυσμός δέχτηκε σοβαρό πλήγμα από τις σφαγές των Τούρκων. Σύμφωνα με αναφορά των Κρητών

προκρίτων προς τους πρέσβεις των Δυνάμεων, οι σφαγιασθέντες χριστιανοί ανήλθαν στις 70.000⁴. Πολλοί, επίσης, Κρήτες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το νησί και να εγκατασταθούν στην Πελοπόννησο, στις Κυκλάδες και στη Μ. Ασία. Ο αριθμός των Κρητών προσφύγων ανερχόταν στα 1832⁵ και 1834⁶ στις 20.000 και 15.000 αντίστοιχα.

Στη μείωση των χριστιανών, εκτός από τους παραπάνω λόγους, συντέλεσαν και οι πωλήσεις αιχμαλώτων γυναικών και παιδιών, για τις οποίες όμως δεν γνωρίζουμε ακριβή αριθμό. Το βέβαιο είναι ότι πολλοί Κρήτες γνώρισαν την τύχη των άλλων Ελλήνων αιχμαλώτων, που μεταφέρθηκαν στα σκλαβοπάζαρα της Μ. Ασίας και της Αιγύπτου⁷. Απ' αυτούς κάποιοι επέστρεψαν στην Κρήτη την εποχή της Αιγυπτιοκρατίας⁸. Άλλοι όμως παρέμειναν στην αιχμαλωσία, παρά τις προσπάθειες των προξένων και της ελληνικής κυβέρνησης.

Οι δημογραφικές πληροφορίες δεν κάνουν επίσης λόγο για τα στάδια της ελάττωσης του χριστιανικού πληθυσμού. Το πιθανότερο όμως είναι ότι αυτή συντελέστηκε κυρίως στις περιόδους της επαναστατικής έντασης, δηλαδή στα 1821-1823 και στα 1825-1827, οπότε έγιναν οι μεγαλύτερες σφαγές από τον τουρκικό στρατό και οι περισσότερες επιδρομές Τουρκοκρητών σε χριστιανικά χωριά.

Η ελάττωση του μουσουλμανικού πληθυσμού οφείλεται, σύμφωνα με τις πηγές, στον πόλεμο και στην πανούκλα. Η αρρώστια αυτή ταλαιπώρησε τις τρεις πόλεις της Κρήτης τα δύο πρώτα χρόνια της επανάστασης⁹ και στα 1826-1827¹⁰, προκαλώντας πολλούς θανάτους ιδιαίτερα στους μουσουλμάνους, που συνοσίζονταν στα τρία οχυρά του νησιού. Αλλά σημαντική αιτία ελάττωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού ήταν και οι μεταστροφές στο χριστιανισμό. Η Ελληνική Επανάσταση δε σήμανε μόνο το τέλος του μεγάλου ρεύματος εξισλαμισμών. Ήταν παράλληλα και αφετηρία για την ενίσχυση της χριστιανικής κοινότητας. Δύο τουλάχιστον λόγοι συντέλεσαν προς αυτή την κατεύθυνση: η κυριαρχία των χριστιανών στις αγροτικές περιοχές τα περισσότερα χρόνια της επανάστασης και η αφύπνιση της εθνικής συνείδησης.

Τα έγγραφα, πάντως, της επαναστατικής περιόδου ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με τα πολεμικά γεγονότα και τις βιαιότητες των Τούρκων. Οι μαρτυρίες τους για τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων και την αλλαγή θρησκείας είναι ελάχιστες. Λίγες είναι και οι περιπτώσεις εκχριστιανισμού, που είναι γνωστές για την επαναστατική περίοδο από τις ελληνικές προξενικές αρχές μετά το 1833, έτος σύστασης του ελληνικού προξενείου Χανίων. Οι περισσότερες απ' αυτές αφορούν οικογένειες και άτομα, που κατέφευγαν στο προξενείο διεκδικώντας την περιουσία τους από τους μουσουλμάνους συγγενείς τους.

Από τις πηγές της Αιγυπτιοκρατίας αναφέρεται και η γνωστή οικογένεια των Κουρμούληδων της Μεσαράς, που αποκαλύφθηκε με την έκρηξη της επανάστασης και μετείχε ενεργά σ' αυτή. Στο τέλος της επανάστασης οι Κουρμούληδες είχαν αποδεκαπιστεί. Σύμφωνα με τις πηγές, στα 1834 δεν επιζούσαν παρά 2-3 μέλη της οικογένειας¹¹. Ο γνωστός αρχηγός της καπετάν-Μιχάλης Κουρμούλης, πρώην Ιμπραϊμ-αγάς, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Κρήτη και πέθανε στην Ύδρα στα 1824.

Από μεταεπαναστατικές πληροφορίες είναι, επίσης, γνωστοί οι τέσσερις νεομάρτυρες του Ρεθύμνου, Αγγελής, Μανουήλ, Γεώργιος και Νικόλαος, που ομολόγησαν φανερά τη χριστιανική πίστη και μαρτύρησαν στα 1824¹², καθώς και άλλες μεμονωμένες περιπτώσεις ατόμων, που ενώ επίσημα ήταν μουσουλμάνοι, διαπιστώθηκε από τους Τούρκους ότι ήταν χριστιανοί και εκτελέστηκαν¹³.

Στη διάρκεια της δεκάχρονης επανάστασης πραγματοποιήθηκαν βέβαια και εξισλαμισμοί, σε μικρή όμως έκταση.

Η ελάττωση του μουσουλμανικού πληθυσμού και η ανάγκη να αναζητήσει ασφάλεια δημιούργησαν πλέον μια νέα κατάσταση, που συνεχίστηκε σ' όλο σχεδόν το 19ο αιώνα. Οι χριστιανοί, υπερτερώντας αριθμητικά στα λιγότερο πλούσια χωριά, επιβλήθηκαν προοδευτικά σ' όλες σχεδόν τις επαρχίες. Αντίθετα οι μουσουλμάνοι, που διέθεταν στο τέλος της επανάστασης σημαντικές περιουσίες στις πλούσιες περιοχές, όπως της Με-

σαράς, του Μυλοποτάμου και της Σητείας, παρουσίαζαν τάση συγκέντρωσης στις πόλεις¹⁴. Σ' αυτή την αλλαγή συνέβαλαν και τα μέτρα της περιόδου της Αιγυπτιακής (1830-1840), στα οποία θα αναφερθούμε παρακάτω.

2) Διοίκηση, θρησκευτική πολιτική και εκχριστιανισμοί από το 1830 ως το 1856

α) Η εποχή της Αιγυπτιακής (1830-1840)

Η Διοίκηση

Με βάση το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 3ης Φεβρουαρίου 1830 η Κρήτη παραχωρήθηκε από το Σουλτάνο στον Αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μωχάμετ Αλή, σαν αντάλλαγμα των υπηρεσιών του στη διάρκεια της επανάστασης του 1821. Ο Μωχάμετ Αλή χορήγησε αμέσως γενική αμνηστία. Στη συνέχεια προχώρησε σε μεταρρυθμίσεις. Σύμφωνα με τις υποσχέσεις του, απέβλεπε στο να γίνει η Κρήτη πρότυπο ευνομούμενης χώρας και τόπος εγκατάστασης όχι μόνο για τους Κρήτες πρόσφυγες, αλλά και για κατοίκους του νεοσύστατου ελληνικού κράτους¹⁵.

Ο Μωχάμετ Αλή ενδιαφέρθηκε για την ίδρυση σχολείων¹⁶ και διέθεσε σημαντικά ποσά για την κατασκευή δημόσιων έργων. Αξιόλογα επίσης ήταν τα μέτρα που πήρε για την εξάλειψη των αδικιών, καθώς και για τη φορολογική εξίσωση χριστιανών και μουσουλμάνων: Οι φόροι του κρασιού και της ρακής, που καταβάλλονταν πριν από το 1833 μόνο από τους χριστιανούς, επιβλήθηκαν το έτος αυτό και στους μουσουλμάνους¹⁷. Συγχρόνως σταμάτησε η αδικία που υπήρχε στην είσπραξη των τελωνειακών φόρων. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι πλήρωναν πλέον 3%, αντί του 4% και 2% αντίστοιχα, που κατέβαλλαν μέχρι τότε¹⁸.

Οι χριστιανοί συνέχιζαν και στην περίοδο της Αιγυπτιακής να πληρώνουν το χαράτσι. Ο φόρος όμως αυτός, που στα 1832 κυμαινόταν ανάμεσα στα 4 και 16 γρόσια¹⁹

το χρόνο, αποτελούσε μικρό μόνο μέρος των δημοσίων εσόδων και ήταν λιγότερο επαχθής από το χαράτσι, άλλων περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁰. Ο Μωχάμετ Αλή είχε εκφράσει την επιθυμία να καταργήσει αυτό το φόρο. Αναγκάστηκε όμως να τον διατηρήσει, επειδή ήθελε να αποφύγει τη σύγκρουση με την Πύλη. Στα 1835 το ποσό του κατώτερου χαρατσιού αυξήθηκε στα 15 γρόσια, προκαλώντας τις αντιδράσεις των χριστιανών²¹, παρά το γεγονός ότι ισοδυναμούσε με την αξία μόλις τριών οκάδων λαδιού²². Δύο χρόνια αργότερα ο Μωχάμετ Αλή πρότεινε να αντικαταστήσει τον κεφαλικό με άλλο κατ' αποκοπήν φόρο, αλλά η πρότασή του απορρίφθηκε από τους χριστιανούς, που φοβήθηκαν επιβολή νέων φόρων²³.

Ο Αντιβασιλέας της Αιγύπτου επέτρεψε επίσης τη συμμετοχή των χριστιανών στα νεοσυσταθέντα συμβούλια των πόλεων²⁴. Ωστόσο, οι χριστιανοί ένιωθαν και πάλι ότι ήταν πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Βασικά τους προβλήματα²⁵ ήταν ο υποτιμητικός γι' αυτούς κεφαλικός φόρος, η επιβολή του κρατικού μονοπωλίου, που συνεπαγόταν απαγόρευση ελεύθερων εξαγωγών, και η επιβολή φόρων για την κάλυψη των ελλειμμάτων του δημοσίου. Οι παραπάνω λόγοι είχαν σαν αποτέλεσμα το κίνημα των Μουρινών (το Σεπτέμβριο του 1833), που όμως καταπνίγηκε αμέσως, κοστίζοντας τη ζωή σε 41 επαναστάτες²⁶.

Εκτός όμως από τα παράπονα των χριστιανών, η Αιγυπτιακή Διοίκηση αντιμετώπιζε και τη δυσaráσκεια των Τουρκοκρητών. Ο διοικητής του νησιού, μολονότι ήταν συγχνά με το μέρος τους, όταν επρόκειτο για θέματα προβλεπόμενα από το μουσουλμανικό νόμο, περιόριζε τη δύναμή τους. Έτσι διόρισε Αλβανούς συμπατριώτες του στη θέση των Τουρκοκρητών διοικητών των επαρχιών και προτίμησε στο στρατό των φρουρίων και στην αστυνομία Αλβανούς και Αιγύπτιους στρατιώτες, που αντικατέστησαν τα διαλυμένα από το 1826 γενιτσαρικά τάγματα. Σύμφωνα με το Γάλλο Πρόξενο Aug. Fabreguettes, ο Μωχάμετ Αλή εγκαθιστούσε τους στρατιώτες αυτούς στην Κρήτη για να

δημιουργήσει ένα τρίτο πληθυσμό, που θα κινούνταν θετικά γι' αυτόν στις συγκρούσεις χριστιανών και Τουρκοκρητών²⁷.

Επιπλέον, ο Μουσταφά-πασάς στις 21 Ιανουαρίου 1831 όρισε με διαταγή του ότι κανένας Τούρκος δεν είχε το δικαίωμα να μπει σε σπίτι χριστιανού χωρίς την άδεια της εξουσίας²⁸. Στην ίδια διαταγή αναφερόταν ότι οι Τούρκοι δεν μπορούσαν στο εξής να εγκαθίστανται στα χωριά, αν δεν διέθεταν σ' αυτά ιδιοκτησίες²⁹. Το τελευταίο μέτρο συντέλεσε στο να εγκαταλείψουν οι μουσουλμάνοι πολλά χωριά και να αναζητήσουν μόνιμη διαμονή στις πόλεις, αφήνοντας έτσι τις επαρχίες κάτω από τον έλεγχο των χριστιανών.

Οι Τουρκοκρήτες έμοιαζαν πλέον με ένα σώμα χωρίς ψυχή³⁰. Νοσταλγούσαν το παρελθόν και περίμεναν μεταβολή της κατάστασης, ελπίζοντας να ξαναβρούν την παλιά τους δύναμη. Ορισμένοι απ' αυτούς, όσοι δεν συμβιβάστηκαν με τις μεταρρυθμίσεις, πούλησαν τα κτήματά τους και εγκαταστάθηκαν σε άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³¹.

Μετά το κίνημα στις Μουρνιές και μέχρι το τέλος της Αιγυπτιοκρατίας επικράτησε στην Κρήτη ειρήνη. Ο Μωχάμετ Αλή, θέλοντας να αυξήσει τον πληθυσμό του νησιού και να αναπτύξει την κατεστραμμένη από τον πόλεμο οικονομία, διευκόλυνε την επιστροφή των Κρητών προσφύγων. Οι πρόσφυγες ήταν ελεύθεροι να εγκατασταθούν στο νησί με την προϋπόθεση να αρνηθούν την ελληνική υπηκοότητα και να γίνουν οθωμανοί υπήκοοι. Αλλά και το μέτρο αυτό δεν εφαρμόστηκε με αυστηρότητα. Έτσι πολλοί από τους Κρητοέλληνες που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη στο διάστημα 1834-1838 διατήρησαν εκτός από την περιουσία τους και την ελληνική υπηκοότητα³².

Παράλληλα, από την αρχή της Αιγυπτιοκρατίας, διατάχτηκε να επιστραφούν οι περιουσίες, που είχαν οικειοποιηθεί με τη βία οι μουσουλμάνοι στη διάρκεια της επανάστασης του 1821³³. Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις η επιστροφή των περιουσιών πραγματοποιήθηκε ακόμη και όταν οι γονείς θεωρούνταν μουσουλμάνοι³⁴.

Η σύγκρουση του Μωχάμετ Αλή με το Σουλτάνο το 1838, τον υποχρέωσε να ακολουθήσει ήπια πολιτική απέναντι στους Κρήτες και να ζητήσει τη βοήθειά τους. Για το λόγο αυτό κάλεσε να καταταγούν στον αιγυπτιακό στρατό, εκτός από τους μουσουλμάνους, και χριστιανοί, που έπαιρναν σαν αντάλλαγμα της στρατιωτικής υπηρεσίας την απαλλαγή από τα χρέη. Για να μη διακρίνονται από τους άλλους στρατιώτες, οι χριστιανοί νεοσύλλεκτοι ήταν υποχρεωμένοι να πάρουν, για την περίοδο μόνο της υπηρεσίας τους, μουσουλμανικά ονόματα³⁵.

Διαθέτοντας στο νησί στρατιωτική δύναμη 1700 μόνο ατάκτων, μετά τη μετακίνηση του κύριου όγκου των αιγυπτιακών δυνάμεων της Κρήτης στη Συρία, ο Μωχάμετ Αλή απέφυγε τη σύγκρουση με τους Σφακιανούς, όταν αυτοί πρόσφεραν, στα τέλη του 1838, προστασία στο Βικοστρατή και στην ομάδα 12 ληστών που τον συνόδευε. Μολονότι ο Βικοστρατής απέβλεπε στον ξεσηκωμό των Κρητών, ο Μουσταφά-πασάς πήρε εντολές να μην τιμωρήσει ούτε αυτόν ούτε τους Σφακιανούς συνεργάτες του. Έτσι "το κίνημα" έληξε ένα μόλις μήνα μετά την έναρξή του, αφού μάλιστα προσφέρθηκε τουρκικό πλοίο για τη φυγάδευση της ομάδας του Βικοστρατή³⁶.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι, παρά τις ανισότητες που διατήρησε σε βάρος των χριστιανών, η Αιγυπτιακή Διοίκηση βελτίωσε αισθητά την κατάστασή τους. Κατά την έκφραση του φιλέλληνα V. Raulin η Αίγυπτος άνοιξε μια νέα εποχή για την Κρήτη³⁷.

Θρησκευτική πολιτική και εκχριστιανισμοί

Ο Μωχάμετ Αλή επέτρεψε το 1831 την ανακαίνιση των χριστιανικών ναών και την ελεύθερη θρησκευτική έκφραση των χριστιανών. Σε προκήρυξη που απηύθυνε με εντολή του στους χριστιανούς ο Γενικός Διοικητής της Κρήτης Μουσταφά-πασάς αναφέρεται "Στοχαζόμεθα ότι ζητείτε καί θέλετε την ανακαίνισιν των εκκλησιών σας από ημῶς, διά να κάμνετε τό Προσκύνημα σας ἐλευθέρως κατὰ τὴν Θρησκείαν σας."11-

μεις κατά τό πνεῦμα τοῦ Μεμχεντιαλή Έφένδη μας, (τοῦ ὁποίου ἡ μόνη ἔλπίδα εἶναι εἰς τό νά εὐρώσιν οἱ ἄνθρωποι τῆς Κρήτης ἡσυχίαν, ἀνάπαυσιν καί ἐλευθερίαν), σᾶς ὠμιλήσαμεν πολλές φορές ὅτι θελομεν ἡπό καρδίας νά ζήτε ἐλευθέρως καί μέ εὐχαρίστησιν. Τό ἴδιον σᾶς λέγομεν καί τώρα, διὰ περισσοτέραν σας βεβαιότητα, νά ζήτε μέ κάθε ἀνεσιν καί ἐλευθερίαν καί νά ἔχετε τήν ἡδειαν νά ἀνακαινίσετε καί νά ἀνακτίσετε τάς Ἐκκλησίας σας, ὅπως ἔχετε τόν τροπικόν καί θέλετε, μένοντας ἀκαταζήτητοι, χωρίς καμμίαν ὑποψίαν καί φόβον, διὰ ὅσα μοναστήρια κινουρνια ἐκάμετε προτιήτερα³⁸.

Ο Μωχάμετ Αλή διέταξε ἀκόμη στα 1830 τήν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων, που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία τῶν μουσουλμάνων τῆς Κρήτης καί τῆς Αἰγύπτου³⁹. Ἐπιπλέον επέτρεψε τή μεταφορά τῶν αἰχμαλώτων τῆς Αἰγύπτου στον τόπο καταγωγῆς τους. Ἡ ἐπιστροφή δέν ἦταν υποχρεωτική γι' αὐτούς που εἶχαν ἀσπασθεῖ το Ἰσλάμ καί οἱ ὁποῖοι μπορούσαν, σύμφωνα με τή διαταγή τοῦ Μωχάμετ Αλή, νά παραμείνουν στην Αἴγυπτο.⁴⁰ Περιπτώσεις πάντως ἐκχριστιανισμοῦ αἰχμαλώτων τῆς Αἰγύπτου ἀναφέρονται στα προξενικά ἐγγράφα καί στα 1838⁴¹, ἀλλά φαίνεται ὅτι ἦταν πια περιορισμένης ἐκτασης.

Τα μέτρα, ὡστόσο, που πήρε ὁ Μωχάμετ Αλή γιὰ τήν ἀλλαγὴ θρησκείας τα τρία πρῶτα χρόνια τῆς Αἰγυπτιακῆς δέν εἶναι γνωστά. Ἡ μόνη μαρτυρία που ἔχουμε γιὰ τή θρησκευτική του πολιτική αὐτό το διάστημα προέρχεται ἀπό το ἡμερολόγιο τοῦ Κ. Κοζύρη καί ἀφορᾷ το 1831. Ο Κ. Κοζύρης ἀναφέρει ὅτι στίς ἀρχές αὐτοῦ τοῦ ἔτους οἱ ἐξισλαμισμένοι μπορούσαν νά γίνονται χριστιανοί⁴², στηριγμένοι προφανῶς στίς υποσχέσεις γιὰ ἐλεύθερη θρησκευτική ἐκφραση. Μεταγενέστερη, ἐπίσης, πληροφορία, που ἀναφέρεται πάλι στο 1831, κάνει λόγο γιὰ δημόσιο ἐκχριστιανισμό ὁλόκληρων χωριῶν. Ἀπ' αὐτά μνημονεύονται οἱ Αλώνες, τὸ Ρουμπάδο καί τὸ Αρολίθι Ρεθύμνου⁴³.

Παρ' ὅλα αὐτά το 1834 ὁ Μωχάμετ Αλή ἀντιμετώπισε με αυστηρότητα τήν ἀρνησιθρησκεία. Στίς ἀρχές αὐτοῦ τοῦ ἔτους ὁ Ἀντιβασιλέας τῆς Αἰγύπτου ἀπαγόρευσε τίς περιτομές καί τίς βαπτίσεις ἐτεροθρήσκων στην Κρήτη⁴⁴. Το ἴδιο, ἐπίσης, ἔτος ἀπαγο-

ρεύτηκαν με απόφαση του συμβουλίου Χανίων οι γενετήσιες σχέσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων⁴⁵. Γι' αυτά τα μέτρα δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες. Ο Έλληνας Πρόξενος Στ. Περόγλου σε σημειώσεις του 1835 έγραφε μόνο ότι: "...διέταξε τόν ένταύθα τοποτηρητήν του νά ύπερασπίζεσαι τήν όθωμανικήν θρησκείαν. Κατά συνέπειαν ή έπιτόπιος άρχή άνέλαβε πρό τινος τας παλαιάς προλήψεις, εις τρόπον ώστε δέν συνάδουν πλέον μέ τας ύπέρ άνεξιθρησκείας προκηρύξεις της"⁴⁶. Οι παραπάνω περιορισμοί είχαν πιθανή αφορμή το κίνημα στις Μουρνιές (1833), που θεωρήθηκε από τον Αντιβασιλέα της Αιγύπτου πράξη αχαριστίας των Κρητών. Η βασική τους όμως αιτία πρέπει να αναζητηθεί στις πιέσεις των μουσουλμάνων, που έβλεπαν την κοινότητά τους να ελαττώνεται συνεχώς.

Η περίοδος της αυστηρής θρησκευτικής πολιτικής φαίνεται ότι διήρκεσε από το 1834 ως το 1838. Στο χρονικό αυτό διάστημα απασχόλησαν ιδιαίτερα τις προξενικές αρχές οι περιπτώσεις εκχριστιανισμού παιδιών και γυναικών, που βρίσκονταν στα χαρέμια Αλβανών και Τουρκοκρητών και ανήκαν στην κατηγορία των αιχμαλώτων, που έπρεπε να απελευθερωθούν με βάση τη διαταγή του 1830. Σε περίπτωση αναγνώρισής τους από τους συγγενείς τους, οι μουσουλμάνοι ήταν υποχρεωμένοι να τις αφήσουν ελεύθερες. Ορισμένες πάντως από τις αιχμάλωτες εξακολουθούσαν να παραμένουν στους γυναικωνίτες των μουσουλμάνων, γιατί δεν ήθελαν να αποχωριστούν τα παιδιά τους. Οσες γυναίκες δραπετεύσαν μετά το 1834 αντιμετώπισαν διώξεις από τους μουσουλμάνους, που απαιτούσαν την περιτομή των παιδιών. Οι μουσουλμάνοι υποστήριζαν ότι τα παιδιά αυτά είχαν μουσουλμανικό αίμα και έπρεπε να ανατραφούν σαν μουσουλμάνοι. Τέτοιες πάντως καταδιώξεις δεν αναφέρονται μετά το 1838.

Το Χαττ-ι Σερίφ του 1839, το οποίο παρείχε ισότητα σε όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴⁷, δεν γνωρίζουμε αν προκάλεσε εκχριστιανισμούς σε μεγάλη έκταση όπως σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁴⁸. Οι προξενικές αναφορές, που αποτελούν τη βασική μας πηγή για την περίοδο της Αιγυπτιοκρατί-

ας, κάνουν σπάνια λόγο για εκχριστιανισμούς στη διετία μετά την έκδοση του σουλτανικού διατάγματος. Το Νοέμβριο πάντως του 1841 αναφέρεται στην εφημερίδα "Ραδάμανθυς" των Αθηνών ότι πρώην κρυπτοχριστιανοί αρχηγοί οικογενειών βρίσκονταν στις φυλακές του Ηρακλείου, γιατί ομολόγησαν τη χριστιανική πίστη: "Ὅλοι αὐτοὶ σήμερον ἑβδομήκοντα τὸν ἄριθμόν οἰκογενειάρχαι ἐκ διαφορῶν ἐπαρχιῶν, εὐρίσκονται ἀλυσσοδεμένοι εἰς σκοτεινὰς φυλακάς τοῦ Ἡρακλείου καὶ κύριος οἶδε τὸ τέλος των"⁴⁹. Στο ίδιο σχόλιο της εφημερίδας αναφέρεται επίσης και ο φόνος ενός άλλου εκχριστιανισμένου. Τόσο όμως οι ανταποκρίσεις της εφημερίδας, όσο και τα προξενικά έγγραφα, δεν κάνουν λόγο για τη συνέχεια του γεγονότος. Δεν γνωρίζουμε, επίσης, αν η αποκάλυψη αυτών των ατόμων στηρίχτηκε στο Χαττ-ι Σερίφ ή στην επανάσταση, που είχε εκραγεί στο νησί την άνοιξη του 1841.

Γεγονός, ωστόσο, είναι ότι η θρησκευτική πολιτική, που εφαρμόστηκε στην Κρήτη στα 10 χρόνια της Αιγυπτιοκρατίας υπήρξε γενικά ανεξίθρησκη. Στο διάστημα αυτό οι περισσότεροι εκχριστιανισμοί έγιναν σιωπηρά, χωρίς να απασχολήσουν την εξουσία. Προβλήματα σε βάρος των εκχριστιανιζόμενων παρουσιάζονταν όταν θιγόταν η μουσουλμανική κοινότητα ή όταν υπήρχε θέμα διεκδίκησης της περιουσίας του εκχριστιανιζόμενου από τους μουσουλμάνους συγγενείς του.

β) Η περίοδος 1841-1856

Η Διοίκηση

Τα δεκαπέντε πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση του 1841 ήταν για την Κρήτη η διαρκέστερη ειρηνική περίοδος το 19ο αιώνα. Στο διάστημα αυτό, αντίθετα απ' ό,τι υποστηρίζεται⁵⁰, έγιναν σημαντικές μεταρρυθμίσεις στο νησί και βελτιώθηκε τόσο η οικονομική κατάσταση όσο και η κοινωνική θέση των χριστιανών.

Κυρίαρχη μορφή στα πολιτικά πράγματα της Κρήτης ήταν ο Μουσταφά-πασάς, που διοικούσε το νησί από το 1830. Ο Μουσταφά-πασάς, με κέντρο άλλοτε το Ηράκλειο και άλλοτε τα Χανιά και έχοντας σαν βοηθούς τους γιους του Βελή και Κερίμ στα διαμερίσματα Ηρακλείου και Ρεθύμνου, κυβέρνησε με σύνεση. Χρωστώντας το διορισμό του στις αιτήσεις των χριστιανών προς το Σουλτάνο, αισθανόταν περισσότερο από πριν την ανάγκη να διατηρεί καλές σχέσεις μαζί τους⁵¹. Αυτή η στάση του προς τους χριστιανούς προκάλεσε τις αντιδράσεις των μουσουλμάνων, που τον αποκαλούσαν "Παπαγιάννη" και ζήτησαν την αντικατάστασή του⁵².

Ο Μουσταφά-πασάς διατήρησε τους υπαλλήλους και τη φρουρά, που την αποτελούσαν, όπως και την εποχή της Αιγυπτιοκρατίας, Αλβανοί και Αιγύπτιοι στρατιώτες⁵³. Το 1842 απαγόρευσε την οπλοφορία στους μουσουλμάνους και στους χριστιανούς κατοίκους του νησιού. Το μέτρο όμως αυτό δεν ίσχυσε για τους Σφακιανούς. Παρά τις απειλές του στη διάρκεια της επανάστασης του 1841 για μετακίνηση των Σφακιανών σε άλλες επαρχίες και για κατασκευή πύργων στα Σφακιά, ο Μουσταφά-πασάς δέχτηκε εκπροσώπους των Σφακιανών και υποσχέθηκε σ' αυτούς προνομιακή μεταχείριση⁵⁴.

Το Γενικό Ταμείο της Κρήτης τέθηκε υπό την άμεση εποπτεία του Μουσταφά-πασά, που προχώρησε σε μείωση του φόρου για τα προϊόντα από το 1/7 στο 1/10 της παραγωγής⁵⁵. Μετά από πιέσεις της Αγγλίας, επίσης, ο Γενικός Διοικητής κατήργησε το

κρατικό μονοπώλιο, που ίσχυε επί Αιγυπτιακής Αυτοκρατορίας για τα εξαγόμενα και εισαγόμενα προϊόντα. Για ένα διάστημα μάλιστα επέτρεπε και την ελεύθερη πώληση του μπαρουτιού⁵⁶. Παράλληλα ελάττωσε τις τελωνειακές εισπράξεις κατά το 1/3, συντελώντας έτσι στην ενίσχυση των εξαγωγών και στην αναθέρμανση της εμπορικής κίνησης των κρητικών λιμανιών⁵⁷. Επέβαλε όμως νέους φόρους στις συντεχνίες για να καλύψει το δημόσιο έλλειμμα και αντιμετώπισε με υποψία και συχνά με διώξεις τους Έλληνες υπηκόους, Κρήτες συνήθως στην καταγωγή. Παίρνοντας αφορμή από γάμους τους με Κρητικές ή από την απόκτηση κτημάτων στην Κρήτη, προχωρούσε κατά καιρούς σε διώξεις σε βάρος τους, θέλοντας έτσι να αποφύγει νέα επαναστατικά κινήματα.

Το χαράτσι, που εξακολουθούσε να εισπράττεται, κοστίζοντας από το 1835 15, 30 και 60 γρόσια, διατηρήθηκε⁵⁸. Άλλαξε όμως απλώς όνομα στα 1846, οπότε ονομάστηκε στρατιωτικός φόρος. Το ίδιο έτος δόθηκαν υποσχέσεις για πολιτική ισότητα χριστιανών και μουσουλμάνων, που όμως δεν υλοποιήθηκαν.

Το Σεπτέμβριο του 1851 έφτασε στην Κρήτη ο διάδοχος του Μουσταφά-πασά, ο Βαμίκ και τον Οκτώβριο του 1852 ο Μεχμέτ-Εμίν-πασάς. Και οι δύο αυτοί Γενικοί Διοικητές, αλλά και ο τρίτος στη σειρά, διάδοχος και γιός του Μουσταφά, Βελή-πασάς (1855-1858), εφάρμοσαν κατά βάση τις διοικητικές και τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις της προηγούμενης δεκαετίας, προσπαθώντας να αποφύγουν τις αντιδράσεις των χριστιανών. Έτσι στα 1853 τα παράπονα των χριστιανών αφορούσαν ουσιαστικά μόνο το χαράτσι και την ανισότητα σε βάρος τους ενώπιον των δικαστηρίων⁵⁹. Παρά τις ανισότητες αυτές, που οφείλονταν στις επιβαλλόμενες από τον ιερό νόμο διακρίσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, στο τέλος της διακυβέρνησης του νησιού από το Μουσταφά-πασά και τους διαδόχους τους, η κατάσταση του χριστιανικού πληθυσμού είχε βελτιωθεί και οι Κρήτες δεν υφίσταντο ιδιαίτερες φορολογικές καταπιέσεις⁶⁰. Στις πόλεις οι ντόπιοι χριστιανοί μαζί με τους Έλληνες υπηκόους παρουσίαζαν αξιόλογη εμπορική δραστηριότητα. Τέλος, μεγάλο μέρος των γαιών είχε περάσει σε χριστιανικά χέρια⁶¹.

Οι εκχριστιανισμοί

Όπως την εποχή της Αιγυπτιοκρατίας έτσι και στο διάστημα 1841-1856 η τέλεση της χριστιανικής λατρείας ήταν ελεύθερη⁶². Άδεια όμως για ανέγερση ναών δινόταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις⁶³. Η μόνη πληροφορία που έχουμε για ανέγερση ναού στην Κρήτη πριν από το Hatt-i Hümayun του 1856 αφορά τον ερειπωμένο από το 1815 ναό των καθολικών στο Ηράκλειο. Μετά από αιτήσεις των Γάλλων Προξένων στο Γενικό Διοικητή δόθηκε τελικά η άδεια και άρχισε η ανέγερση του ναού το 1852. Το δικαίωμα της ανοικοδόμησης των ναών δόθηκε επίσημα μόλις το 1856⁶⁴.

Στις πόλεις οι χριστιανοί αντιμετώπιζαν προβλήματα από τους μουσουλμάνους και όταν χρησιμοποιούσαν καμπάνες⁶⁵. Στο Ρέθυμνο μάλιστα απαγορεύτηκε η διαπλάτυνση των χριστιανικών ναών⁶⁶ και ο επίσκοπος Ρεθύμνης υποχρεώθηκε το 1848 από το Πατριαρχείο "...νά καταβιάσῃ τούς κώδωνας, ούς ἀνήρτησεν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς ἐπισκοπῆς του καί νά χρήται μόνῳ σημάντρῳ, ἐάν καί τοῦτο οὐ σκανδαλίζει τούς Ὀθωμανούς"⁶⁷.

Η αλλαγή θρησκείας επίσημα απαγορευόταν. Η Διοίκηση επέμενε να υπενθυμίζει στους υπηκόους ότι δεν επιτρεπόταν η επέμβαση στις θρησκευτικές δοξασίες του καθενός⁶⁸. Μ' αυτό τον τρόπο διατηρούσε το δικαίωμα να ελέγχει τους αρνησίθρησκους, δείχνοντας συγχρόνως ότι οι σιωπηροί εξισλαμισμοί και εκχριστιανισμοί δεν την απασχολούσαν.

Η υπόσχεση της Πύλης στα 1843 για κατάργηση της θανατικής ποινής των αρνησίθρησκων δε φαίνεται να προκάλεσε φανερούς εκχριστιανισμούς σε μεγάλη έκταση. Τον Έλληνα Πρόξενο στα Χανιά Στ. Περόγλου απασχόλησε την εποχή αυτή, απ' ό,τι ξέρουμε, μία μόνο περίπτωση γυναίκας, που είχε εκχριστιανιστεί στη διάρκεια της επανάστασης του 1821. Παίρνοντας αφορμή αυτή η εκχριστιανισμένη από τις εξαγγελίες του Σουλτάνου, θέλησε να καταφύγει στην Ελληνική Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, για

να ζητήσει την περιουσία, που κατακρατούσε ο μουσουλμάνος αδελφός της. Ο πρόξενος δεν την ενθάρρυνε στο σκοπό της, επισημαίνοντάς της ότι σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο δεν είχε δικαίωμα να κληρονομήσει. Εξέφρασε μάλιστα σ' αυτή το φόβο ότι θα δεχόταν στην Κωνσταντινούπολη πιέσεις από τους μουσουλμάνους να επιστρέψει στη μουσουλμανική θρησκεία⁶⁹.

Οι ολιγάριθμοι εκχριστιανισμένοι, που είναι γνωστοί στη συνέχεια από τις προξενικές αναφορές, αντιμετώπισαν απειλές των μουσουλμάνων για στέρηση κληρονομιάς και για φυλάκιση. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι το τελευταίο αυτό μέτρο συνήθως το απέφευγαν οι Τούρκοι με την παρέμβαση του Μουσταφά-πασά. Ο Γενικός Διοικητής επέβαλλε τη γνώμη του στα συμβούλια των πόλεων και στους μεχκεμέδες (ιεροδικεία), επιτυγχάνοντας την απελευθέρωση των νεοφώτιστων. Ενδεικτική της επιείκειας του Γενικού Διοικητή είναι η στάση του απέναντι σε δύο ατομικούς εκχριστιανισμούς του 1851, που προκάλεσαν διώξεις των μουσουλμάνων και φυλάκιση των νεοφώτιστων. Και στις δύο περιπτώσεις ο Μουσταφά-πασάς διέταξε να αφεθούν ελεύθεροι οι νέοι χριστιανοί⁷⁰, παρά τις αντιδράσεις των Τουρκοκρατών.

Οι τελευταίες γνωστές περιπτώσεις άρνησης του Ισλάμ στην περίοδο που μας απασχολεί, συνέβησαν στα 1855 και αφορούν πρώην κρυπτοχριστιανούς: Στις 12 Μαΐου 1855, σε αναφορά του ο Άγγλος Πρόξενος στα Χανιά H. Ongley έγραφε ότι τρεις οικογένειες της περιοχής Ιεράπετρας, αποτελούμενες από 13 συνολικά άτομα⁷¹, ομολόγησαν φανερά τη χριστιανική τους πίστη. Οι κρυπτοχριστιανοί είχαν επηρεασθεί από την εξαγγελία του Hatt-i Hümayun, που όμως δημοσιεύτηκε τελικά στις αρχές του επόμενου χρόνου. Αφού έγινε γνωστή η αποκάλυψή τους, οι αρχές του Ηρακλείου τους συνέλαβαν και τους οδήγησαν στις φυλακές της πόλης. Ο Μεχμέτ-Εμίν, Γενικός Διοικητής της Κρήτης, ζήτησε οδηγίες από την Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τον Άγγλο Πρόξενο φοβόταν ότι αν τους άφηνε ελεύθερους θα ακολουθούσαν και άλλοι το παράδειγμά τους⁷². Για τη στάση της Διοίκησης απέναντί τους δεν έχουμε άλλες πληροφορίες. Ξέρουμε πά-

ντως ότι ο Άγγλος Πρόξενος ζήτησε την απελευθέρωσή τους⁷³ και ότι υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν το νησί⁷⁴.

Παρ' όλο όμως που οι πηγές ασχολούνται σπάνια με εκχριστιανισμούς, οι πληροφορίες τους για τον πληθυσμό της Κρήτης δείχνουν ότι μέρος των μουσουλμάνων του νησιού ασπάστηκε το χριστιανισμό. Μολονότι δεν έγιναν σημαντικές μεταναστεύσεις μουσουλμάνων και δεν υπήρχε, απ' ό,τι ξέρουμε, υπογεννητικότητα του μουσουλμανικού πληθυσμού, οι μουσουλμάνοι, που στα 1834 ανέρχονταν κατά τον R. Pashley σε 40.378⁷⁵, στα 1857 δεν αριθμούσαν παρά 62.138 άτομα, με βάση την απογραφή, του Βελή-πασά⁷⁶. Αντίθετα ο χριστιανικός πληθυσμός, από τα 70.000-90.000 άτομα, που αριθμούσε στις αρχές της Αιγυπτιοκρατίας, έφτασε, σύμφωνα με την ίδια απογραφή, τα 215.863 άτομα⁷⁷.

3. Εκχριστιανισμοί και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις

α) Οι συνέπειες του Hatt-i Hümayun

Η δημοσίευση του Hatt-i Hümayun, στις 18 Φεβρουαρίου του 1856⁷⁸, υπήρξε σημαντικό γεγονός για τη βελτίωση της νομικής και θρησκευτικής κατάστασης των Κρητών. Το σουλτανικό διάταγμα ανέφερε ρητά ότι δεν θα γινόταν στο εξής διάκριση ανάμεσα σε υπόδουλους και σε Οθωμανούς (άρθρο 1). Επιπρόσθετα ανάγγελλε την ίδρυση μικτών δικαστηρίων, που θα απαρτιζόνταν από χριστιανούς και μουσουλμάνους (άρθρο 16).

Σημαντικότερα όμως για όσους επιθυμούσαν να γίνουν χριστιανοί ήταν τα άρθρα 10-12, που αφορούσαν τη θρησκευτική έκφραση και την αλλαγή θρησκείας. Σ' αυτά αναφερόταν ότι: "Η λατρεία όλων των θρησκειών και δογμάτων, ἅτινα ὑπάρχουν εἰς τὰ Κράτη Μου, θέλει ἐξασκεῖσθαι ἐν πάσῃ ἐλευθερίᾳ, οὐδείς δὲ τῶν ὑπηκόων Μου θέλει ἐμποδισθῆναι ἐξασκήσῃ τὴν θρησκείαν ἣν πιστεύει. Οὐδείς ὡς πρὸς τοῦτο θέλει καταπιεσθῆναι ἢ ἐνοχληθῆναι. Οὐδείς θέλει ἀναγκασθῆναι νὰ μεταβάλλῃ λατρείαν ἢ θρησκείαν"⁷⁹ Παράρτημα, επίσης, του Hatt-i Hümayun βεβαίωνε ότι θα εφαρμοζόταν πλέον η υπόσχεση, που δόθηκε στα 1843 για τη μη θανάτωση των αρνησίθρησκων⁸⁰.

Το σουλτανικό διάταγμα διαβάστηκε επίσημα στις 7 Μαρτίου του 1856 στα Χανιά, ενώπιον ιερέων και προκρίτων της Δυτικής Κρήτης, που κλήθηκαν γι' αυτό το σκοπό από το Γενικό Διοικητή Βελή-πασά. Συνέπεια αυτής της κοινοποίησης ήταν, όπως και σε άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁸¹, η εκδήλωση μιας κίνησης αποκάλυψης κρυπτοχριστιανών και γενικότερα εκχριστιανισμών, της οποίας όμως δεν γνωρίζουμε την έκταση. Ο αριθμός των εκχριστιανισθέντων την εποχή αυτή δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί, γιατί οι πηγές ασχολούνται μόνο με τους κρυπτοχριστιανούς των περιοχών

Ρεθύμνου και Ηρακλείου και με λίγες περιπτώσεις αρνησίθρησκων, που απασχόλησαν την τουρκική εξουσία και τα προξενεία.

Οι πρώτες αντιδράσεις των νεοφώπιστων χριστιανών εκδηλώθηκαν στο Ρέθυμνο. Γράφοντας στις 20 Μαρτίου του 1856 προς το Γαλλικό Υπουργείο των Εξωτερικών, ο Γάλλος Πρόξενος Chatry de Lafosse ανέφερε: Πληροφορήθηκα από τον Προξενικό μας Πράκτορα ότι μόλις δημοσιεύτηκε το φερμάνι, άτομα αυτής της κατηγορίας, [των κρυπτοχριστιανών], είχαν πάει να τον ρωτήσουν, αν μπορούσαν να επωφεληθούν από τις σχετικές με τους αρνησίθρησκους αποφάσεις. Σε συνεννόηση με την Αυτού Εξοχότητα το Βελή-πασά, που ζήτησε από την Πύλη εντολές γι' αυτό το θέμα, παρήγγειλα στον Προξενικό μας Πράκτορα να τους υποσπασει υπόσχεση ότι θα αναβάλουν κάθε ενέργεια⁸². Τα επιχειρήματα που πρόβαλε ο Βελή-πασάς στο Γάλλο Πρόξενο, ζητώντας του την αναβολή των αποκαλύψεων των κρυπτοχριστιανών, ήταν αφενός ο φόβος εκδήλωσης βιαιοτήτων από τους μουσουλμάνους της κατώτερης τάξης και αφετέρου η ασάφεια των άρθρων 10-12 του σουλτανικού διατάγματος. Κατά το Βελή-πασά η πρόταση "Οὐδείς θέλει ἄναγκασθῆν νύ μεταβάλη λατρείαν ἢ θρήσκευμα", στην οποία στηρίζονταν όσοι επιθυμούσαν να αποκαλυφθούν, αφορούσε την προστασία των υπηκόων από προσηλυτιστικές ενέργειες και δεν αναφερόταν στη δυνατότητα των μουσουλμάνων να γίνουν χριστιανοί⁸³.

Οι μετέπειτα πληροφορίες των προξενικών εκθέσεων αφορούν τις αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών της περιοχής Ηρακλείου, χωρίς συγκεκριμένη μνεία του τόπου που πραγματοποιήθηκαν. Για τις αποκαλύψεις στο Ρέθυμνο δεν έχουμε παρά μόνο μια μεταγενέστερη πληροφορία, σύμφωνα με την οποία λίγα μόνο άτομα ασπάστηκαν εκεί επίσημα το χριστιανισμό⁸⁴. Στις 12 Μαΐου του 1856 ο H. Ongley έγραφε ότι μερικοί κρυπτοχριστιανοί της περιοχής Ηρακλείου είχαν ομολογήσει ανοικτά την πίστη τους. "Δεκαπέντε περίπου απ' αυτούς μεταφέρθηκαν στην Καντια, [Ηρακλειο], πριν από μερικές μέρες και ένα πλήθος φανατικών Γούρβαν τους ακολουθούσε. Ένας αστυνομικός

κός απείλησε τους μεταστραφέντες με αποκεφαλισμό, αλλά τέθηκε υπό κράτηση, μετά από παράσταση του υποπροξένου Ittar.⁸⁵

Οι φυλακισθέντες πρώην κρυπτοχριστιανοί έφτασαν λίγες μέρες αργότερα τους εβδομήντα. Ο Γραμματέας του Ελληνικού Προξενείου Ν. Θεοδωρίδης ανέφερε στις 17 Μαΐου προς το Υπουργείο των Εξωτερικών: «...εβδομήκοντα άνδρες γυναίκες καί παιδία ἐκ τῶν εἰς τὰ περίχωρα τοῦ Ἡρακλείου ὑπαρχόντων Ἰσλαμοχριστιανῶν, βασισθέντες εἰς τὸ νέον Χατ Χουμαγιούν, ὡμολόγησαν παρηρησία κατὰ παρακίνησιν τινῶν ἱερέων τὴν χριστιανικὴν αὐτῶν πίστιν».⁸⁶

Οι νεόφυτοι εξετάστηκαν ενώπιον του συμβουλίου και αφού επέμειναν στην ομολογία της χριστιανικής πίστης, κλείστηκαν ξανά στις φυλακές. Υπήρξαν μάλιστα διαδόσεις ότι θα υποχρεώνονταν να εγκαταλείψουν το νησί⁸⁷. Πάντως, 6 μέρες αργότερα μετά από παρεμβάσεις των προξένων της Γαλλίας και της Αγγλίας, ο Βελή-πασάς διέταξε να απελευθερωθούν. Στη συνέχεια ο Χασάν-πασάς του Ηρακλείου έστειλε στα χωριά ανθρώπους της εμπιστοσύνης του, για να πληροφορήσουν τους χριστιανούς ότι μπορούσαν να ομολογούν ελεύθερα την πίστη τους, αλλά ότι δε θα έπρεπε να πηγαίνουν στις πόλεις, για να μην ερεθίζονται οι μουσουλμάνοι του φρουρίου⁸⁸. Σύμφωνα με τον Άγγλο Πρόξενο, ο κύριος λόγος της απελευθέρωσης των πρώην κρυπτοχριστιανών ήταν η μετριοπάθεια του Γενικού Διοικητή και η διάθεσή του να εφαρμόσει το Hatt-i Hümayun, παρά το γεγονός ότι δεν είχε ακόμη πάρει οδηγίες από την Κωνσταντινούπολη⁸⁹.

Μετά την ευνοϊκή απόφαση για τους αποκαλυφθέντες επικράτησε, όπως φαίνεται, γαλήνη στο νησί για ένα περίπου μήνα, αν κρίνουμε από τη σιωπή των προξενικών αναφορών γι' αυτό το θέμα. Ένα νέο όμως γεγονός, που συνέβη στην πόλη του Ηρακλείου στα τέλη Ιουνίου, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις των μουσουλμάνων και επέβαλε την επέμβαση του Βελή-πασά. Η γυναίκα, η θυγατέρα και ο γαμπρός του Δερβίς-εφέντη, προύχοντα της πόλης, ασπάστηκαν δημόσια τη χριστιανική θρησκεία και κατέφυγαν στον Προξενικό Πράκτορα της Γαλλίας Ittar. Ο Βελή-πασάς, κάτω από

την πίεση των μουσουλμάνων, απαίτησε να του παραδοθούν οι εκχριστιανισθέντες. Ζήτησε όμως και από τον Δερβίς-εφέντη να υποσχεθεί ότι δεν θα κακοποιούσε τα συγκριμμένα άτομα⁹⁰.

Έχοντας πλέον πάρει απάντηση από την Πύλη, που άφηνε στη δικαιοδοσία του τη διεύθυνση των υποθέσεων της αλλαξοπιστίας, ο Γενικός Διοικητής ταξίδεψε στις αρχές Ιουλίου στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο. Βασικός σταθμός της περιοδείας του ήταν το χωριό Επισκοπή Πεδιάδας κοντά στο Ηράκλειο. Στο χωριό αυτό είχαν εκδηλώσει επίσημα τη χριστιανική τους πίστη 76 από τις 80 μουσουλμανικές οικογένειες⁹¹. Στις προξενικές αναφορές δεν αναφέρεται, βέβαια, αν ανάμεσα σ' αυτούς που φυλακίστηκαν προσωρινά ανήκαν και αποκαλυφθέντες του χωριού Επισκοπή Ηρακλείου. Αυτό όμως είναι πολύ πιθανό, δεδομένου ότι οι αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών της Επισκοπής πραγματοποιήθηκαν αμέσως μόλις κοινοποιήθηκε το σουλτανικό διάταγμα⁹².

Ο Βελή-πασάς συγκέντρωσε τους κατοίκους του χωριού και τους ανακοίνωσε ότι μπορούσαν να ομολογούν ελεύθερα την πίστη τους. Αλλά ζήτησε απ' αυτούς, όπως και από τους μουσουλμάνους, να ζουν αρμονικά, αποφεύγοντας κάθε τι που θα μπορούσε να διαταράξει την αρμονική τους συμβίωση⁹³. Γι' αυτό προφανώς το λόγο τους υπόλοιπους μήνες του 1856 οι ιστορικές πηγές δεν αναφέρουν ομαδικούς εκχριστιανισμούς. Η αλλαγή θρησκείας γινόταν πλέον σιωπηρά και δεν δημιουργούσε προβλήματα. Εξαίρεση αποτέλεσαν μερικοί νεόφυτοι, που κακοποιήθηκαν από τους μουσουλμάνους, γιατί εκδήλωσαν έντονα τη μεταστροφή τους⁹⁴. Μια τέτοια αποκάλυψη έγινε το Δεκέμβριο του 1856. Ένας χωρικός παρουσιάστηκε στον Άγγλο Πρόξενο λέγοντας ότι ήθελε να γίνει χριστιανός. Ο πρόξενος του είπε ότι, αν αποκαλυπτόταν ήσυχα, δεν θα είχε προβλήματα. Λίγες όμως μέρες αργότερα το ίδιο άτομο χτυπήθηκε στο χωριό του από μουσουλμάνους, και μεταφέρθηκε στα Χανιά. Ο Γενικός Διοικητής, πάντως, αφού εξέτασε τον πρώην κρυπτοχριστιανό, διέταξε να τον αφήσουν ελεύθερο⁹⁵.

Εκδηλώνοντας την ικανοποίησή του για τη συνετή διοίκηση του Βελή-πασά και την διάθεσή του για πιστή εφαρμογή του Hatt-i Hümayun, ο Έλληνας Προξενικός Γραμματέας Ν. Θεοδωρίδης έγραφε στις 29 Φεβρουαρίου 1857: "Τό πρώτον καί πολλά ούσιώδες τό όποϊον καθιερώθη. ούτως εἶπεῖν, ἐν τῇ νήσῳ εἶναι ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως ἤ ἡ τῶν Ἰσλαμοχριστιανῶν φανέρωσις, περί ὧν (sic) ἀναφέρομαι εἰς τας κατά καιρόν πρός τό Β. Ὑπουργεῖον ἐκθέσεις μου. Τῷ ὄντι τήν σήμερον πᾶς τις Ὀθωμανός, ἔξω καί ἐκ γεννητιῆς καί καταγωγῆς (sic) τοιοῦτος, δύναται βαπτιζόμενος κρυφίως νά λέγει, ἀν' ἐξετασθῇ περί τοῦτου, ὅτι ἦτον ἐκ τῶν Ἰσλαμοχριστιανῶν καί νά μένῃ οὕτω ἀνενόχλητος"⁹⁶. Φαίνεται, ωστόσο, ότι στην επιείκεια του Γενικού Διοικητή απέναντι στις αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών και στους εκχριστιανισμούς, συντέλεσε και η γνώμη, που διαμόρφωσε μετά το ταξίδι του στο Ηράκλειο, ότι δηλαδή ο αριθμός των ενδιαφερομένων να γίνουν χριστιανοί ήταν μικρός⁹⁷.

Ένα χρόνο μετά την έκδοση του Hatt-i Hümayun η αρνησιθρησκεία ήρθε ξανά στην επικαιρότητα και προκάλεσε ένταση στις σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων. Αφορμή έδωσαν οι εκχριστιανισμοί και εξισλαμισμοί γυναικών, που έγιναν κατά τον εορτασμό της έκδοσης του σουλτανικού διατάγματος⁹⁸. Οι χριστιανοί παραπονέθηκαν ότι μόνον οι γυναίκες που ασπάστηκαν το χριστιανισμό διώχτηκαν⁹⁹. Ειδοποίησαν ακόμη τις αρχές ότι επρόκειτο να στείλουν διαμαρτυρία στην Πύλη¹⁰⁰. Για να αποφευχθούν δυσάρεστες εξελίξεις, ο Βελή-πασάς ζήτησε να μεταβούν στην Κωνσταντινούπολη ένας χριστιανός και ένας μουσουλμάνος αντιπρόσωποι, για να εκθέσουν την κατάσταση στην Πύλη¹⁰¹.

Οι γνωστές μας πηγές δεν δίνουν άλλα στοιχεία γι' αυτές τις αλλαγές θρησκείας. Φαίνεται όμως ότι οι χριστιανοί κατηγορούσαν τους μουσουλμάνους ότι οι εξισλαμισμοί που έγιναν το 1857 πραγματοποιήθηκαν μετά από προσηλυτιστικές ενέργειες των τελευταίων¹⁰².

Στη συνέχεια οι ευάριθμοι εκχριστιανισμοί, που απασχόλησαν τους προξένους, μέχρι την απομάκρυνση του Βελή τον Ιούνιο του 1858, αφορούν κυρίως γυναίκες και παιδιά. Οι γυναίκες εξετάζονταν ενώπιον του συμβουλίου ή του πασά και αφήνονταν ελεύθερες. Τα παιδιά όμως δίνονταν στους θρησκευτικούς αρχηγούς για νοθεσία. Οι χριστιανοί στο διάστημα αυτό παραπονούνταν για εύνοια του Βελή απέναντι στους εξισλαμιζόμενους. Σε υπόμνημα μάλιστα, που υπέβαλαν στον Έλληνα Πρόξενο στις 9 Μαΐου του 1858, ζητώντας την αντικατάσταση του Γενικού Διοικητή, ανέφεραν μεταξύ άλλων ότι: "...ὅταν ἕνας Ὀθωμανὸς θελήσῃ διὰ νύ γίνῃ χριστιανὸς τὸν ἐμποδίζει. ὅταν ὅμως ἕνας χριστιανὸς θελήσῃ νὰ νύνη Ὀθωμανὸς τὸν κάμνει εὐχαρίστως"¹⁰³.

Απαντώντας ο Βελή-πασάς απέκρουσε τις κατηγορίες, επικαλούμενος την ελεύθερη θρησκευτική έκφραση 500, όπως ανέφερε, εκχριστιανισμένων¹⁰⁴. Παρουσίαζε, επίσης, παραδείγματα κοριτσιών, στα οποία απαγόρευσε ν' αλλάξουν θρησκεία επειδή δεν είχαν την νόμιμη ηλικία και κατηγορούσε τους χριστιανούς ότι τους πρόσφεραν άσυλο¹⁰⁵. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η θέση του Γενικού Διοικητή, όπως άλλωστε και των διαδόχων του, ήταν δύσκολη¹⁰⁶, γιατί εκτός από τα παράπονα των χριστιανών, είχε να αντιμετωπίσει και τις αντιδράσεις των μουσουλμάνων, που με τη σειρά τους τον κατηγορούσαν ότι ευνοούσε τους χριστιανούς¹⁰⁷.

Το πιθανότερο είναι ότι ο Βελή-πασάς απέφευγε, όταν ήταν δυνατό, να ασχολείται με την αλλαγή θρησκείας. Αλλά όταν πιεζόταν από τους μουσουλμάνους, έκλινε προς το μέρος τους, εφαρμόζοντας το μουσουλμανικό νόμο. Με τον τρόπο αυτό, βέβαια, ο Βελή πασάς συνέβαλε στην αναβολή αποκαλύψεων κρυπτοχριστιανών.

Η άφιξη του Σαμή-πασά στις 30 Ιουνίου 1858 εσήμανε το τέλος της εξέγερσης των χριστιανών. Το φερμάνι που μετέφερε ο νέος Γενικός Διοικητής ανέφερε ότι: "...πάν τό άφορῶν τήν θρησκείαν θέλει ἐπιτελήται σύμφωνα μέ τό Χάτι Χουμαγιουν". Στο ίδιο διάταγμα οριζόταν "Νά μὴν ἐπεμβαίνει οὐδεὶς εἰς τήν θρησκείαν ἑκάστου, ἀλλ' ἑκα-

· στος νά ἐκτελή ἐλευθέρως τὰ θρησκευτικά του χρέη¹⁰⁸. Με την τελευταία διατύπωση, αφ' ενός δεν μπορούσε ν' απαγορευθεί η αλλαγή θρησκείας και αφ' ετέρου ο πασάς είχε τη δυνατότητα να επεμβαίνει στις περιπτώσεις αρνησιθρησκείας, που θα παρουσιάζονταν.

Η γαλήνη που επικράτησε για λίγο στο νησί έδωσε την ευκαιρία σε άτομα και οικογένειες μουσουλμάνων να ασπαστούν επίσημα την χριστιανική πίστη, χωρίς να απασχολήσουν τις αρχές. Σύμφωνα με τον Π. Βλαστό, τότε έγιναν χριστιανοί οι κάτοικοι ολόκληρων χωριών, όπως π.χ. του Βενί και των Χελιανών Ρεθύμνου¹⁰⁹. Για το ίδιο χρονικό διάστημα, δηλαδή το 1858 και 1859, οι προξενικές αναφορές μας δίνουν μόνο λίγες περιπτώσεις εκχριστιανισμένων. Τα άτομα αυτά καταδιώχτηκαν από τους μουσουλμάνους, φυλακίστηκαν πρόσκαιρα ή υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν το νησί.

Στα τέλη του 1859 ένα νέο, απροσδόκητο γεγονός, διατάραξε τις σχέσεις των χριστιανών και της Τουρκικής Διοίκησης. Πρόκειται για τη στροφή χριστιανών της Κρήτης προς την Καθολική Εκκλησία.

β) Η καθολική προπαγάνδα (1859-1860)

Στις 27 Νοεμβρίου του 1859, ο νεοαφιχθείς στην Κρήτη Γάλλος Πρόξενος Du Tour έγραφε προς το Γαλλικό Υπουργείο των Εξωτερικών ότι απεσταλμένοι των κατοίκων δύο χωριών, (προφανώς των Καλυβών και των Κεραμιών Αποκορώνου)¹¹⁰, είχαν απευθυνθεί στην υπό γαλλική προστασία καθολική ιεραποστολή Χανίων. Οι χωρικοί εκδήλωσαν την επιθυμία να γίνουν καθολικοί και ζήτησαν την προστασία της Γαλλίας. Σύμφωνα με το Γάλλο Πρόξενο η αιτία της κίνησής τους ήταν οι καταπιέσεις της Τουρκικής εξουσίας¹¹¹. Φαίνεται όμως ότι η κίνηση των χριστιανών συνδεόταν και με τη σύγκρουσή τους με το μητροπολίτη Κρήτης Διονύσιο, ο οποίος δεν υποστήριξε αίτημά τους για τη διαίρεση της επισκοπής Κισσάμου και Κυδωνίας¹¹².

Ο Du Tour θεώρησε κατάλληλη την περίπτωση για να αυξήσει την γαλλική επιρροή στο νησί, που την εποχή αυτή είχε περιορισθεί σε σύγκριση με την αγγλική¹¹³. Για το σκοπό αυτό ζήτησε να σταλούν στην Κρήτη δύο ικανοί ιεραπόστολοι. Παράλληλα άφησε ελευθερία δράσης στον ιερέα Σεραφίνο, προϊστάμενο της καθολικής ιεραποστολής στα Χανιά, μολονότι του διευκρίνισε ότι η προσχώρηση στην Καθολική Εκκλησία δεν συνεπαγόταν αυτόματα την αλλαγή υπηκοότητας.

Ο Ιταλός ιεραπόστολος, ζητούσε από τους χριστιανούς να αναγνωρίσουν τον Πάπα ως αρχηγό της Εκκλησίας, λέγοντάς τους ότι δεν θα άλλαζαν σε τίποτε την πίστη και τη λατρεία τους "Είστε χριστιανοί και Καθολικοί όπως εμείς, [έλεγε]. Τα δόγματα της Ανατολικής Εκκλησίας, που ομολογείτε, τα δεχόμαστε. Δεν θα αλλάξετε καθόλου, ούτε τα δόγματά σας, ούτε τις συνήθειές σας. Αναγνωρίστε τον Πάπα ως αρχηγό της Εκκλησίας και διάδοχο του Αγίου Πέτρου, όπως τον αναγνώρισαν οι Οικουμενικές Σύνοδοι και όλοι οι Πατέρες της Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας. Επιστρέψτε στις εκκλησίες σας και συνεχίστε τη λατρευτική σας ζωή"¹¹⁴. Συγχρόνως έδινε βεβαιώσεις, γραμμένες στα ιταλικά, που πρόσφεραν δήθεν στους χωρικούς την γαλλική προστασία.

Στην πραγματικότητα όμως τα κείμενα αυτά δεν περιείχαν παρά την ομολογία των χωρικών ότι αναγνώριζαν το πρωτείο του Πάπα. Σε μετάφραση μιας τέτοιας βεβαίωσης, που παραθέτει ο Έλληνας Πρόξενος Ν. Αϊβαζίδης αναφέρεται: "Ὁ ὑποφαινόμενος φανερώ- νω ὅτι τήν ἐνάτην ἡμέραν τοῦ 1860, ὁ παππῶ Γεώργιος Μαραγκουδάκης ἀπό Χερετι- ἀνά τῆς ἐπαρχίας Κισσάμου ἐν Κρήτῃ, ἐλθὼν ἐκουσίως καί δι' ἰδίας ὁμολογίας του ὡμολόγησεν ἑαυτὸν Καθολικόν, Ἀποστολικόν Ρωμάνον, ἀναγνώριζων ὡς Ἀρχηγόν τῆς Ἐκκλησίας τὸν Πάπαν καί εἰς ἔνδειξιν τῆς ὑληθείας του δίδεται τὸ παρὸν μαρτυ- ρικόν.

Χανιά τὴν 9ην Ἰανουαρίου 1860.

Πάτερ Σεραφῖνος..."¹¹⁵.

Οι χωρικοί επέστρεφαν στα χωριά τους, δηλώνοντας ότι ήταν πλέον Γάλλοι υπή- κοοι, αλλά τελούσαν όπως και πριν την ορθόδοξη λατρεία.

Ο Γενικός Διοικητής Χουσνή-πασάς¹¹⁶ και ο μητροπολίτης Διονύσιος¹¹⁷ απευθύ- νθηκαν στους Κρήτες, τονίζοντας ότι η προσχώρηση στην Καθολική Εκκλησία δεν πρό- σφερε κανένα πολιτικό πλεονέκτημα. Οι καθολικοί όμως ιεραπόστολοι συνέχισαν να καταγράφουν χωρικούς, τόσο στα Χανιά, όσο και στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο, ενισχυ- όμενοι από την προστασία που πρόσφερε σε προσήλυτους χωρικούς ο Γάλλος Πρόξενος¹¹⁸. Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1859 είχαν καταγράψει 4.000 άτομα. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν ιερείς και μοναχοί¹¹⁹.

Το θέμα απασχόλησε στις αρχές του 1860 την Πατριαρχική Σύνοδο¹²⁰, που έστει- λε στην Κρήτη ως έξαρχο τον επίσκοπο Ξανθουπόλεως Καισάριο¹²¹. Παράλληλα ο Έλλη- νας Πρέσβης στο Λονδίνο Σπ. Τρικούπης ενημέρωσε το Αγγλικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Αυτό με τη σειρά του απέδωσε τις προσηλυτιστικές ενέργειες στην προ- σπάθεια της Γαλλίας να αποσπάσει την Κρήτη από το Σουλτάνο. Αποτέλεσμα αυτών των αντιδράσεων ήταν η ανάκληση του προξένου Du Tour, αλλά και του Χουσνή-πασά,

που αντικαταστάθηκε από τον Ισμαήλ. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι ο Γάλλος Πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, μολονότι αποδοκίμασε τον προσηλυτισμό ενώπιον του Έλληνα Πρέσβη, δεν τόλμησε να εκδώσει διαταγή, φοβούμενος αντιδράσεις του Βατικανού¹²².

Ο προσηλυτισμός, αν και υποχώρησε για λίγο μετά την άφιξη του νέου Γενικού Διοικητή Ισμαήλ τον Ιανουάριο, συνεχίστηκε και ενισχύθηκε από την ανοχή της εξουσίας απέναντι στους προσήλυτους, την άφιξη δύο καθολικών ιεραποστόλων από τη Σύρο και τις φήμες ότι σύντομα θα έφτανε στο νησί ουνίτης επίσκοπος και θα στέλνονταν στους προσηλυτιζόμενους γαλλικά διαβατήρια¹²³. Έτσι στα μέσα Φεβρουαρίου του 1860 γινόταν πλέον λόγος για 25.000 άτομα γραμμένα στους καθολικούς καταλόγους¹²⁴.

Οι Κρήτες προύχοντες, που μέχρι τότε παρέμεναν αδρανείς, θεωρώντας την αναταραχή σαν μέσο πίεσης κατά της εξουσίας¹²⁵, προχώρησαν σε διαμαρτυρίες και παρότρυναν τους χωρικούς να εμποδίζουν τους συμπολίτες τους να πηγαίνουν στις καθολικές ιεραποστολές¹²⁶. Οι δημογέροντες Χανίων κατηγόρησαν τον ιερέα Σεραφίνο ότι εξαπατούσε το λαό και απευθύνθηκαν εγγράφως στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Η Πατριαρχική Σύνοδος, αφού ανακάλεσε τον Καισάριο, έστειλε στην Κρήτη στα τέλη Μαρτίου τρεις ιεροδιδασκάλους, το Γρηγόριο Γώγο, το Διονύσιο Ροΐδη και το Νικηφόρο Γλυκά, για να κηρύξουν στις επαρχίες Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου¹²⁷. Οι πατριαρχικοί αυτοί απεσταλμένοι, με τη βοήθεια των προξενείων και των προκρίτων, μέτεπεισαν τους προσήλυτους. Μ' αυτό τον τρόπο έληξε άδοξα το Μάιο του 1860 η προσπάθεια προσηλυτισμού των Κρητών¹²⁸.

Από τις ιστορικές πηγές που ερευνήσαμε δεν γίνεται άμεση σύνδεση των παραπάνω συμβάντων με τις μεταστροφές μουσουλμάνων στο χριστιανισμό. Η αναταραχή, ωστόσο, που προκάλεσαν οι στροφές προς την Καθολική Εκκλησία υποχρέωσε την Οθωμανική Διοίκηση να δείξει για λίγο μεγαλύτερη ανοχή απέναντι στους αρνησίθρησκους. Δείγμα αυτής της ανοχής ήταν οι προφορικές υποσχέσεις του Χουσνή-πασά

προς τους προύχοντες των Χανίων στις αρχές του 1860. Σύμφωνα μ' αυτές: "...έκαστος δύναται νά μεταβάλῃ θρήσκευμα, ἀλλ' οὐδείς δύναται νά ζητήσῃ ξένην προστασίαν, διότι θά παιδεύηται αὐστηρότατα, σύμφωνα μέ τούς Ὁθωμανικούς Νόμους καί οὐδείς πρόξενος ἤμπορεῖ νά τοῦ ζητήσῃ λόγον διὰ τοῦτο"¹²⁹.

γ) Οι εκχριστιανισμοί κατά την περίοδο 1860-1878

Στη διάρκεια της διετίας που ακολούθησε τη στροφή προς την Καθολική Εκκλησία, οι εκχριστιανισμοί που αναφέρονται από τις πηγές είναι ελάχιστοι και αφορούν αποκλειστικά γυναίκες. Τα άτομα αυτά απασχολούσαν τις αρχές ύστερα από πιέσεις των μουσουλμάνων. Αφήνονταν όμως γρήγορα ελεύθερα. Σε μία μάλιστα απ' αυτές τις περιπτώσεις, το Μάιο του 1860, την εντολή αποφυλάκισης έδωσε ο ίδιος ο Γενικός Διοικητής Ισμαήλ-πασάς, αφού ταξίδεψε για το σκοπό αυτό από τα Χανιά στο Ηράκλειο¹³⁰.

Ομαδικοί εκχριστιανισμοί αναφέρονται πάλι στα 1862 και αφορούν κατοίκους των χωριών Επισκοπής, Ζγουροκεφαλίου, Γαλύφας και Βώνης Πεδιάδας και του χωριού Βαχός της επαρχίας Ρίζου¹³¹, που ομολόγησαν τη χριστιανική τους πίστη χωρίς να αντιμετωπίσουν προβλήματα. Γίνεται, επίσης, λόγος για βάπτιση πολλών Οθωμανίδων την άνοιξη του ίδιου έτους¹³². Η αφορμή των αποκαλύψεων και των εκχριστιανισμών του 1862 δεν μας είναι γνωστή. Είναι πιθανό όμως ότι τα άτομα που ομολόγησαν τη χριστιανική πίστη παροτρύνθηκαν από κληρικούς, όπως άλλωστε και οι αποκαλυφθέντες το επόμενο έτος, δηλαδή το 1863. Για τις αποκαλύψεις αυτές ο Π. Βλαστός σημειώνει: "Κατά τό 1863 πλέον τῶν 25 οἰκογενειῶν ἐκ τῶν κρυφίων τούτων χριστιανῶν, εἰς τό φαινόμενον δέ μωσαμεθανῶν, συνοδευόμενοι (sic) ὑπό τινος καλογήρου Κρητός, μονάζοντος ἕως τότε εἰς Ἅγιον Ὅρος, Διονυσίου καλουμένου, ὠδηγήθησαν ἐκ Πεδιάδος κατά τήν Δευτέραν ἡμέραν τῆς Διακαινησίμου εἰς τόν ἐν Ἡρακλείῳ Διοικητήν ψάλλοντες τό "Χριστός ἀνέστη" καί ζητοῦντες νά ἀναγνωρισθῶσι τοῦ λοιποῦ ὡς χριστιανοί"¹³³. Ο Διοικητής Ηρακλείου τους φυλάκισε, αλλά τους άφησε μετά από λίγες μέρες ελεύθερους, ύστερα από παρέμβαση των προξένων. Ο Διονύσιος υποχρεώθηκε να φύγει ξανά για το Άγιο Όρος. Ο ίδιος μοναχός επανήλθε στην Κρήτη ύστερα από μερικούς μήνες και οδήγησε στο Ηράκλειο τους κατοίκους των Παπαδιανών και του Επάνω Χωριού Χανίων. Οι πρώην αυτοί κρυπτοχριστιανοί ομολόγησαν ενώπιον του Διοικητή

τη χριστιανική τους πίστη, αλλά αφέθηκαν ελεύθεροι. Ο μοναχός όμως Διονύσιος εξορίστηκε κατηγορούμενος για προσηλυτισμό¹³⁴.

Οι παραπάνω ενέργειες της Διοίκησης δείχνουν ότι δεν είχε ακόμη συγκεκριμένη πολιτική απέναντι στους αρνησίθρησκους. Εξαίρεση βέβαια αποτελούσε η στάση των πασάδων απέναντι στους ανήλικους αρνησίθρησκους. Τους τελευταίους με διαταγή των πασάδων αναλάμβαναν από το 1857 οι θρησκευτικοί αρχηγοί¹³⁵.

Στη συνέχεια, στα 1864, οι πιέσεις των μουσουλμάνων και των συμβουλίων των πόλεων υποχρέωσαν τον Ισμαήλ-πασά να επιβάλει την ποινή της εξορίας στους αρνησίθρησκους και να αναθέσει το έργο αυτό στα συμβούλια των πόλεων. Έτσι οι αρνησίθρησκοι αναγκάζονταν άλλοτε να εγκαταλείπουν το νησί και άλλοτε να εγκαθίστανται σε περιοχές, όπως αυτές της Σμύρνης και της Βεγγάζης¹³⁶. Και πάλι όμως, παρά τους ισχυρισμούς του Γενικού Διοικητή Ααλή-πασά ότι η θρησκευτική ελευθερία ήταν σεβαστή στην Κρήτη¹³⁷, η εξορία ήταν πρόβλημα κυρίως για όσους ασπάζονταν το χριστιανισμό. Σ' αυτή την ανισότητα προστέθηκε, όπως θα δούμε, και η απώλεια του δικαιώματος κληρονομιάς των εκχριστιανιζόμενων¹³⁸. Την ίδια εποχή, την άνοιξη δηλαδή του 1866, οι χριστιανοί της Κρήτης σε αναφορά τους προς το Σουλτάνο ζητούσαν, ανάμεσα στ' άλλα, αναδιοργάνωση των δικαστηρίων, σεβασμό της προσωπικής ελευθερίας και εξασφάλιση πραγματικής ανεξιθρησκείας. Στην αναφορά τους οι χριστιανοί κατήγγειλαν ότι «Η κεκηρυγμένη, διὰ τοῦ Ὑψηλοῦ Χάτη-Χουμαγιούν, ἀνεξιθρησκεία μόνον ὀνόματι ὑπάρχει ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ· καθὼς ὁ μὲν Χριστιανὸς γενόμενος Ὀθωμανὸς ἐπιτρέπεται αὐτῷ (sic) νὰ διαμένῃ ἐνταῦθα καὶ νὰ κληρονομῇ τοὺς συγγενεῖς του· ὁ δὲ Ὀθωμανὸς γενόμενος Χριστιανὸς ἀποπεμπεται ἐκ τῆς νήσου καὶ ἀποκλείεται παντός κληρονομικοῦ δικαιώματος»¹³⁹.

Μετά την επανάσταση του 1866, η Διοίκηση του νησιού εξασφάλιζε την ελευθερή θρησκευτική έκφραση των χριστιανών. Για τους αρνησίθρησκους όμως διατήρησε την ίδια πολιτική, που διαμορφώθηκε με την επιβολή της εξορίας. Ο Οργανικός Νόμος

εξάλλου του 1868, με βάση τον οποίο διοικήθηκε το νησί για μια δεκαετία, μολονότι παραχωρούσε σημαντικά προνόμια στους χριστιανούς, δεν έκανε λόγο για αλλαγή θρησκείας.

Οι χριστιανοί, βέβαια, της Γενικής Συνέλευσης έθεσαν ξανά στη Διοίκηση του νησιού στα 1876 τα θέματα των αρνησίθρησκων και ζήτησαν να μην έχουν το δικαίωμα οι γονείς και οι κηδεμόνες, όσων νεοφώτιστων είχαν συμπληρώσει το εικοστό πρώτο έτος της ηλικίας, να απευθύνονται στα συμβούλια και στους πασάδες. Το αίτημά τους όμως δεν έγινε δεκτό¹⁴⁰.

δ) Οι εκχριστιανισμοί μετά την Σύμβαση της Χαλέπας (1878-1899)

Τα πλεονεκτήματα που παραχωρήθηκαν στους χριστιανούς της Κρήτης από το "Χάρτη της Χαλέπας" του 1878 είχαν σημαντικές επιπτώσεις στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων του νησιού. Η διεύρυνση μάλιστα της συμμετοχής των χριστιανών στη Γενική Συνέλευση, στην οποία διέθεταν πλέον τα 49 από τα 80 μέλη και η ανάθεση της διοίκησης στο χριστιανό Φωτιάδη-πασά, στάθηκαν η αφετηρία της εξάλειψης αδικιών σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού.

Στα 1880 ο Φωτιάδης επέτρεψε την ελεύθερη αλλαγή θρησκείας σε όσους είχαν συμπληρώσει το εικοστό πρώτο έτος της ηλικίας και έτσι δέχτηκε το αίτημα, που πρόβαλαν στα 1876 οι χριστιανοί. Τον επόμενο χρόνο, δηλαδή στα 1881, η χριστιανική πλειοψηφία της Γενικής Συνέλευσης κατήργησε την ποινή της εξορίας των νεοφώπτων¹⁴¹. Συγχρόνως η Γενική Συνέλευση αποφάσισε και την άρση απαγόρευσης κληρονομίας για τους αρνησίθρησκους. Η δεύτερη όμως αυτή απόφαση προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των μουσουλμάνων¹⁴². Τα παραπάνω μέτρα, όπως και η ευρύτερη συμμετοχή των χριστιανών στα διάφορα όργανα διοίκησης, στέρησαν από το μουσουλμανικό στοιχείο ουσιαστικά πλεονεκτήματα. Πολλοί από τους μουσουλμάνους της Κρήτης είχαν πια συνειδητοποιήσει ότι το τέλος της κυριαρχίας τους ήταν ζήτημα χρόνου και δέχονταν να τεθεί η Κρήτη υπό την προστασία ξένης δύναμης, για να νιώθουν ασφαλείς απέναντι στους χριστιανούς συμπατριώτες τους¹⁴³.

Συνέπεια της νέας κατάστασης ήταν οι ατομικοί εκχριστιανισμοί, που πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα 1881-1884 σε διάφορα χωριά κυρίως του Ρεθύμνου, αλλά και της υπόλοιπης Κρήτης. Απ' αυτούς τους εκχριστιανισμούς ο Π. Βλαστός κατέγραψε στις σημειώσεις του 57¹⁴⁴.

Την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα η αντιπαράθεση των δύο κοινοτήτων εκδηλώθηκε ακόμη πιο έντονα. Στις εκθέσεις των προξένων αναφέρονται συχνά πράξεις

βίας και δολοφονίες, που διαπράττονταν από χριστιανούς και μουσουλμάνους. Καταγράφονται επίσης βεβηλώσεις χριστιανικών χώρων λατρείας από Τούρκους στρατιώτες, αλλά και παράπονα μουσουλμάνων για παρεμπόδιση της λατρείας τους και για καταστροφή των περιουσιών τους από χριστιανούς.

Τέλος, στα 1899, μετά την παραχώρηση αυτονομίας στο νησί και ύστερα από τριετή παραμονή στις πόλεις, στις οποίες είχαν ζητήσει καταφύγιο, 40.000 περίπου μουσουλμάνοι της Κρήτης προτίμησαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους¹⁴⁵ και να ζήσουν στη Μ. Ασία¹⁴⁶, τη Συρία και τη Βεγγάζη, παρά να δεχτούν χριστιανό ηγεμόνα. Η ένταση στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων είχε φθάσει στο αποκορύφωμά της. Οι χριστιανοί, δείχνοντας την αποστροφή τους, ορκίζονταν λέγοντας "Τούρκος να 'ποθάνω" ενώ οι μουσουλμάνοι θεωρούσαν προσβλητική την προσχώρηση στη χριστιανική θρησκεία¹⁴⁷.

Η μουσουλμανική μειονότητα των 33.496 ατόμων της απογραφής του 1900¹⁴⁸, υφιστάμενη με τη σειρά της τις αδικίες και τις βιαιοπραγίες των χριστιανών¹⁴⁹ που κυβερνούσαν το νησί, ελαττώθηκε ακόμη περισσότερο από τις μεταναστεύσεις της περιόδου των Βαλκανικών Πολέμων¹⁵⁰. Την οριστική όμως λύση για την τύχη των μουσουλμάνων της Κρήτης έδωσε η Συνθήκη της Λωζάννης το 1923. Με βάση αυτή οι τελευταίοι 19.181 μουσουλμάνοι του νησιού, που καταγράφηκαν στην απογραφή του 1920, υποχρεώθηκαν να εγκατασταθούν στη Μ. Ασία¹⁵¹, παραχωρώντας τη θέση τους σε 33.900 Έλληνες πρόσφυγες.

4. Ο τρόπος του εκχριστιανισμού

α) Η κοινωνική κατάσταση των εκχριστιανιζόμενων

Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για την κοινωνική κατάσταση των εκχριστιανιζόμενων, μέχρι την επίσημη από μέρους τους άρνηση του Ισλάμ, είναι περιορισμένες. Οι μαρτυρίες αυτές αφορούν κατά βάση άτομα και οικογένειες, που ζούσαν εξίσου στα χωριά και στις πόλεις του νησιού και ανήκαν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Ο χρόνος προσχώρησής τους στο Ισλάμ συνήθως δεν αναφέρεται. Μπορούμε, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι πολλοί απ' αυτούς ανήκαν στους εξισλαμισμένους της μεταορλωφικής περιόδου. Ήταν δηλαδή άτομα που γνώριζαν τη χριστιανική τους καταγωγή.

Οι εκχριστιανιζόμενοι χωρικοί απασχολούσαν τις αρχές κυρίως όταν ανήκαν σε σημαντικές οικογένειες ή όταν ήταν ισχυρό στα χωριά τους το μουσουλμανικό στοιχείο. Στις πηγές καταγράφονται συνήθως τα ονόματά τους και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν σαν νεοφώπιστοι. Το επάγγελμά τους όμως σπάνια γίνεται γνωστό.

Οι περισσότεροι από τους γνωστούς νεοφώπιστους είναι γυναίκες, παιδιά χριστιανών γυναικών παντρεμένων με μουσουλμάνους. Πολλές απ' αυτές παντρεύονταν μετά τον εκχριστιανισμό τους με χριστιανούς, άλλοτε χωρίς δυσκολία και άλλοτε μετά από περιπέτειες ή μετά την απαγωγή τους από χριστιανούς. Στις τελευταίες περιπτώσεις τη συγκατάθεση για την απαγωγή έδινε η ίδια η μητέρα για να αποφευχθεί ο γάμος με μουσουλμάνο¹⁵². Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι η δημόσια εκδήλωση της χριστιανικής πίστης των μητέρων γινόταν πολλές φορές με την ευκαιρία του γάμου των θυγατέρων τους με χριστιανό¹⁵³.

Οι εκχριστιανισμένοι άνδρες, που αναφέρονται, είναι αισθητά λιγότεροι από τις γυναίκες. Συνήθως πρόκειται για άτομα που απασχόλησαν τις αρχές, επειδή, όταν αρνήθηκαν το Ισλάμ, κατείχαν σημαντικές θέσεις¹⁵⁴ ή επειδή ήρθαν σε σύγκρουση με τους

μουσουλμάνους διεκδικώντας την πατρική περιουσία. Ορισμένοι, πάλι, ήταν πρώην μουσουλμάνοι, που άλλαξαν θρησκεία για να παντρευτούν χριστιανές¹⁵⁵, ενώ άλλοι ήταν πρώην εξισλαμισμένοι, στρατιώτες του αιγυπτιακού στρατού. Τα τελευταία αυτά άτομα ανήκαν κατά πάσα πιθανότητα στα ορφανά, που είχαν μεταφερθεί στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης στην Αίγυπτο¹⁵⁶ και είχαν στη συνέχεια στελεχώσει τη στρατιωτική σχολή της Αλεξάνδρειας. Ένας απ' αυτούς τους εξισλαμισμένους έγραφε προς το Υπουργείο των Εξωτερικών στα 1871: "Ὁ εὐσεβῶς ὑποφαινόμενος Τίτος Μαραβελάκης, συλληφθεὶς παρὰ τῶν ὀθωμανῶν εἰς νεαρὰν ἡλικίαν μὲ (sic) ἐτούρκισαν καὶ ὅταν ἡλικιώθην μὲ κατέταξαν εἰς τὸν Αὐτοκρατορικὸν Στρατόν, εἰς ὃν ὑπηρετῶν μετέβην εἰς τὴν πατρίδα μου Κρήτην πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως [του 1866]· διαμένων ἐκεῖ ἐγνώρισα τοὺς συγγενεῖς μου καὶ ἐπομένως ἐπανήλθον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ἣν καὶ βρέφος εἶχον"¹⁵⁷.

Πολλά από τα άτομα που αρνούνταν επίσημα το Ισλάμ από την Αιγυπτιοκρατία ως και την επανάσταση του 1866 δήλωναν ότι ανήκαν στους κρυπτοχριστιανούς. Επέμεναν, δηλαδή, ότι πριν από τη δημόσια ομολογία της χριστιανικής πίστης είχαν ανατραφεί σύμφωνα με τη διδασκαλία του χριστιανισμού, αλλά δεν είχαν εκδηλώσει την αληθινή τους πίστη, επειδή φοβούνταν τους μουσουλμάνους. Το γεγονός όμως ότι τα άτομα αυτά επικαλούνταν την αποκρυφία δεν σημαίνει ότι ανήκαν οπωσδήποτε στους κρυπτοχριστιανούς. Ορισμένα απ' αυτά δεν είχαν προηγούμενη απόκρυφη χριστιανική ζωή. Επικαλούνταν όμως την κρυπτοχριστιανική ιδιότητα, είτε για να διεκδικήσουν την πατρική περιουσία, είτε πάλι για να αποφύγουν την κατηγορία ότι είχαν αρνηθεί το Ισλάμ. Για τους λόγους αυτούς, όπως άλλωστε και λόγω της αντιφατικότητας των αριθμών των σχετικών με τους κρυπτοχριστιανούς¹⁵⁸, δεν είναι δυνατός ο υπολογισμός της έκτασης του κρυπτοχριστιανικού φαινομένου.

β) Στοιχεία από τη ζωή τους

Για τη ζωή των νέων χριστιανών, μετά την άρνηση του Ισλάμ, δεν γνωρίζουμε τις περισσότερες φορές τίποτ' άλλο, παρά μόνο ότι τα άτομα αυτά ομολόγησαν τη χριστιανική πίστη και βαπτίστηκαν. Οι πληροφορίες αυτές δίνονται συνήθως με την ευκαιρία διώξεων, που υφίσταντο οι νέοι χριστιανοί. Με αφορμή αυτά τα γεγονότα οι εκχριστιανιζόμενοι έλεγαν ότι ασπάζονταν τη χριστιανική πίστη ή ότι επέστρεφαν σ' αυτή. Σε καμιά ωστόσο από τις γνωστές μας περιπτώσεις δεν αναφέρεται να δήλωναν "Έλληνες" και αυτό διότι, αν έκαναν τέτοια δήλωση, θα θεωρούνταν υπήκοοι του ελληνικού κράτους και θα υποχρεώνονταν να πουλήσουν τις ιδιοκτησίες τους στο νησί.

Όταν οι μουσουλμάνοι ζητούσαν από τις αρχές να τους παραδοθούν οι νεοφώπιοι, οι τελευταίοι αρνούνταν τους μουσουλμάνους συγγενείς τους, επειδή φοβούνταν την τιμωρία και τις πιέσεις για επανεξισλαμισμό. Μια μάλιστα ανήλικη, που είχε καταφύγει στα 1857 στο Αγγλικό Προξενείο, είπε στον πρόξενο ότι θα προτιμούσε να πεθάνει, παρά να δεχτεί να επιστρέψει στην οικογένειά της¹⁵⁹.

Επειδή επιθυμούσαν να αποφύγουν διώξεις των μουσουλμάνων, οι νεοφώπιοι εγκατέλειπαν συχνά τα χωριά τους και βαπτίζονταν σε άλλα χωριά με αμιγή χριστιανικό πληθυσμό. Πολλές φορές, επίσης, κατέφευγαν στις μονές του νησιού¹⁶⁰ για να βαπτισθούν. Για μια τέτοια βάπτιση, που έγινε στη μονή Πρέβελης Ρεθύμνου, χορηγήθηκε πιστοποιητικό, το μοναδικό που γνωρίζουμε, στο οποίο βεβαιωνόταν: "Διά τοῦ παρόντος πιστοποιητικοῦ γράμματος δηλοποιοῦμεν οἱ ὑποφαινόμενοι, ὅτι ἡ ἐπιφέρουσα τὸ παρόν, πρότερον μὲν Τζεμιλέ θυγάτηρ τοῦ Ἀλὶ ἁγὰ Χάσω ἐκ τοῦ χωρίου Ἀληθινῆς τῆς ἐπαρχίας Πυργιωτίσης τῆς Κρήτης. νῦν δὲ κυρία Μαρία σύζυγος τοῦ Κωνσταντίνου Μαριδάκη ἐκ τοῦ χωρίου Βυζάρι τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου Κρήτης, ἐκ πατρός μὲν Ὀθωμανοῦ, μητρός δὲ χριστιανῆς καταγομένη. ὑποδράσασα ἐκ τοῦ Πατρικοῦ Ὀθωμανικοῦ θρησκευματος, καὶ ἀσπασθεῖσα τὸ Μητριῶν Ὁρθόδοξον, προσήλθεν πρὸς

ἡμῶς σήμερον τὴν δεκάτην Ἰουνίου τοῦ ἔτους χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ πεντηκοστοῦ ὀγδόου καὶ ἐζητήσατο θερμῶς τὸ παρά τῆς Ὁρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας Ἱερόν καὶ Ἅγιον Βάπτισμα. Ἀκολουθοῦντες τοίνυν τὸ Ἱερόν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν λόγιον "τόν ἔρχόμενον πρὸς με οὐ μὴ ἐκβάλλω ἔξω" καὶ τὸ "ὃ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται", προσελάβομεν αὐτήν καὶ ἐβαπτίσσαμεν εἰς τὸ Ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τελείαν Ὁρθόδοξον Χριστιανὴν τῇ χάριτι τοῦ τελεταρχικοῦ Πνεύματος ἀνεδείξαμεν, καὶ ἐπὶ τέλους συνεζεύξαμεν αὐτήν εἰς νόμιμον γάμον μετὰ τοῦ ρηθέντος κυρίου Κωνσταντίνου Μαριδάκη, μεθ' οὗ καὶ διάγει ἤδη ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ.

Πρὸς ἐνδειξιν δὲ καὶ διηνεκίᾳ παράστασιν δεδοται αὐτῇ τὸ παρὸν πιστοποιητικόν, ἵνα χρησιμεύσῃ αὐτῇ ὅπου δεῖ.

Ἐν χωρίῳ Κεραμέ (Ἁγίου Βασιλείου) 12 Ἰουνίου 1858

Ο ἐπιστατήσας ἐν τῇ τελετῇ ταύτῃ
Νεῖλος Ἡγούμενος τῆς Ἱεραῆς Μονῆς
Πρέβελι

Ο βαπτίσας αὐτήν
Πέτρος Ἱερεὺς

Ἡ ἀνάδοχος αὐτῆς
Κοπανοπούλα¹⁶¹.

Από την εποχή της Αιγυπτιοκρατίας, όταν οι νέοι χριστιανοί κινδύνευαν να συλληφθούν, φυγαδεύονταν στο ελληνικό κράτος¹⁶², όπου δέχονταν το βάπτισμα. Συνήθως επέλεγαν να εγκατασταθούν σε περιοχές της Πελοποννήσου, στην Αθήνα και στις Κυκλάδες, όπου υπήρχαν ήδη πολλοί Κρήτες πρόσφυγες. Ορισμένοι απ' αυτούς περνούσαν από την Τήνο¹⁶³, είτε για να βαπτιστούν, είτε μετά το βάπτισμά τους, για να κάνουν τάμα στην Παναγία, ο ναός της οποίας ήταν τόπος προσκυνήματος και για τους Κρήτες χριστιανούς¹⁶⁴.

Τα παιδιά μουσουλμάνου και χριστιανής, που δήλωναν στις αρχές ότι ήταν κρυπτοχριστιανοί, συνήθως επέμεναν ότι είχαν δεχτεί το βάπτισμα από τη γέννησή τους. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η Ορθόδοξη Εκκλησία επέβαλλε τη χρήση του χριστιανού με μύρο¹⁶⁵. Άλλοτε, πάλι, οι αποκαλυπτόμενοι έλεγαν ότι ήταν χριστιανοί, χωρίς όμως να έχουν βαπτιστεί¹⁶⁶.

Στη διάρκεια της επανάστασης του 1821, γυναίκες που ήταν μέχρι τότε φανερά μουσουλμάνες, ζητούσαν, σύμφωνα με τον F. Rouqueville, να ανανεώσουν το βάπτισμά τους¹⁶⁷. Αν η πληροφορία του Γάλλου περιηγητή είναι έγκυρη, οι γυναίκες αυτές δεν πρέπει να είχαν δεχτεί στην περίοδο της αποκρυφίας τους το βάπτισμα, που είναι μη επαναλαμβανόμενο μυστήριο, αλλά τον αεροβαπτισμό.

Ανάμεσα στα ονόματα που προτιμούσαν οι νέοι χριστιανοί, ήταν τα ονόματα Μανόλης και Μαρία. Τα ονόματα αυτά, συνηθισμένα ήδη στην Κρήτη μετά την ανακατάληψη του νησιού από το Νικηφόρο Φωκά (961 μ.Χ.), επιλέγονταν συχνότερα το 19ο αιώνα¹⁶⁸ σε ένδειξη ζήλου και αφοσίωσης στο Χριστό και την Παναγία.

Οι χριστιανοί, για να τονίσουν το γεγονός ότι οι εκχριστιανισμένοι ήταν νεοφώτιστοι τους αποκαλούσαν συχνά, ανάλογα με το όνομά τους, "Νεομυνόληδες", "Νεονιωγήδες" και "Νεοκωστήδες"¹⁶⁹. Άλλοτε πάλι, επισημαίνοντας τη μουσουλμανική τους προέλευση, τους αποκαλούσαν "Τουρκομυνόληδες" και "Τουρκομαρίες"¹⁷⁰. Οι εκχριστιανισμοί και οι αποκαλύψεις γίνονταν συνήθως ήσυχα και δεν δημιουργούσαν προβλήματα¹⁷¹. Μερικές φορές όμως οι νέοι χριστιανοί προκαλούσαν τους μουσουλμάνους, σχίζοντας δημόσια το τουρμπάνι¹⁷² ή λέγοντας ότι δεν είχαν αρνηθεί το Ισλάμ, γιατί δεν ανήκαν ποτέ σ' αυτό¹⁷³.

Μετά το Hatt-i Hümayun οι εκχριστιανισμοί πραγματοποιούνταν συχνά με την ευκαιρία μεγάλων χριστιανικών γιορτών¹⁷⁴. Οι νεοφώτιστοι γίνονταν τότε δεκτοί από τους χριστιανούς με δημόσιες εκδηλώσεις χαράς.

γ) Η στάση της Εκκλησίας

Το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, που συνήθιζε μετά την επανάσταση του 1821 να παρεμβαίνει στην Πύλη υπέρ των κρυπτοχριστιανών και των βίαια εξισλαμιζόμενων¹⁷⁵, δεν αναμίχτηκε επίσημα στις αρνησιθρησκείες της Κρήτης. Οι Κρήτες άλλωστε δεν φαίνεται να απευθύνθηκαν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο¹⁷⁶ για τους νεοφώτιστους.

Σπάνιες είναι και οι γνωστές παρεμβάσεις επισκόπων του νησιού σε εκχριστιανισμούς. Πρόκειται για παραστάσεις στους προξένους και στα συμβούλια, για άτομα που καταδιώκονταν από τους μουσουλμάνους και είχαν προστατευθεί από την Εκκλησία¹⁷⁷ και τις χριστιανικές δημογεροντίες. Οι επίσκοποι, όμως, τουλάχιστον από το τέλος της Αιγυπτιοκρατίας, αναλάμβαναν την κατήχηση γυναικών, που ήθελαν να γίνουν μουσουλμάνες¹⁷⁸. Στα 1857 το δικαίωμά τους αυτό επεκτάθηκε σ' όλες τις περιπτώσεις άρνησης του χριστιανισμού¹⁷⁹. Το ίδιο δικαίωμα είχαν και οι καδήδες πάνω σ' όσους ήθελαν να γίνουν χριστιανοί¹⁸⁰. Η νέα αυτή αρμοδιότητα φαίνεται ότι δόθηκε μετά από δέσμευση των επισκόπων να μην επεκτείνουν τις παρεμβάσεις τους σε άλλα θέματα αρνησιθρησκείας. Γεγονός πάντως είναι ότι λίγο μετά το Hatt-i Hümayun, εκδηλώθηκαν αντιδράσεις της Διοίκησης για ανάμιξη επισκόπων σε ατομικούς εκχριστιανισμούς¹⁸¹.

Στα 1880 οι θρησκευτικοί αρχηγοί του νησιού, επίσκοποι και καδήδες, απέκτησαν το δικαίωμα παρέμβασης και σε θέματα προσηλυτισμού¹⁸². Στηριγμένοι προφανώς στη νέα αυτή κατάσταση, ο μητροπολίτης και οι επίσκοποι αντέδρασαν έντονα στα 1881 και 1883 κατά του προσηλυτισμού ανήλικων χριστιανών, που εργάζονταν στις πόλεις σε μουσουλμάνους. Οι επίσκοποι ζήτησαν να τους παραδοθούν ανήλικες και διατύπωσαν την απαίτηση να μην προσλαμβάνονται στο εξής τα άτομα αυτά σε μουσουλμανικά σπίτια. Ο επίσκοπος μάλιστα Χανίων γνωστοποίησε στο χριστιανικό πληθυσμό της πόλης

του ότι θα τιμωρούσε με βαριές εκκλησιαστικές ποινές τις γυναίκες και τις νεαρές υπηρέτριες, αν συνέχιζαν να εργάζονται σε σπίτια μουσουλμάνων¹⁸³.

Σε αντίθεση με τον ανώτερο κλήρο, ουσιαστική ανάμιξη στους εκχριστιανισμούς είχαν οι ντόπιοι μοναχοί και οι ιεραπόστολοι. Οι τελευταίοι προέρχονταν από την Κεντρική Ελλάδα και τις μονές του Αγίου Όρους. Μαζί με τους Κρήτες ιερείς και μοναχούς, που είχαν σπουδάσει στο ελληνικό πανεπιστήμιο, πήγαιναν στο νησί κυρίως μετά το Hatt-i Hümayun¹⁸⁴ και συνέβαλλαν με τα κηρύγματά τους στη διάδοση της Μεγάλης Ιδέας¹⁸⁵. Μετά το 1856, μόνον ο ηγούμενος της μονής Πρέβελης Ρεθύμνου βάπτισε 18 μουσουλμάνες¹⁸⁶. Είναι επίσης γνωστό ότι Κρήτες που αποκαλύφθηκαν στα μέρη του Ηρακλείου την άνοιξη του 1856 είχαν προτραπεί στο εγχείρημά τους από μοναχό¹⁸⁷. Το ίδιο είχαν δεχθεί προτροπές και τελικά το βάπτισμα δύο μουσουλμάνες, που έγιναν χριστιανές τον επόμενο χρόνο στα μέρη των Χανίων, από το μοναχό Παρθένιο Μαυρομάτη. Ο μοναχός αυτός κατηγορήθηκε για προσηλυτισμό και τελικά εξορίστηκε στην Κωνσταντινούπολη¹⁸⁸. Στα 1869 εξορίστηκε, επίσης, στη Σητεία ο ηγούμενος της μονής Ασωμάτων Ρεθύμνου Μεθόδιος Λαγουμβάρδος, γιατί βάπτισε μουσουλμάνη¹⁸⁹.

Οι εκχριστιανιζόμενοι και οι αποκαλυπτόμενοι φαίνεται ότι δέχονταν συχνά την επίδραση μοναχών της περιοχής τους. Αυτό τουλάχιστο αφήνουν να εννοήσουμε οι αποκαλύψεις των χωριών, τα οποία σχεδόν πάντα γειτνιάζαν με σημαντικές μονές¹⁹⁰.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β': ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

1. Οι αντιδράσεις των μουσουλμάνων της Κρήτης

α) Η οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας

Το τέλος της Αιγυπτιοκρατίας βρήκε τους χριστιανούς της Κρήτης να υπερέχουν σε σύγκριση με τους μουσουλμάνους συμπατριώτες τους όχι μόνο θρησκευτικά και οικονομικά, αλλά και από άποψη οργάνωσης.

Η κατάσταση της εκπαίδευσης των χριστιανών βελτιώθηκε με την ίδρυση σχολείων στις πόλεις¹ και στα κεφαλοχώρια του νησιού μέχρι το 1856². Τις ανάγκες των σχολείων σε διδακτικό προσωπικό κάλυπταν από το τέλος της Αιγυπτιοκρατίας Κρήτες, που είχαν σπουδάσει στο πανεπιστήμιο της Αθήνας. Πολλοί απ' αυτούς γίνονταν παράλληλα κήρυκες της Μεγάλης Ιδέας. Η τουρκική εξουσία για να περιορίσει τη δράση τους, πρόβαλλε προσκόμματα στην εγκατάστασή τους στο νησί λίγο πριν και κυρίως μετά τη δημοσίευση του Hatt-i Hümayun³, ενώ από το 1869⁴ μέχρι το 1880 απαγόρευε τη διαμονή τους στην Κρήτη ή τους απειλούσε με δήμευση της περιουσίας, στην περίπτωση που επέμεναν να διατηρούν την ελληνική υπηκοότητα.

Ανάλογη οργάνωση μ' αυτή της εκπαίδευσης παρουσίασε μετά το τέλος της επανάστασης του 1821 και η λατρευτική ζωή του χριστιανικού στοιχείου. Οι ναοί ανακαινίστηκαν. Οι χριστιανοί μετείχαν στην εκλογή των επισκόπων⁵. Οι μονές τέλος, επαναστατικά ορμητήρια το 1821, μολονότι δεν συγκέντρωσαν ποτέ μετά την επανάσταση τον αριθμό των μοναχών της περιόδου μέχρι το 1821, ήταν σύμβολα του αγώνα και μοναστικά κέντρα με επιρροή στο χριστιανικό πληθυσμό. Έτσι μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι από την εποχή της Αιγυπτιοκρατίας άρχισε στο νησί η εκκλησιαστική αναγέννηση.

Αντίθετα, η μουσουλμανική κοινότητα, εξασθενημένη αριθμητικά, μετά από δέκα χρόνια επαναστατικών γεγονότων, εμφανιζόταν με προβλήματα στη θρησκευτική εκπαίδευση και ανοργάνωτη. Μολονότι ο Μωχάμετ Αλή της Αιγύπτου ενδιαφέρθηκε για την ίδρυση μουσουλμανικού σχολείου στα Χανιά⁶, η εκπαίδευση των μουσουλμάνων δεν φαίνεται να καλυτέρευσε αισθητά. Οι τεκέδες, που ήταν θρησκευτικά μουσουλμανικά κέντρα και χώροι παροχής βασικής θρησκευτικής παιδείας, βρίσκονταν σχεδόν όλοι κοντά στις πόλεις και επομένως δεν επηρέαζαν σημαντικά την εκπαίδευση του μουσουλμανικού πληθυσμού των επαρχιών. Έτσι οι Τουρκοκρήτες μέχρι και το 1866 έστελναν τα παιδιά τους κατά βάση στα ελληνικά σχολεία. Προβλήματα, επίσης, στη μουσουλμανική εκπαίδευση προκαλούσαν: η χρήση της ελληνικής γλώσσας από τη συντριπτική πλειοψηφία των μουσουλμάνων και το γεγονός ότι οι ουλεμάδες του νησιού προέρχονταν από άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁷.

Οι Κρήτες μουσουλμάνοι, που δεν διακρίνονταν ούτε τους προηγούμενους αιώνες για τη συμμετοχή τους στις θρησκευτικές τελετές, από την Αιγυπτιοκρατία ως τη δημοσίευση του Hatt-i Hümayun έδειχναν ακόμη μεγαλύτερη θρησκευτική αδιαφορία: "Πριν από το 1856, [γράφει από το Γαλλικό Γενικό Γραφείο Χανίων ο Eynand], οι μουσουλμάνοι της Κρήτης είχαν ξεπεραστεί απ' όλους τους άλλους πιστούς σε ζήλο και συμμετοχή στη λατρεία"⁸. Η αδιαφορία αυτή ενισχύθηκε από την ελαστικότητα, με την οποία η Αιγυπτιακή Διοίκηση και ο Μουσταφά-πασάς αντιμετώπιζαν την τήρηση των αρχών του Ισλάμ, είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε οι μουσουλμάνοι να βλέπουν με απάθεια τη μετατροπή τζαμιών σε καταστήματα⁹.

Τον κώδωνα του κινδύνου για τους μουσουλμάνους έκρουσε η δημοσίευση του Hatt-i Hümayun και οι ομαδικοί εκχριστιανισμοί και αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών που προκάλεσε. Οι μουσουλμάνοι αντιλήφθηκαν ότι η κοινότητά τους κινδύνευε να συρρικνωθεί ακόμη περισσότερο¹⁰ και να χάσει τα πλεονεκτήματά της. Γι' αυτό από το Μάρτιο κιόλας του 1856, οπότε τέθηκε σε ισχύ το αυτοκρατορικό διάταγμα, οι συντηρητικοί

μουσουλμάνοι εκδήλωσαν τη δυσαρέσκειά τους για την εξαγγελία των μεταρρυθμίσεων και πίεσαν το Βελή-πασά να μην προχωρήσει στην εφαρμογή τους¹¹. Αντιτάχτηκαν στη δημιουργία μικτών δικαστηρίων και απαίτησαν να μην ενεργοποιηθεί η περί θρησκειύματος διάταξη¹², φέρνοντας έτσι σε δύσκολη θέση το Γενικό Διοικητή.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1860 οι πληροφορίες για θρησκευτικό φανατισμό των μουσουλμάνων είναι συχνότερες¹³. Οι επιθέσεις σε βάρος χριστιανών στις πόλεις και οι παρεμποδίσεις χριστιανικών θρησκευτικών τελετών ήταν πια συνηθισμένο φαινόμενο. Στις επαρχίες, ωστόσο, η αντιπαράθεση δεν είχε την ίδια έκταση. Οι αντιθέσεις εκεί ξεπερνούνταν ευκολότερα, λόγω της επικοινωνίας του πληθυσμού και των σχέσεων συγγένειας, που συχνά υπήρχαν μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων.

Το χάσμα μεταξύ των δύο κοινοτήτων έγινε μεγαλύτερο στην επανάσταση του 1866, που στοίχισε τη ζωή σε 10.000 κατοίκους του νησιού¹⁴. Η σύγκρουση τότε χριστιανών και μουσουλμάνων πήρε θρησκευτικό χαρακτήρα¹⁵, αφού η θρησκεία συνιστούσε το βασικό στοιχείο διάκρισης των δύο κοινοτήτων. Από τότε οι μουσουλμάνοι βιαιοπραγούσαν συχνά σε βάρος των χριστιανών και εμποδίζαν θρησκευτικές τελετές.

Ο θρησκευτικός φανατισμός των μουσουλμάνων εκδηλώθηκε ακόμη εντονότερα μετά το 1870 και μάλιστα στο Ρέθυμνο, όπου το μουσουλμανικό στοιχείο ήταν φτωχότερο απ' αυτό των δύο άλλων μεγάλων πόλεων, κάτω από την επίδραση των πανισλαμικών ιδεών του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β' (1876-1909)¹⁶ και του ιεραποστολικού έργου των δερβίσηδων. Η δράση των τελευταίων αναφέρεται για πρώτη φορά στα 1858. Το έτος αυτό σοφτάδες, μουσουλμάνοι δηλαδή μοναχοί με συντηρητικές ιδέες, κατευθύνονταν στο Ρέθυμνο. Εκεί, αφού συγκέντρωναν τους μουσουλμάνους τους προέτρεπαν να διαδίδουν την πίστη τους και να μην αποδέχονται το Hatt-i Hümayun, βεβαιώνοντάς τους συγχρόνως ότι το Ισλάμ σύντομα θα δοξαζόταν ξανά. Έλεγαν μάλιστα στους ομόθρησκούς τους, σύμφωνα με τη μαρτυρία χριστιανού, που πήρε μέρος σε μια από τις μυστικές τους συγκεντρώσεις, ότι: "όσον πλειοτέρους ἐκ τῶν ἀπιστῶν σφραξοῦσι, τοσοῦτον

ταχύτερον εἰς τόν παράδεισον θέλουν φθῆσι· αἱ ψυχαὶ των καὶ θέλουν κατα ταχθεῖν εἰς τόν χορόν τῶν ἀγγέλων"¹⁷.

Δερβίσηδες συνέχισαν να καταφθάνουν στο νησί και μετά το 1866, με προέλευση αυτή τη φορά τη Μ. Ασία. Οι περιπλανώμενοι αυτοί ιεραπόστολοι δεν περιορίζονταν σε κατηχήσεις και προτροπές για διάδοση του Ισλάμ. Επιδίωκαν επιπλέον να ενισχύουν τη θρησκευτικότητα των μουσουλμάνων, γράφοντάς τους στις μοναστικές αδελφότητες. Το νέο μέτρο βρήκε γρήγορα μεγάλη απήχηση, με αποτέλεσμα στα Χανιά πάνω από 300 μουσουλμάνοι, οι περισσότεροι της ανώτερης τάξης, να γίνουν δερβίσηδες στα 1876¹⁸. Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1881, οι γραμμένοι μόνο στην αδελφότητα των μπεκτασήδων, τη μεγαλύτερη και πιο πλούσια του νησιού, ανέρχονταν σε πολλές χιλιάδες¹⁹.

Στις πόλεις, με εξαίρεση τα Χανιά, στα οποία κυριαρχούσαν οι μεβλεβήδες δερβίσηδες^{19,1}, η δύναμη των μπεκτασήδων εξακολουθούσε να είναι μεγάλη μέχρι τη μουσουλμανική μετανάστευση του 1899. Τότε, κατά τον F.W. Hasluck, στο Ηράκλειο ήταν γραμμένα στους τεκέδες 5.000 και στο Ρέθυμνο 3.000 άτομα²⁰.

Οι θρησκευτικές τελετές των μουσουλμάνων, όπως και των χριστιανών, αποτελούσαν από το τέλος της επανάστασης του 1866, ευκαιρία επίδειξης δύναμης. Οι μουσουλμάνοι, ακολουθώντας το παράδειγμα των χριστιανών, πρόβαλλαν και αυτοί την ιερότητα αντικειμένων λατρείας. Χαρακτηριστική είναι η μεταφορά στο Ηράκλειο στα 1882 υφάσματος από τέμενος της Μέκκας. Το γεγονός αυτό έδωσε αφορμή στους μουσουλμάνους για πάνδημες θρησκευτικές εκδηλώσεις²¹. Την ίδια εποχή οι μουσουλμάνοι είχαν ξαναρχίσει το προσκύνημα στη Μέκκα, που είχε παραμεληθεί μετά το 1821²².

Την εποχή του Βελή-πασά (1855-1858)²³ και κυρίως μετά το 1873 οι μουσουλμάνοι ενδιαφέρθηκαν, επίσης, να κατασκευάσουν τεμένη και να ιδρύσουν μουσουλμανικά σχολεία στις πόλεις²⁴. Μια δεκαετία αργότερα το φερμάνι του 1884, με το οποίο εισάγονταν φορολογικές μεταρρυθμίσεις, καθόριζε να παραχωρείται η βακουφική δεκάτη υ-

πέρ των οθωμανικών σχολείων. Και είναι αλήθεια ότι τότε διατέθηκαν αντίστοιχα ποσά για τα δημόσια έργα και για τα ελληνικά σχολεία. Οι επιχορηγήσεις όμως αυτές για τα ελληνικά σχολεία καταργήθηκαν το 1889 φέρνοντας το ταμείο των μουσουλμανικών σχολείων σε πλεονεκτική θέση^{24,1}. Η εκπαιδευτική δραστηριότητα των μουσουλμάνων είχε σαν αποτέλεσμα πολλοί Τουρκοκρήτες να χειρίζονται στα τέλη του 19ου αιώνα την τουρκική γλώσσα και γραφή, παράλληλα με την ελληνική, που βέβαια συνέχισε, μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών του 1923, να είναι η μητρική τους γλώσσα.

Εκτός απ' αυτά τα μέτρα, που απέβλεπαν στην ανάπτυξη της ισλαμικής συνείδησης και στην καλύτερη οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας, η τουρκική διοίκηση του νησιού και οι Τούρκοι κληρικοί προχώρησαν στη λήψη μέτρων, με σκοπό την αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού. Έτσι στα 1869, και με το επιχείρημα ότι η Κρήτη ήταν αραιοκατοικημένη, πραγματοποιήθηκαν από τους Τούρκους στις πόλεις οι πρώτες εγκαταστάσεις Βεγγαζίων και Αιγυπτίων²⁵. Μολονότι οι μεταναστεύσεις δεν φαίνεται να πήραν μεγάλη έκταση, αν κρίνουμε από την αναφορά του Γάλλου Προξένου Aug. Cor, που έκανε λόγο στα 1879 για μερικές μόνο αποικίες Αράβων²⁶, προκάλεσαν ωστόσο τις αντιδράσεις των χριστιανών. Έτσι οι εκπρόσωποι των χριστιανών στα συμβούλια των πόλεων ζήτησαν την απέλαση των αποίκων, τους οποίους κατηγορούσαν για ταραχές και πράξεις βαρβαρότητας²⁷.

Τέλος, οι μουσουλμάνοι της Κρήτης μετά το Hatt-i Hümayun ευνόησαν τους εξισλαμισμούς και επιδόθηκαν σε προσηλυτιστικές ενέργειες.

β) Οι εξισλαμισμοί

Η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε μετά το 1821, με το θάνατο των σκληρών Τουρκοκρητών, την αφύπνιση των χριστιανών και κυρίως την επικράτηση του ελληνικού στοιχείου στις επαρχίες του νησιού, αναχαίτισε την πρόοδο του Ισλάμ. Οι χριστιανοί έπαιψαν να καταφεύγουν στους καδήδες και να γίνονται μουσουλμάνοι, πράγμα που έκα-

ναν συχνά και μάλιστα ομαδικά την προεπαναστατική περίοδο, κάτω από την πίεση της φτώχειας και της καταδυνάστευσης²⁷⁽¹⁾. Έτσι οι εξισλαμισμοί της περιόδου 1821-1898 είχαν μικρή μόνο έκταση.

Οι εξισλαμισμοί της επανάστασης του 1821 είχαν άμεση σχέση με τις πολεμικές επιχειρήσεις. Ήταν κατά βάση αποτέλεσμα βίας πάνω σε αιχμαλώτους και σε άτομα, που προσχωρούσαν στο Ισλάμ για να σώσουν τη ζωή τους²⁸. Σημειώνονταν επίσης και εξισλαμισμοί γυναικών, ανάμεσα σε εκείνες που κλείστηκαν στα χαρέμια και μεταφέρθηκαν στην Αίγυπτο και σε άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας²⁹. Αναφέρονται ακόμη εξισλαμισμοί παιδιών που έπεφταν στα χέρια των Τούρκων³⁰. Ας σημειωθεί ότι οι εξισλαμισμοί αυτού του είδους προβλέπονται από τον ισλαμικό νόμο, που επιβάλλει μουσουλμανική ανατροφή στους ανήλικους αιχμαλώτους πολέμου³¹.

Την εποχή της Αιγυπτιοκρατίας, όπως και μέχρι το Hatt-i Hümayun, το ενδιαφέρον για προσχώρηση στη μουσουλμανική θρησκεία κάμφθηκε ακόμη περισσότερο. Σ' αυτό συντέλεσαν αφ' ενός η βελτίωση της κατάστασης των χριστιανών και αφ' ετέρου η αδιαφορία των μουσουλμάνων για διάδοση του Ισλάμ³². Οι γνωστοί εξισλαμισμοί της εικοσιπενταετίας 1831-1856 είναι ελάχιστοι και αφορούν συνήθως γυναίκες, οι οποίες δέχονταν το Ισλάμ για να παντρευτούν μουσουλμάνους³³. Αναφέρονται ωστόσο και μερικοί εξισλαμισμοί ανήλικων, που έγιναν, όπως θα δούμε, μετά από προσηλυτισμό, αλλά και επιστροφές στην ισλαμική θρησκεία ευάριθμων ατόμων, που είχαν προηγουμένως δηλώσει χριστιανοί. Τα τελευταία αυτά άτομα με την επιστροφή τους στο Ισλάμ έθεταν τέλος στη σύγκρουση με τους συγγενείς τους. Στις περισσότερες από τις παραπάνω περιπτώσεις το γεγονός του εξισλαμισμού δηλώνεται, όπως και στην προ του 1821 Τουρκοκρατία, με το ρήμα "τουρκεύω". Από τους Έλληνες Προξένους, ωστόσο, καταγράφεται και σαν προσχώρηση στην "οθωμανική" θρησκεία^{33.1}.

Μετά τη δημοσίευση του Hatt-i Hümayun οι προσχωρήσεις στην ισλαμική θρησκεία δεν είχαν και πάλι μεγάλη έκταση. Στα 1856 και 1857 αναφέρονται λίγες γυναίκες

που έγιναν μουσουλμάνες³⁴, ενώ στη συνέχεια και μέχρι το 1877 είναι γνωστοί μερικοί μόνο εξισλαμισμοί ανδρών και γυναικών³⁵. Ορισμένα απ' αυτά τα άτομα επιδίωκαν, όπως και πριν από το 1821, να πετύχουν, με την προσχώρηση στο Ισλάμ την προστασία της μουσουλμανικής κοινότητας και του ισλαμικού νόμου, επειδή είχαν διαπράξει αδικήματα, ενώ οι γυναίκες απέβλεπαν στο να πετύχουν την έκδοση διαζυγίου.

Οι εξισλαμισμοί δεν αποτέλεσαν βέβαια κίνδυνο για τη χριστιανική κοινότητα, που είχε πλέον συνείδηση της υπεροχής της απέναντι στους μουσουλμάνους. Προκάλεσαν, όμως, τις αντιδράσεις των χριστιανών και αυτό γιατί όχι μόνο αντιμετωπίστηκαν ευνοϊκότερα από τους εκχριστιανισμούς, αφού για τους εξισλαμισμούς δεν εφαρμοζόταν συνήθως, όπως για τους εκχριστιανισμούς, η ποινή της εξορίας³⁶, αλλά και διότι συχνά ήταν αποτέλεσμα πιέσεων³⁷.

γ) Ο προσηλυτισμός

Η άσκηση μουσουλμανικού προσηλυτισμού αναφέρεται για πρώτη φορά το 1834, σε σχέδιο εγγράφου του νεοδιορισμένου στο ελληνικό προξενείο Στ. Περόγλου. Τον Έλληνα Πρόξενο απασχόλησε τότε η περίπτωση ανήλικου, που δέχτηκε να περιτμηθεί μετά από παρότρυνση του μουσουλμάνου, στον οποίο εργαζόταν³⁸.

Η επόμενη μνεία γίνεται το 1838 σε διαμαρτυρία των χριστιανών, προς τον ίδιο πρόξενο. Στη διαμαρτυρία τους οι χριστιανοί κατηγορούσαν τους μουσουλμάνους ότι επέμεναν να επιβάλουν την περιτομή σε παιδιά, που χριστιανές και εκχριστιανισμένες μητέρες έπαιρναν μαζί τους φεύγοντας από τα χαρέμια³⁹. Τα παιδιά αυτά, όταν συλλαμβάνονταν από τους Τούρκους, στέλνονταν στην Αίγυπτο για να ανατραφούν σαν μουσουλμάνοι⁴⁰. Πρέπει, βέβαια, να σημειωθεί ότι για τους μουσουλμάνους δεν ετίθετο θέμα προσηλυτισμού σ' αυτή την περίπτωση, γιατί σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο όταν ο πατέρας ήταν μουσουλμάνος, τα παιδιά έπρεπε να ανατραφούν με βάση τις αρχές του Ισλάμ⁴¹. Άλλες μουσουλμανικές προσηλυτιστικές δραστηριότητες δεν αναφέρονται πριν από το 1856. Αυτό δείχνει ότι ο προσηλυτισμός δεν ήταν την περίοδο αυτή αποτέλεσμα οργανωμένων ενεργειών των μουσουλμάνων. Μετά όμως τη δημοσίευση του Hatt-i Hümayun η μουσουλμανική κοινότητα αντέδρασε δυναμικά. Οργάνωνε κηρύγματα και κατηχήσεις και επιδίωξε τη διάδοση της μουσουλμανικής πίστης. Ο προσηλυτισμός απευθυνόταν σε ανήλικους και κυρίως σε κορίτσια, οικιακές βοηθούς μουσουλμάνων⁴². Τα παιδιά γίνονταν δεκτά στην ισλαμική κοινότητα, μολονότι σύμφωνα με βεράτι, που εκδόθηκε λίγο μετά την εξαγγελία των σουλτανικών μεταρρυθμίσεων του 1856, δεν επιτρεπόταν να δεχτούν το Ισλάμ πριν από το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας τους⁴³.

Απέναντι σ' αυτή τη νέα κατάσταση οι χριστιανοί δεν έμειναν αδρανείς. Το 1858 είναι γνωστό ότι κατηγορούσαν τους μουσουλμάνους για βίαιο προσηλυτισμό⁴⁴, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα απηύθυναν διαμαρτυρία στο διοικητή Ηρακλείου, επισημαί-

νοντας τον προσηλυτιστικό χαρακτήρα των μουσουλμανικών συγκεντρώσεων, που επίσημα παρουσιάζονταν σαν συνηθισμένες θρησκευτικές συναθροίσεις⁴⁵.

Η απαίτηση των χριστιανών για κατάργηση των συγκεντρώσεων υποβλήθηκε ακόμη πιο επίμονα το 1878 στη Γενική Συνέλευση των Κρητών, λίγο πριν από την υπογραφή της Σύμβασης της Χαλέπας, οπότε οι μουσουλμάνοι αναγκάστηκαν να υποσχεθούν κατάργηση του προσηλυτισμού, με την προϋπόθεση όμως ότι θα συνέχιζε να ισχύει η ποινή της εξορίας των αρνησίθρησκων⁴⁶.

Μουσουλμανικές προσηλυτιστικές ενέργειες και συγκεντρώσεις τάραξαν και πάλι τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων στα 1880-1883. Το θέμα όμως έληξε μετά από έντονα παράπονα των προκρίτων και των επισκόπων⁴⁷ και παρεμβάσεις του Φωτιάδη-πασά⁴⁸.

Η επίσημη τέλος κατάργηση του προσηλυτισμού έγινε μόλις το 1899 από το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, το οποίο όριζε στο άρθρο 10: "Έκαστος είναι ελεύθερος να πρεσβεύη οίονδήποτε θρήσκευμα προτιμά. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται"⁴⁹.

2. Η μουσουλμανική νομοθεσία

α) Οι αρμοδιότητες των μουσουλμανικών δικαστηρίων

Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο, τα αρμόδια δικαστήρια για την απονομή της δικαιοσύνης ήταν οι μεχκεμέδες (mahkeke), όταν υπήρχαν προβλήματα ανάμεσα σε μουσουλμάνους ή σε μουσουλμάνους και χριστιανούς, αλλά και ανάμεσα σε χριστιανούς, στην περίπτωση που οι τελευταίοι δεν κατέφευγαν στα εκκλησιαστικά δικαστήρια. Τέτοια δικαστήρια λειτουργούσαν σ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στις τρεις πόλεις του νησιού, στο Ηράκλειο, στα Χανιά και στο Ρέθυμνο. Άλλα, επίσης, δικαστήρια, εξαρτημένα από τους μεχκεμέδες των πόλεων, έδρευαν σε κεφαλοχώρια.

Υπεύθυνος για τις αποφάσεις του μεχκεμέ ήταν ο καδής (kadi), ειδικός εκπρόσωπος του Σουλτάνου, ο οποίος διοριζόταν από τον Σείχ Ουλ Ισλάμ και ερχόταν πάντοτε από την Κωνσταντινούπολη. Ο ιεροδικαστής αυτός δίκασε όλες τις ιδιωτικές και ποινικές διαφορές⁵⁰, στηριγμένος στο μουσουλμανικό ιερό νόμο και τις σουλτανικές διαταγές. Συγχρόνως ήταν συμβολαιογράφος και αρχειοφύλακας. Ο καδής συνεργαζόταν με τον πασά και τον αγά των γενιτσάρων, που με τη σειρά του είχε την ευθύνη για την τήρηση της τάξης.

Παράλληλα με τον καδή, απαραίτητος για τη λειτουργία του δικαστηρίου ήταν και ο μουφτής (müftü). Ο μουφτής βασιζόταν στις ερμηνείες της σχολής του Abu Hanifa⁵¹ και έδινε στο μεχκεμέ την άποψή του (fetva), χωρίς την οποία ο καδής δεν μπορούσε να αποφασίσει.

Με τη σύσταση των συμβουλίων των πόλεων, την εποχή της Αιγυπτιοκρατίας, οι αρμοδιότητες του μεχκεμέ περιορίστηκαν. Επίσημα το μουσουλμανικό δικαστήριο είχε πλέον τη δυνατότητα παρέμβασης σε ιδιωτικές υποθέσεις, που αφορούσαν την ισλαμική θρησκεία, καθώς και στα κληρονομικά των χριστιανών, που από συμφέρον κατέφευ-

γαν σ' αυτό⁵². Έτσι αποφάσιζε για θέματα ιδιοκτησίας και κληρονομίας και βέβαια για τις προσβολές της μουσουλμανικής θρησκείας. Σ' αυτές τις προσβολές συμπεριλαμβανόταν η άρνηση του Ισλάμ. Οι πασάδες όμως δεν είχαν πια την υποχρέωση να ζητούν τη συγκατάθεση των καδήδων για την επιβολή της θανατικής ποινής⁵³. Συγχρόνως, μετά το 1821, ο μεχκεμές είχε και την ευθύνη για τη διαχείριση της περιουσίας των ορφανών χριστιανών. Ωστόσο, παρουσιαζόταν συχνά σύγχυση αρμοδιοτήτων των δύο υπηρεσιών και προσπάθεια επέμβασης των μεχκεμέδων στο έργο των συμβουλίων, ακόμη και για περιουσιακά ζητήματα Ελλήνων υπηκόων⁵⁴, αφού οι μεχκεμέδες απαιτούσαν από τα συμβούλια να δικάζουν με βάση τον ισλαμικό νόμο⁵⁵.

Η αποχώρηση του Μουσταφά-πασά στα 1851, έδωσε, φαίνεται, την ευκαιρία, στους μεχκεμέδες να επεκτείνουν τις αρμοδιότητές τους. Πάντως είναι γεγονός ότι στις αρχές τουλάχιστο του 1856 οι μεχκεμέδες απαιτούσαν επίμονα από τα συμβούλια την εφαρμογή των φετβάδων⁵⁶.

Στην κατάσταση αυτή επιχειρήθηκε να δοθεί τέλος αμέσως μετά την επανάσταση του 1858, οπότε τέθηκαν σε εφαρμογή ορισμένες από τις μεταρρυθμίσεις του Hatt-i Hümayun για την οργάνωση της δικαιοσύνης. Σύμφωνα μ' αυτές απαγορεύτηκε να ασχολούνται οι μεχκεμέδες με θέματα των συμβουλίων. Δεν επιτρεπόταν ακόμη να διορίζουν οι καδήδες επιτρόπους ανήλικων χριστιανών και γενικότερα να εκδικάζουν υποθέσεις σχετικές με τα κληρονομικά των ορφανών χριστιανών. Οι υποθέσεις αυτές περιήλθαν στην αρμοδιότητα των τριών χριστιανικών δημογεροντιών, που έδρευαν στις πόλεις υπό την εποπτεία των επισκόπων⁵⁷.

Οι καδήδες διατήρησαν και τότε τις υποθέσεις που στηρίζονταν στον ιερό νόμο και αφορούσαν τους μουσουλμάνους. Είχαν επίσης και πάλι, και μάλιστα μέχρι το 1899, τη δυνατότητα να κατηχούν τους νεοφώτιστους μουσουλμάνους, να στερούν την κληρονομιά από τους αρνούμενους το Ισλάμ και είχαν το δικαίωμα να εκδικάζουν κληρονο-

μικρές υποθέσεις των χριστιανών, όταν οι τελευταίοι δεν κατέφευγαν στις δημογεροντίες και στους επισκόπους⁵⁸.

Εκτός όμως από τα μουσουλμανικά δικαστήρια οι χριστιανοί ήταν σε μειονεκτική θέση και στα μικτά δικαστήρια, που συστάθηκαν το 1858 με αρμοδιότητα τις ποινικές και τις εμπορικές υποθέσεις μεταξύ ετεροθρήσκων⁵⁹. Σ' αυτά τα δικαστήρια οι μουσουλμάνοι δικαστές είχαν την πλειοψηφία τουλάχιστο μέχρι το 1889⁶⁰, παρά την προσπάθεια των χριστιανών να διεισδύσουν στο δικαστικό σώμα. Τα μικτά δικαστήρια, στα οποία μετείχαν και οι καδήδες, μεροληπούσαν υπέρ των μουσουλμάνων και αρνούνταν συχνά, όπως θα δούμε, τη χριστιανική μαρτυρία. Παρόλα αυτά οι χριστιανοί έδειχναν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη σ' αυτά τα δικαστήρια και είναι γνωστό ότι ζήτησαν στα 1874 να εκδικάζουν και τα κληρονομικά ζητήματα μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων⁶¹.

Η αρμοδιότητα των ιεροδικείων ρυθμίστηκε τελικά από το Κρητικό Σύνταγμα του 1899, που περιόρισε τις επεμβάσεις των καδήδων σε θέματα καθαρά θρησκευτικά, στις υποθέσεις κληρονομίας, γάμου, κηδεμονίας των μουσουλμάνων και στη διαχείριση των βακουφικών κτημάτων. Έτσι δινόταν τέλος σε δύομισι αιώνων υπεροχής του ισλαμικού νόμου και η ανεξιθρησκεία κατοχυρωνόταν στην πράξη⁶².

β) Η άρνηση της μαρτυρίας των χριστιανών

Όπως στην υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία, έτσι και στην Κρήτη, δικαίωμα μαρτυρίας σε υποθέσεις εκδικαζόμενες από τους μεχκεμέδες είχαν κατ' αρχήν μόνοι οι μουσουλμάνοι. Η εξέταση των χριστιανών και γενικότερα των μη μουσουλμάνων, ενώ επιτρεπόταν από τον ισλαμικό νόμο για τις μεταξύ τους υποθέσεις, δεν γινόταν δεκτή, μέχρι και το τέλος της Τουρκοκρατίας, όταν η μαρτυρία τους στρεφόταν κατά των πιστών του Αλλάχ⁶³, ακόμη και όταν προσκομίζονταν από τους χριστιανούς αναμφισβήτητα στοιχεία⁶⁴.

Για να αποδείξουν οι χριστιανοί την ενοχή μουσουλμάνων, δεν είχαν άλλη λύση από το να παρουσιάσουν μουσουλμάνους μάρτυρες. Και είναι αλήθεια ότι μ' αυτό τον τρόπο δικαιώνονταν συχνά από τους καδήδες, που έδειχναν πολλές φορές υποδειγματική ευθυκρισία⁶⁵. Η άρνηση, ωστόσο, της χριστιανικής μαρτυρίας είναι φανερό ότι έφερε τους χριστιανούς σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τους μουσουλμάνους, ιδιαίτερα μάλιστα στην προ της Αιγυπτιακής περιόδου, οπότε οι μεχκεμέδες ήταν τα μόνα αρμόδια δικαστήρια για υποθέσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Είναι δε γνωστό ότι αυτό το πρόβλημα είχε σαν αποτέλεσμα να αδικούνται οι χριστιανοί από τα ιεροδικεία, όταν οι μουσουλμάνοι δεν δέχονταν να καταθέσουν για λογαριασμό τους⁶⁶ και όταν βέβαια οι ένοχοι δεν ομολογούσαν το αδίκημά τους.

Η Αιγυπτιακή Διοίκηση, επειδή ήθελε να βελτιώσει την κατάσταση των χριστιανών και στο θέμα αυτό⁶⁷, προχώρησε στη σύσταση συμβουλίων, περιορίζοντας έτσι τις αρμοδιότητες των μεχκεμέδων και έκανε σ' αυτά δεκτή τη μαρτυρία των χριστιανών κατά των Τούρκων⁶⁸. Βέβαια δεν γνωρίζουμε τον τρόπο με τον οποίο παρέκαμπτε σ' αυτές τις περιπτώσεις το πρόβλημα, που παρουσιαζόταν από την καταχώρηση της χριστιανικής μαζί με τη μουσουλμανική μαρτυρία. Ωστόσο είναι πιθανό ότι η Αιγυπτιακή Διοίκηση ακολουθούσε την πρακτική, που αναφέρεται ότι εφαρμοζόταν μετά το Hatt-i Hümayun για το ίδιο θέμα σε διάφορα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: να μην καταγράφεται, δηλαδή, στις δικαστικές αποφάσεις το θρήσκευμα των μαρτύρων⁶⁹.

Παρ' όλα αυτά και παρά τη θέληση του Μουσταφά-πασά, να αποφεύγεται η αυστηρή εφαρμογή του ισλαμικού νόμου⁷⁰, το πρόβλημα της μαρτυρίας εξακολούθησε να υπάρχει, όχι μόνο τη δεκαετία 1830-1840, αλλά και τη δεκαετία 1840-1850⁷¹. Έτσι στις διαμαρτυρίες που διατύπωσαν οι χριστιανοί πριν από την εφαρμογή του Hatt-i Hümayun⁷², όπως και σ' αυτές που απηύθυναν στη Γενική Διοίκηση με αφορμή τα επαναστατικά γεγονότα του 1858⁷³, αναφέρονταν στη μη παραδοχή της μαρτυρίας τους από τη δικαιοσύνη, χωρίς να κάνουν διάκριση σε ιεροδικεία και συμβούλια. Αιτία και πά-

λι της άνισης μεταχείρισης των χριστιανών ήταν η ισχύς του ισλαμικού ποινικού κώδικα, που σε περίπτωση μουσουλμανικών πιέσεων, άλλοτε καθιστούσε αδύνατη τη χριστιανική μαρτυρία και άλλοτε επέβαλλε την ακύρωσή της.

Η ίδια αδικία παρουσιαζόταν κατά καιρούς και στα μικτά δικαστήρια, που λειτουργούσαν στις πόλεις μετά το Hatt-i Hümayun. Αμέσως μάλιστα μετά την επανάσταση του 1866-1868 οι μουσουλμάνοι δικαστές αυτών των δικαστηρίων επωφελούμενοι από την πρόσκαιρη επιβολή των Τουρκοκρητών, αρνούνταν όχι μόνο τη χριστιανική μαρτυρία, αλλά και αιτήσεις χριστιανών για εκδίκηση υποθέσεών τους: "Πᾶσα αίτησις Ὀθωμανοῦ κατά Χριστιανοῦ, ζημιώσαντος ὁπωσδήποτε αὐτόν κατά τήν ἐπανάστασιν, [έγραφε ο Χ. Φραγκούδης], μετά προθυμίας γίνεται δεκτή, καί ἄφευκτος εἶναι ἡ καταδίκη τοῦ Χριστιανοῦ, ἐπὶ τῇ μαρτυρίᾳ δυοῦ πιστῶν τοῦ Κορανίου. Τουναντίον δέ, πᾶσα τοιαύτη Χριστιανοῦ κατά Μωαμεθανοῦ ἀπορρίπτεται καί ἀπορρίπτεται μετ' ἀγανακτήσεως, διότι οὗτος εἶχε τήν τόλμην καί τήν αὐθάδειαν νά ἐνάξῃ Τοῦρκον ὑπερμαχήσαντα ὑπέρ τῆς δεσποτείας τοῦ Σουλτάνου ἐπὶ τῆς Νήσου"⁷⁴.

Το θέμα, τέλος, της μαρτυρίας των χριστιανών στα μικτά δικαστήρια λύθηκε το 1881, μετά την άφιξη του Φωτιάδη-πασά, ο οποίος εφάρμοσε με συνέπεια τόσο το Hatt-i Hümayun, όσο και το "Χάρτη της Χαλέπας".

γ) Προβλήματα κληρονομίας των εκχριστιανιζόμενων

Σύμφωνα με το Ισλάμ οι μη μουσουλμάνοι δεν μπορούσαν να κληρονομήσουν μουσουλμάνους⁷⁵. Το ίδιο φυσικά ίσχυε και για τους αρνησίθρησκους και αυτό γιατί οι τελευταίοι θεωρούνταν από τον ισλαμικό νόμο νεκροί⁷⁶. Οι αποστάτες δεν επανακτούσαν το δικαίωμα διαδοχής, παρά μόνον όταν αναγνώριζαν το σφάλμα τους και επέστρεφαν στην ισλαμική πίστη⁷⁷. Η περιουσία των αποστατών περιερχόταν στους νόμιμους μουσουλμάνους κληρονόμους. Όταν δεν υπήρχαν τέτοιοι κληρονόμοι, κάτοχος της περιουσίας γινόταν το *enkaḥ*, τα μουσουλμανικά δηλαδή θρησκευτικά ιδρύματα, που διαχειρίζονταν και τα κληρονομικά των ανήλικων μουσουλμάνων, με φροντίδα του καδή και του μουφτή.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, με βάση μια άλλη ερμηνεία του ισλαμικού νόμου και οι εξισλαμισμένοι δεν μπορούσαν να κληρονομήσουν χριστιανούς συγγενείς⁷⁸. Η ερμηνεία αυτή γινόταν κατ' αρχήν δεκτή από τα μουσουλμανικά δικαστήρια της Κρήτης⁷⁹. Δεν φαίνεται όμως να εφαρμόστηκε στο νησί, αν κρίνουμε από την παντελή έλλειψη μαρτυριών για προβλήματα κληρονομίας εξισλαμισμένων⁸⁰. Αντίθετα, η άρνηση παραχώρησης μουσουλμανικής περιουσίας σε εκχριστιανισμένους ίσχυε ακόμη και μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Και είναι γεγονός ότι δεν εφαρμόστηκε, παρά μόνο για τους εκχριστιανισμένους, που κατηγορήθηκαν στους μεχκεμέδες. Στάθηκε ωστόσο βασικός ανασταλτικός παράγοντας για την πραγματοποίηση μεταστροφών στο χριστιανισμό.

Η εξάρτηση της κληρονομίας από τον ιερό μουσουλμανικό νόμο καθιστούσε αδύνατη τη διεκδίκηση περιουσίας από τους εκχριστιανισμένους, που κατηγορούνταν από τους μουσουλμάνους στις αρχές, και δεν έδινε στις προξενικές υπηρεσίες τη δυνατότητα διαμαρτυρίας στα μουσουλμανικά δικαστήρια. Γι' αυτόν προφανώς το λόγο, μολονότι οι προξενικές αναφορές τονίζουν τη σημασία των κληρονομικών δυσκολιών των νεοφώτιστων χριστιανών και τις θεωρούν αιτία διατήρησης κρυπτοχριστιανών, δεν δίνουν συ-

χνά πληροφορίες για εκχριστιανισμούς που αντιμετώπισαν κληρονομικά προβλήματα. Η μόνη, απ' ό,τι φαίνεται, εξαίρεση προξενικών παρεμβάσεων για κληρονομικά αφορούσε τους εκχριστιανισμένους, που άρχισαν να επιστρέφουν στην Κρήτη μετά το 1831, αφού προηγουμένως είχαν αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα διαμένοντας στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Γι' αυτά τα άτομα ο Έλληνας Πρόξενος στα Χανιά Στ. Περόγλου και ο υποπρόξενος στο Ηράκλειο Α. Ζαφειρίδης διαμαρτυρήθηκαν επανειλημμένα στο Μουσταφά-πασά. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι και οι δύο απέφευγαν να αναφέρονται στις διατάξεις του μουσουλμανικού νόμου και στήριζαν τα κληρονομικά δικαιώματα αυτών των εκχριστιανισμένων στο Πρωτόκολλο της Διάσκεψης του Λονδίνου (3 Φεβρουαρίου 1830). Με βάση αυτό οι Προστάτιδες Δυνάμεις ανέλαβαν να εξασφαλίσουν στους κατοίκους της Κρήτης προστασία, ενάντια στις καταδυναστεύσεις⁸¹. Γι' αυτές τις κληρονομικές διεκδικήσεις ο Μουσταφά-πασάς όχι μόνο δεν πρόβαλλε προσκόμματα, αλλά άσκησε και όλη την επιρροή του στους μεχκεμέδες, με αποτέλεσμα να επιστραφεί η πατρική κληρονομιά σε παιδιά κρυπτοχριστιανών⁸². Και πάλι όμως προϋπόθεση για την ανάκτηση της περιουσίας ήταν να μην υπάρχουν μουσουλμάνοι κληρονόμοι. Σε αντίθετη περίπτωση η παραχώρηση της περιουσίας στους νεοφώτιστους ήταν αδύνατη, παρά τις διαμαρτυρίες των ενδιαφερόμενων και τις προσφυγές τους στα συμβούλια και το Μουσταφά-πασά⁸³.

Η δυνατότητα των μεχκεμέδων να στερούν την κληρονομιά από τους εκχριστιανισμένους δεν θίχτηκε ούτε από το Hatt-i Hümayun του 1856. Μετά τη δημοσίευση του αυτοκρατορικού διατάγματος, όχι μόνο εκφράστηκαν από μουσουλμάνους απειλές αποκλήρωσης νεοφώπιστων, αλλά, επί πλέον, εκδηλώθηκαν και απαιτήσεις επί της περιουσίας εκχριστιανισμένων, που είχαν δεχθεί κληρονομιά ως μουσουλμάνοι⁸⁴.

Η ελαστική, ωστόσο, στάση της Διοίκησης απέναντι στους εκχριστιανισμούς, από τον πρώτο χρόνο της σουλτανικής μεταρρύθμισής μέχρι και το 1864⁸⁵, φαίνεται ότι είχε σαν αποτέλεσμα την περιορισμένη παρέμβαση των μεχκεμέδων στα κληρονομικά των

νέων χριστιανών, αν κρίνουμε από τις ολιγάριθμες γνωστές περιπτώσεις απώλειας κληρονομιάς, που δίνονται από τις πηγές. Τα ισλαμικά δικαστήρια αρκούσαν κατά πάσα πιθανότητα στην απαγόρευση κληρονομιάς μόνο σε νεοφώτιστους, των οποίων η μεταστροφή στο χριστιανισμό προκαλούσε τις αντιδράσεις των μουσουλμάνων⁸⁶. Είναι άλλωστε γνωστό ότι στους ομαδικούς εκχριστιανισμούς, των ετών 1858 και 1863, οι νεοφώτιστοι δεν στερούνταν την περιουσία τους⁸⁷.

Στη συνέχεια, μετά την ενεργοποίηση της μουσουλμανικής κοινότητας, η απώλεια της κληρονομιάς χρησιμοποιήθηκε από τους μουσουλμάνους σαν μέτρο πίεσης για την αποφυγή εκχριστιανισμών. Και δεν φαίνεται να αντιμετώπισαν κληρονομικά προβλήματα πολλά άτομα. Είναι όμως γνωστό, ότι όσοι τουλάχιστο νεοφώτιστοι τιμωρούνταν με την ποινή της εξορίας, έχαναν παράλληλα και τα κληρονομικά τους δικαιώματα⁸⁸.

Αντιδρώντας σ' αυτή την άνιση αντιμετώπιση των εκχριστιανισμένων τα χριστιανικά μέλη της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών, ζήτησαν στα 1874 να παραπέμπονται οι κληρονομικές διαφορές ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους στα μικτά δικαστήρια⁸⁹. Τέσσερα χρόνια αργότερα, μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Βερολίνου (13 Ιουλίου 1878), που ασχολήθηκε και με τη διασφάλιση των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα μέλη της κρητικής αντιπροσωπείας ζήτησαν, για πρώτη φορά ευθέως, την κατάργηση της αποκλήρωσης των νεοφώτιστων. Από τότε και για μια τριετία το θέμα της κληρονομιάς υπήρξε αντικείμενο έντονων συζητήσεων, χωρίς όμως να υπάρξει ουσιαστικό αποτέλεσμα.

Το θέμα της κληρονομιάς συνέχισε να απασχολεί τους νεοφώτιστους χριστιανούς και μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας. Στα 1879 ανατέθηκε στο νομομαθή Μ. Σκαλτσούνη η υποβολή προτάσεων στη Γενική Διοίκηση για την οργάνωση της δικαιοσύνης. Και αυτός όμως στην έκθεση που υπέβαλε στο Φωτιάδη-πασά τον επόμενο χρόνο δεν τόλμησε να θίξει τα κεκτημένα δικαιώματα των μουσουλμάνων: "Τα κληρονομικά δικαιώματα, [εγγραφει], έχοντας για τους μουσουλμάνους άμεση σχέση με τον ιερό νόμο, δεν επι-

τρέπεται να υποστούν καμιά μεταβολή από την πολιτική εξουσία. Καμιά κρατική νομοθεσία δεν μπορεί να ρυθμίσει την αρμοδιότητα των ιερών δικαστηρίων, χωρίς να προσβάλει θεμελιώδη δόγματα της μουσουλμανικής θρησκείας⁹⁰.

Οι συζητήσεις για τα κληρονομικά των αρνησίθρησκων κορυφώθηκαν στη συνεδρίαση της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών στις 3 Ιουνίου 1881. Σ' αυτή τη συνεδρίαση, παρά την επιμονή των μουσουλμάνων να λυθεί το θέμα από τον Şeyhülislam και τον Πατριάρχη, με το επιχείρημα ότι και στα εκκλησιαστικά δικαστήρια υπήρχε παρόμοιο πρόβλημα, δεδομένου ότι σύμφωνα με το ορθόδοξο δίκαιο και οι αρνητές της χριστιανικής πίστης δεν επιτρεπόταν να κληρονομήσουν⁹¹, οι χριστιανοί πληρεξούσιοι, προβάλλοντας τους δεσμούς του αίματος σαν τη βάση των κληρονομικών δικαίων, ψήφισαν την κατάργηση της απαγόρευσης να κληρονομούν οι αρνησίθρησκοι: "Διά τό θρήσκευμά του, [αναφέρει η απόφαση της χριστιανικής πλειοψηφίας], οὐδέποτε δύναται νά καταδιωχθῇ ὅποιοσδήποτε ἢ τιμωρηθῇ δικαστικῶς ἢ ἄλλως, ὅταν ἔχῃ τήν νόμιμον ἡλικίαν, οὔτε δύναται τό θρήσκευμα νά ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῶν δεσμῶν τῆς συγγενείας ἢ τῶν δημοσίων ἢ ἰδιωτικῶν δικαιοματίων"⁹².

Παρόλα αυτά το πρόβλημα και πάλι δεν λύθηκε. Οι μουσουλμάνοι θεωρούσαν την απόφαση άκυρη, αφού δεν επικυρώθηκε από το Σουλτάνο. Οι διαμαρτυρίες των χριστιανών στα συμβούλια και στους προξένους και οι παρακλήσεις του Γενικού Διοικητή Φωτιάδη-πασά στους συγγενείς τουλάχιστο της νεοφώτιστης συζύγου του συμβούλου Ρεθύμνου Π. Βλαστού, δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα⁹³. Έτσι η αρμοδιότητα για τα κληρονομικά των εκχριστιανισμένων εξακολούθησε να ανήκει στα ιεροδικεία μέχρι και το 1899, οπότε ανατέθηκε οριστικά, βάσει του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας, στα τακτικά δικαστήρια⁹⁴.

3. Η στάση των πολιτικών υπηρεσιών

α) Οι πασάδες

Στις αλλαγές θρησκείας που έγιναν μετά το 1830 σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι πασάδες, τα συμβούλια των πόλεων και τα προξενεία.

Οι πασάδες της Κρήτης είχαν μετά την Ελληνική Επανάσταση μεγαλύτερη δύναμη σε σχέση με την τελευταία προ του 1821 πεντηκονταετία, στη διάρκεια της οποίας υπέκυπταν στις παρεμβάσεις των αγάδων και των γενιτσάρων⁹⁵. Ήταν υπεύθυνοι για τη λειτουργία της διοίκησης και του στρατού και ως πρόεδροι των συμβουλίων των πόλεων συμμετείχαν στην απονομή της δικαιοσύνης. Επιπλέον ο Γενικός Διοικητής του νησιού, με έδρα το Ηράκλειο μέχρι το 1851 και τα Χανιά στη συνέχεια, ασκούσε εποπτεία στις δύο άλλες διοικήσεις και αντιμετώπιζε διαφορές χριστιανών και μουσουλμάνων.

Για τους λόγους αυτούς ήταν επόμενο να αναμιχθούν οι πασάδες και στο θέμα της αλλαγής θρησκείας. Εκτός από τις διαταγές, που κατά καιρούς εξέδιδαν με σκοπό την εφαρμογή της θρησκευτικής πολιτικής, του Μωχάμετ Αλή αρχικά και της Πύλης αργότερα, αναλάμβαναν μέχρι το 1880 και την εξέταση των νεοφώτιστων, που καταγγέλλονταν στις διοικήσεις. Και όταν μεν υπήρχαν πιέσεις από το μουσουλμανικό πληθυσμό ανέθεταν στα συμβούλια των πόλεων την τιμωρία των αρνησίθρησκων. Σε αντίθετη όμως περίπτωση, συχνά ύστερα από διαβουλεύσεις με τους θρησκευτικούς αρχηγούς του τόπου, τους προξένους και τους χριστιανούς συμβούλους, περιορίζονταν στο να δέχονται την ομολογία της μεταστροφής των νέων χριστιανών. Σε περιόδους, ωστόσο, που υπήρχε ένταση στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων, όπως στα 1834-1838, 1856-1857 και 1863-1864, οι πασάδες απαγόρευαν σε ορισμένους να αλλάξουν θρησκεία και επέβαλλαν, κυρίως σε εκχριστιανισμένους, περιορισμό, πρόσκαιρη φυλάκιση, ακόμη και εξορία, αφού πρώτα προσπαθούσαν να τους μεταπείσουν.

Λόγω αυτών των μέτρων, οι ελληνικές προξενικές υπηρεσίες, ιδίως μετά το 1856, άλλοτε αναφερόμενες γενικά στη "Διοίκηση" και άλλοτε κατονομάζοντας πασάδες, επέρριπταν σ' αυτούς ευθύνες για τη μη εφαρμογή πραγματικής ανεξιθρησκείας και τους θεωρούσαν χωρίς διάκριση εκφραστές φιλομουσουλμανικής πολιτικής.

Πάντως, είναι γεγονός ότι οι πασάδες στην προσπάθειά τους να συμβιβάσουν τον ισλαμικό νόμο με τις πολιτικές και θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις, τάσσονταν στην πλειοψηφία τους υπέρ της ελεύθερης τέλεσης της χριστιανικής λατρείας και δεν ασχολούνταν με τους εκχριστιανισμούς που γίνονταν σιωπηρά. Γι' αυτή τους άλλωστε την επιεική στάση κατηγορήθηκαν επανειλημμένα από τους μουσουλμάνους⁹⁶.

Οι παρεμβάσεις των πασάδων στις αρνησιθρησκείες έληξαν ουσιαστικά στα 1880, οπότε ο Γενικός Διοικητής Φωτιάδης-πασάς ανέθεσε μόνο στους θρησκευτικούς αρχηγούς τη νουθεσία των νεοφώτιστων. Οι πασάδες από τότε και μέχρι το τέλος της παραμονής τους στο νησί (1898) τηρούσαν τα συμφωνηθέντα για τις μεταστροφές και τις θεωρούσαν εσωτερικές υποθέσεις των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων.

β) Τα συμβούλια των πόλεων - Η σύνθεση και το έργο τους

Στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που υπάγονταν στην άμεση κυριαρχία του Σουλτάνου, λειτούργησαν μόλις στα 1838-1840⁹⁷ συμβούλια πόλεων αποτελούμενα από χριστιανούς και μουσουλμάνους. Αντίθετα, στις τρεις μεγαλύτερες πόλεις της Κρήτης και στα Σφακιά, τέτοια συμβούλια οργανώθηκαν από τον πρώτο χρόνο της Αιγυπτιακής Αυτοκρατορίας.

Με εντολή του Μωχάμετ Αλή κάθε μία από τις 6 επαρχίες της Δυτικής Κρήτης, τις 3 της Διοίκησης Ρεθύμνου και τις 11 της Διοίκησης Ηρακλείου⁹⁸, έστελνε στις πόλεις ένα χριστιανό και ένα μουσουλμάνο αντιπρόσωπο⁹⁹. Οι χριστιανοί επέλεγαν, επίσης, ένα αντιπρόσωπο από τον πληθυσμό κάθε πόλης, ενώ οι μουσουλμάνοι 5 μέχρι 8 αντιπροσώπους, στους οποίους συμπεριλαμβανόταν ο καδής και ο μουφτής.

Πιο συγκεκριμένα, το συμβούλιο του Ηρακλείου με 30 μέλη¹⁰⁰, από τα οποία μόνο 12 εκπροσωπούσαν τους χριστιανούς, ήταν το μεγαλύτερο. Τη δεύτερη θέση με 17 μέλη, από τα οποία 7 χριστιανικά, κατείχε το συμβούλιο των Χανίων. Πιο ολιγάριθμο ήταν το συμβούλιο του Ρεθύμνου. Σ' αυτό οι χριστιανοί διέθεταν τους 4 από τους 12 αντιπροσώπους. Στα Σφακιά, τέλος, οργανώθηκε τοπικό συμβούλιο, στο οποίο λόγω του αμιγούς χριστιανικού πληθυσμού, μετείχαν 5 χριστιανοί πρόκριτοι. Καθήκοντα προέδρου στα συμβούλια των πόλεων αναλάμβανε ένα από τα μουσουλμανικά μέλη. Δικαίωμα όμως να προεδρεύουν είχαν και οι πασάδες.

Στα 1841 επιχειρήθηκαν μικρές μεταβολές στην οργάνωση των συμβουλίων των πόλεων χωρίς να αλλάξει αισθητά η αναλογία χριστιανών και μουσουλμάνων αντιπροσώπων. Το συμβούλιο των Χανίων, το μόνο του οποίου γνωρίζουμε την ακριβή σύνθεση το έτος αυτό, απαρτιζόταν από 9 μουσουλμάνους (6 συμβούλους, τον καδή, το μουφτή και τον πασά) και 7 χριστιανούς (6 συμβούλους και τον επίσκοπο Κυδωνίας)¹⁰¹.

Στα 1858 καθορίστηκε και πάλι, όπως και την εποχή της Αιγυπτιοκρατίας, να εκλέγονται από κάθε μία από τις 20 επαρχίες και από κάθε πόλη δύο μέλη, ένας χριστιανός και ένας μουσουλμάνος, εκτός από τα Σφακιά, από τα οποία εκλεγόταν ένα χριστιανικό μέλος και κανένα μουσουλμανικό. Την πλειοψηφία όμως έδιναν και πάλι στους μουσουλμάνους οι εκπρόσωποι των πόλεων. Στα συμβούλια προήδρευε ο οικονομικός έφορος και ο γραμματέας. Στο Ηράκλειο οι χριστιανοί διέθεταν τα 12 από τα 27 μέλη, στα Χανιά τα 7 από τα 16 και στο Ρέθυμνο τα 4 από τα 11¹⁰². Την περίοδο αυτή, μετά δηλαδή το 1841, άρχισαν να λειτουργούν υποτυπωδώς και συμβούλια στις πρωτεύουσες των επαρχιών του νησιού.

Μετά την παραχώρηση του Οργανικού Νόμου (1868), στα συμβούλια των 3 πόλεων και των Σφακίων προστέθηκε και αυτό της Νεάπολης Λασιθίου¹⁰³, ενώ συγχρόνως λειτούργησε Γενική Συνέλευση των Κρητών με 40 αντιπροσώπους, χριστιανούς και μουσουλμάνους, εκλεγμένους από τους δημογέροντες των επαρχιών και των πόλεων¹⁰⁴. Ο αριθμός των συμβούλων των πόλεων μειώθηκε τότε ακόμη περισσότερο και ανερχόταν σε 14 στα Χανιά και σε 11 στις άλλες 3 διοικήσεις. Και σ' αυτά πάντως τα αναδιοργανωμένα συμβούλια οι χριστιανοί συνέχισαν να έχουν τη μειοψηφία¹⁰⁵, παρά το γεγονός ότι συγκέντρωναν μεγαλύτερο αριθμό αντιπροσώπων στα επαρχιακά συμβούλια. Έτσι οι χριστιανοί του νησιού, που ανέρχονταν ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα στα 3/4 του συνολικού πληθυσμού¹⁰⁶, έπρεπε να αναμένουν τις μεταρρυθμίσεις του 1878, για να εξασφαλίσουν για πρώτη φορά την πλειοψηφία στα συμβούλια των πόλεων¹⁰⁷.

Τα συμβούλια των πόλεων, έχοντας στην περίοδο 1830-1858 διοικητικές και νομοθετικές αρμοδιότητες, μπορούσαν να δικάζουν και τις ιδιωτικές, οικονομικές και εγκληματικές υποθέσεις¹⁰⁸, εφαρμόζοντας την Εξάβιβλο του Κ. Αρμενόπουλου στις διαφορές των χριστιανών και τον ισλαμικό νόμο στις διαφορές που αφορούσαν μουσουλμάνους. Συγχρόνως, είχαν μαζί με τους πασάδες την ευθύνη για τη ρύθμιση των θεμάτων της θρησκευτικής πολιτικής, με εξαίρεση τα κληρονομικά χριστιανών και μου-

σουλμάνων και τις υποθέσεις γάμων, που παρέμειναν στη δικαιοδοσία των χριστιανικών και μουσουλμανικών δικαστηρίων, και τις προσβολές της ισλαμικής θρησκείας, που α-
νήκαν, όπως και πριν, στην αρμοδιότητα των ιεροδικείων.

Με βάση τις παραπάνω αρμοδιότητες, τα συμβούλια απαγόρευσαν (στα 1834) τις γεννητήσιες σχέσεις ετεροθρήσκων, επιβάλλοντας ποινή φυλάκισης 6 μηνών στους παραβάτες, και ανέλαβαν τις αρνησιθρησκείες, για τις οποίες εκδηλώνονταν μουσουλμανικές διαμαρτυρίες, έχοντας το δικαίωμα να τιμωρούν τους εξωμότες με περιορισμό, φυλάκιση, εξορία και τον πρώτο χρόνο της Αιγυπτιακής Ακρόπολης¹⁰⁹. Και είναι γεγονός ότι χάρη στις προσπάθειες των πασάδων τα συμβούλια αναμείχθηκαν σε λίγες μόνο περιπτώσεις εξωμοσιών, περιοριζόμενα συνήθως, μετά τη δημοσίευση του Hatt-i Hümayun, στην επιβολή ολιγοήμερης φυλάκισης στους εξωμότες¹¹⁰. Στάθηκαν όμως μαζί με τους μεχκεμέδες βασικός ανασταλτικός παράγοντας στην πραγματοποίηση εκχριστιανισμών και αυτό γιατί τα πλειοψηφούντα σ' αυτά μουσουλμανικά μέλη, εκφράζοντας τα συμφέροντα της μουσουλμανικής κοινότητας, επέβαλλαν σχεδόν πάντα τιμωρίες μόνο σε εκχριστιανισμένους.

Μετά τη σύσταση μικτών δικαστηρίων, που εκδίκαζαν από το 1858 με βάση το Hatt-i Hümayun τις εγκληματικές και ιδιωτικές υποθέσεις, τα συμβούλια υποχρεώθηκαν μέχρι το τέλος του αιώνα να ασκούν κατά βάση διοικητικό και νομοθετικό έργο. Ωστόσο διατήρησαν, όπως και οι πασάδες, το δικαίωμα να τιμωρούν τους αρνησίθρησκους, επιβάλλοντάς τους ολιγοήμερη φυλάκιση και κατ' οίκον περιορισμό 60 ημερών¹¹¹, αφού προηγουμένως ανέθεταν την εξέτασή τους στους θρησκευτικούς αρχηγούς¹¹².

Στα 1864, μετά από τους ομαδικούς εκχριστιανισμούς που έγιναν το προηγούμενο έτος¹¹³, τα μουσουλμανικά μέλη του συμβουλίου Χανίων, επωφελούμενα από τη δύναμη που είχαν αποκτήσει, λόγω των συνεχών αλλαγών διοικητών και πασάδων, άσκησαν πιέσεις στον Γενικό Διοικητή Ισμαήλ-πασά και κατόρθωσαν να πετύχουν διατα-

γή της Πύλης. Σύμφωνα με αυτή οι αρνησίθρησκοι εξορίζονταν με εντολή των συμβουλίων¹¹⁴.

Η ανάμιξη των συμβουλίων στις αρνησιθρησκείες συνεχίστηκε και μετά το 1868, αλλά σε μικρή κλίμακα, με την επιβολή περιορισμού κυρίως και εξορίας στους αρνησίθρησκους. Με διαταγή, τέλος, του Φωτιάδη-πασά το 1880, τα συμβούλια περιορίστηκαν ως προς τις αλλαγές θρησκείας στο να καταγράφουν τις δηλώσεις των αρνησίθρησκων, στην περίπτωση που αποτύγχαναν οι θρησκευτικοί αρχηγοί, επίσκοποι και καδήςδες, να τους πείσουν να μην αλλάξουν θρησκεία¹¹⁵.

Στη συνέχεια ανάμιξη στις αρνησιθρησκείες εκδηλωνόταν μόνο από μεμονωμένα μέλη των συμβουλίων. Μουσουλμάνοι, αλλά και χριστιανοί σύμβουλοι, πιεζόμενοι από τις χριστιανικές και τις μουσουλμανικές δημογεροντίες, βοηθούσαν στην απόκρυψη ανήλικων αρνησίθρησκων και στη φυγάδευσή τους.

γ) Ο ρόλος των προξενείων

Εκτός από τους πασάδες και τα συμβούλια των πόλεων, σημαντική ανάμιξη στις αλλαγές θρησκείας είχαν και οι προξενικές υπηρεσίες της Ελλάδας, της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ρωσίας και της Αυστρίας¹¹⁶.

Οι υπηρεσίες αυτές πρόσφεραν συχνά άσυλο σε εκχριστιανισμένους, που αντιμετώπιζαν προβλήματα από τους μουσουλμάνους. Στην προσπάθειά τους, ωστόσο, να διατηρούν μια ισορροπία στις σχέσεις με το χριστιανικό και το μουσουλμανικό πληθυσμό, αφ' ενός, και την τουρκική διοίκηση, αφ' ετέρου, και διατρέχοντας τον κίνδυνο να κατηγορηθούν για παρεμβάσεις σε ζητήματα, που αφορούσαν οθωμανούς υπηκόους, ρύθμιζαν τη στάση τους ανάλογα με τις περιστάσεις. Έτσι, όταν δεν ζητούσαν τα συμβούλια να τους παραδίδονται οι αρνησίθρησκοι, οι πρόξενοι επέτρεπαν σ' αυτούς να παραμένουν για λίγες μέρες στις προξενικές αρχές μέχρι να εκτονωθεί η κατάσταση και στη συνέχεια τους άφηναν να αναχωρήσουν για τον τόπο της διαμονής τους. Όταν όμως υπήρχε κίνδυνος για τη ζωή των καταδιωκόμενων, αναζητούσαν τρόπους φυγάδευσής τους από το νησί ή απευθύνονταν, μετά από κοινές συσκέψεις, στα συμβούλια των πόλεων, στους κατά τόπους πασάδες και στους Γενικούς Διοικητές, ενώ σε μερικές περιπτώσεις ζητούσαν και την παρέμβαση των πρεσβειών τους στην Κωνσταντινούπολη. Παρόμοιες διαβουλεύσεις με τις τοπικές αρχές είχαν και στις περιπτώσεις των ομαδικών εκχριστιανισμών, με σκοπό την προστασία των νεοφώτιστων.

Την περίοδο 1834-1854 έντονη δράση ανέπτυξε υπέρ των εκχριστιανιζόμενων, αλλά και γενικότερα υπέρ του χριστιανικού πληθυσμού της Κρήτης, Κρητοελλήνων και Οθωμανών υπηκόων, ο πρώτος πρόξενος της Ελλάδας στα Χανιά, γιατρός Στυλιανός Περόγλου, που αποβιβάστηκε στη Σούδα το Δεκέμβριο του 1833¹¹⁷. Ο Έλληνας Πρόξενος συντέλεσε στη διάρκεια της Αιγυπτιοκρατίας, μαζί με τον επίσης γιατρό υποπρόξενό του στο Ηράκλειο Α. Ζαφειρίδη (1834-1852) στη διεκδίκηση των περιουσιών Κρητοελλή-

νων, ορισμένοι από τους οποίους ήταν παιδιά κρυπτοχριστιανών¹¹⁸. Παράλληλα προστάτευε στο προξενείο και φυγάδευε κατόπιν στις Κυκλάδες τις γυναίκες, που εγκατέλειπαν με τα παιδιά τους τα σπίτια των Τούρκων αγάδων¹¹⁹, έχοντας σ' αυτό την υποστήριξη του Γάλλου Προξένου Aug. Fabreguettes, του Έλληνα Υποπρόξενου της Αυστρίας Στούτζη και του Γενικού Προξένου της Ρωσίας στην Αλεξάνδρεια Duhamel. Για την αποφυγή, επίσης, αντιποίνων των μουσουλμάνων σε βάρος των χριστιανών ο Στ. Περόγλου φυγάδευε στην Ελλάδα σ' όλη τη διάρκεια της παραμονής του στο νησί, όσους από τους εκχριστιανισμένους στέκονταν αφορμή για μουσουλμανικές διαμαρτυρίες και ταραχές¹²⁰.

Μετά την ανάκληση του Στ. Περόγλου το 1854, λόγω του κριμαϊκού πολέμου και της διακοπής των διπλωματικών σχέσεων της Ελλάδας με την Πύλη (22 Μαρτίου 1854-8 Ιουνίου 1855), το Ελληνικό Προξενείο και οι εξαρτημένες απ' αυτό προξενικές υπηρεσίες παρέμειναν για 15 μήνες χωρίς εκπροσώπους. Και μολονότι λειτούργησαν ξανά το καλοκαίρι του 1855, με επικεφαλής στα Χανιά τον Προξενικό Γραμματέα Ν. Θεοδωρίδη, μέχρι το 1858, και τον Πρόξενο Ν. Κανάρη τα δύο επόμενα χρόνια, οι ελληνικές προξενικές αρχές παρέμειναν ουσιαστικά θεατές των γεγονότων, που αφορούσαν τους εκχριστιανισμούς. Η σύγκρουση μάλιστα του Σαμή-πασά με το Ν. Κανάρη είχε σαν αποτέλεσμα να αποκλεισθεί ο Έλληνας Πρόξενος από διαβουλεύσεις του Γενικού Διοικητή με τους προξένους των Δυνάμεων, που αφορούσαν νεοφώτιστες γυναίκες.

Στο διάστημα αυτό προστασία στους αρνησίθρησκους πρόσφεραν κυρίως οι προξενικές υπηρεσίες της Αγγλίας και της Γαλλίας. Σ' αυτές απευθύνθηκαν οι καταδιωχθέντες το 1855 και οι κρυπτοχριστιανοί που θέλησαν να αποκαλυφθούν αμέσως μετά τη δημοσίευση του Hatt-i Hümayun, την άνοιξη του 1856. Ο Γάλλος Πρόξενος A. Chatry de Lafosse (1848-1858) και ο ισχυρός, λόγω της πολύχρονης παραμονής του στο νησί και της φιλίας του με το Βελή-πασά, πρόξενος της Αγγλίας H. Ongley (1837-1858), διαμαρτυρήθηκαν και στις δύο περιπτώσεις στο Γενικό Διοικητή και συνέβαλαν στην απο-

φυλάκιση των νέων χριστιανών. Το ενδιαφέρον των δύο προξένων εκδηλώθηκε έντονα και στη διετία 1856-1858, άλλοτε με παρεμβάσεις στο Γενικό Διοικητή και άλλοτε με ολιγόμηρη προστασία και φυγάδευση των εκχριστιανισμένων¹²¹.

Η ανάμιξη στη συνέχεια του Γάλλου Προξένου Du Tour στην προσπάθεια προσηλυτισμού των Κρητών στον καθολικισμό (τέλη 1859-αρχές 1860) και η ταύτιση της πολιτικής των Άγγλων Προξένων με την πολιτική της Πύλης, είχαν σαν αποτέλεσμα να δυσπιστούν οι χριστιανοί απέναντι στους εκπροσώπους των δύο αυτών ευρωπαϊκών προξενείων. Οι γαλλικές και οι αγγλικές προξενικές υπηρεσίες έδιναν βέβαια στις αναφορές τους κατά καιρούς και μετά το 1860 πληροφορίες για άτομα που εκχριστιανίστηκαν και αντιμετώπισαν κληρονομικά προβλήματα και εξορία. Δεν φαίνεται όμως να τους ζητήθηκε στο εξής παροχή ασύλου από τους νεοφώτιστους. Τα άτομα αυτά προτιμούσαν πλέον σε περιπτώσεις δυσκολιών να καταφεύγουν στις ελληνικές και ρωσικές προξενικές υπηρεσίες, που είχαν αναδιοργανωθεί και είχαν πάρει ενεργό μέρος στην προσπάθεια του ντόπιου πληθυσμού κατά της καθολικής προπαγάνδας. Οι ελληνικές και ρωσικές προξενικές υπηρεσίες εκτιμούνταν από τους χριστιανούς και ενέπνεαν εμπιστοσύνη στους διωκόμενους¹²².

ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι εξισλαμισμοί και οι εκχριστιανισμοί είναι φαινόμενα που κατέχουν, με διαφορετικές το καθένα περιόδους έξαρσης, κεντρική θέση στην κρητική ιστορία περισσότερο από δύομισι αιώνες.

Οι εξισλαμισμοί, εκδηλώθηκαν στο χρονικό διάστημα, που οριοθετείται από την εισβολή των Τούρκων στην Κρήτη (1645) και την έναρξη του Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας (1821). Οι λόγοι που τους προκάλεσαν ήταν αρχικά: τα δικαιώματα που παρείχε το Ισλάμ στους αρνησίθρησκους, η οικονομική εξουθένωση μέρους του πληθυσμού από τις μακροχρόνιες πολεμικές επιχειρήσεις, η προσπάθεια της Πύλης να οργανώσει ισχυρό ντόπιο στρατό, είτε μέσω παιδομαζώματος είτε με προσφορά χρηματικών ποσών στους νεοφώτιστους μουσουλμάνους, οι νίκες των Οθωμανών και το ιεραποστολικό έργο των μπεκτασήδων δερβίσηδων. Στους λόγους αυτούς προστέθηκαν μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης οι φορολογικές καταπιέσεις, που έφτασαν στο αποκορύφωμά τους στην περίοδο 1770-1821.

Συνέπεια του φαινομένου των εξισλαμισμών ήταν η διαμόρφωση νέων πληθυσμιακών, θρησκευτικών και κοινωνικών σχέσεων στην Κρήτη.

Συγκεκριμένα:

α) Από την εποχή κιόλας του Κρητικού Πολέμου οργανώθηκε μια ισχυρή μουσουλμανική κοινωνία αποτελούμενη, σχεδόν αποκλειστικά, από Τουρκοκρήτες, Έλληνες δηλαδή μουσουλμάνους. Η κοινωνία αυτή, συνδυάζοντας μουσουλμανικά χαρακτηριστικά και ελληνικές συνήθειες, αυξανόταν συνεχώς, για να εξισωθεί σε αριθμό μελών με τη χριστιανική λίγο πριν από το 1821. Συγχρόνως εμφανίστηκε το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού ανάμεσα στους βίαια εξισλαμισθέντες.

β) Η πολιτική και η στρατιωτική δύναμη, ιδιαίτερα μετά τα Ορλωφικά, περιήλθε στα χέρια των Τουρκοκρητών και στα ελεγχόμενα απ' αυτούς γενιτσαρικά τάγματα.

γ) Το νησί απομονώθηκε πολιτιστικά. Τους Έλληνες αστούς, που δημιούργησαν την "Κρητική Αναγέννηση" αντικατέστησαν εξισλαμισμένοι χωρικοί χωρίς παιδεία και κυρίως χωρίς κίνητρα για πολιτιστική δημιουργία. Τη βασική εκπαίδευση πρόσφεραν στους μουσουλμάνους οι δερβίσηδες και στους χριστιανούς οι μοναχοί και τα τρία σχολεία, των Χανίων, του Χάνδακα (Ηρακλείου) και του Ρεθύμνου.

Οι εκχριστιανισμοί με τη σειρά τους άρχισαν ουσιαστικά το 1821. Οι αιτίες που συνέβαλαν στην εκδήλωσή τους ήταν: ο περιορισμός των μουσουλμάνων στις πόλεις στη διάρκεια της επαναστατικής περιόδου 1821-1830, η οικονομική και κοινωνική πρόοδος των χριστιανών, η ανεξιθρησκεία που εισήγαγε το Hatt-i Hümayun του 1856 και η αφύπνιση της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Οι περισσότεροι εκχριστιανισμοί συνέβησαν στη διάρκεια αυτών των 40 περίπου χρόνων. Συνήθως γίνονταν σιωπηρά και σε πολλές περιπτώσεις παρουσιάζονταν ως αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών. Στη συνέχεια η στροφή προς το χριστιανισμό δεν είχε μεγάλη συχνότητα, εξαιτίας της οργάνωσης της μουσουλμανικής κοινότητας και της διάδοσης σ' αυτή των πανισλαμικών ιδεών. Έτσι μέχρι και το 1898 παρέμεναν στην Κρήτη 70.000 περίπου μουσουλμάνοι, που υπήρχαν το βασικό εμπόδιο στην προσπάθεια των χριστιανών να επιτύχουν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα.

Οι εκχριστιανισμοί συντέλεσαν, μαζί βέβαια με την πανούκλα και τις πολεμικές επιχειρήσεις, που έπληξαν τους μουσουλμάνους στο διάστημα 1821-1827, στην ελάττωση του μουσουλμανικού πληθυσμού στο ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού του νησιού στις αρχές της Αιγυπτιοκρατίας και στο ένα τέταρτο το 1857. Παράλληλα επέδρασαν στην αναθέρμανση του χριστιανικού θρησκευτικού ζήλου. Εξασφάλισαν επίσης τη δημογραφική και οικονομική επικράτηση των χριστιανών στις επαρχίες και ανάγκασαν τους μουσουλμάνους να ζητούν μόνιμη εγκατάσταση στα κεφαλοχώρια και στις πόλεις.

Στους εκχριστιανισμούς σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν τα ιεροδικεία και τα συμβούλια των πόλεων. Τα ιεροδικεία είχαν τη δυνατότητα να μην επιτρέπουν στους νεοφώπιστους χριστιανούς να κληρονομούν τους μουσουλμάνους συγγενείς τους, ενώ τα συμβούλια επέβαλλαν μέχρι το 1880 περιορισμό, φυλάκιση και εξορία στους εκχριστιανιζόμενους, που καταγγέλλονταν στη Διοίκηση.

Εκτός από τις υπηρεσίες αυτές στους εκχριστιανισμούς αναμίχτηκαν οι πασάδες, οι πρόξενοι και ο χριστιανικός κλήρος: Οι διοικητές του νησιού επέτρεπαν συνήθως την ελεύθερη θρησκευτική έκφραση και την αλλαγή θρησκείας, τιμωρούσαν όμως με περιορισμό, αλλά και με εξορία, τους νεοφώπιστους, όταν υποχρεώνονταν να εφαρμόζουν τον ισχύοντα ισλαμικό νόμο. Οι πρόξενοι παρείχαν προστασία στους εκχριστιανιζόμενους που διώκονταν. Τέλος, οι χριστιανοί κληρικοί προέτρεπαν τους μουσουλμάνους να αρνούνται το Ισλάμ και ενίσχυαν ηθικά όσους ακολουθούσαν τις προτροπές τους.

RESUME

La recherche dont le résultat est cette étude avait pour but à l'origine l'examen de l'étendue des conversions et le mode de vie des islamisés et des convertis au Christianisme en Crète à l'époque de la domination turque.

Afin de compléter notre recherche nous avons eu recours aux archives et aux bibliothèques de la Canée, d'Héraklion, d'Athènes, de Constantinople, de Paris, de Londres et de Venise.

Sur la base du matériel offert par les sources nous avons fixé la période concernée par notre étude entre 1645-1899, soit d'une part l'année où fut entamée l'islamisation et, d'autre part, l'année où disparaissent les derniers vestiges de ses effets.

Nous avons structuré cette étude de la manière suivante: Dans l'Introduction nous faisons part des faits qui ont le plus fortement marqué l'histoire de la Crète durant la période 1645-1899. Nous avons divisé le tronc principal en deux parties dont chacune comprend deux chapitres.

Dans la première partie nous examinons l'évolution des islamisations et les données évoquées par les sources sur la vie des islamisés. Plus spécifiquement, dans le premier chapitre nous recherchons les conditions religieuses et sociales préalables à la réalisation des islamisations; par la suite l'étendue du phénomène durant la Guerre Crétoise (1645-1669), pendant le premier centenaire après la conquête et, enfin, au cours des dernières années ayant précédé la Révolution Grecque de 1821.

Nous avons consacré le deuxième chapitre, d'abord aux divers groupes sociaux convertis à l'Islam, et à la place tenue par les islamisés dans la nouvelle société qu'ils ont formée et leur mode de vie. Dans ce même chapitre nous décrivons, en troisième lieu, la dimension du phénomène du cryptochristianisme, la vie et les problèmes des

pseudo-islamisés, ne disposant que de renseignements très limités. Nous nous référons également à l'attitude de l'Eglise vis-à-vis de ceux qui ont renié leur foi.

Dans le premier chapitre de la deuxième partie nous examinons les conversions au Christianisme à partir de 1821 jusqu'en 1899 et dans le deuxième chapitre nous exposons les problèmes que comporte cette conversion. Plus analytiquement: dans le 3e chapitre, nous suivons la diminution progressive de la communauté musulmane et nous recherchons l'impact des islamisations sur celle-ci. Nous présentons également des données sur la situation administrative et les réformes, étant donné que celles-ci ont contribué à des reconversions au Christianisme. Dans ce même chapitre, nous insistons aussi sur la recherche des divers groupes des convertis au Christianisme qui ont fait l'objet des sources, nous faisons part des données sur leur vie et nous nous référons au rôle de l'Eglise dans les conversions au Christianisme.

Dans le 2e chapitre nous recherchons les causes des problèmes que pose cette conversion et nous exposons les difficultés auxquelles ont dû faire face ceux qui ont renié l'Islam. Nous examinons également les réactions et la participation des pachas, des conseils des villes et des consuls aux conversions.

Dans les conclusions nous présentons en lignes générales les causes ayant provoqué les conversions à l'Islam et au Christianisme et nous résumons les conséquences de ces deux phénomènes.

L'étude se termine par une annexe, dans laquelle sont insérés des documents du Ministère Hellénique et Anglais des Affaires Etrangères, avec des renseignements sur les conversions au Christianisme, ayant eu lieu depuis la révolution de 1821 jusqu'à la publication de Hatt-i Hümayun en 1856. Enfin, sont insérés deux tableaux et une carte, présentant la division administrative de la Crète en 1881, et les appellations des provinces et des forteresses de base et des villes, qui sont mentionnées dans cette étude.

Les conclusions fondamentales auxquelles nous avons abouti sont les suivantes:

Les conversions à l' Islam et au Christianisme sont des phénomènes, qui occupent chacun, dans des périodes différentes d' exaltation, une position centrale dans l' histoire crétoise pendant plus de deux siècles et demi.

Le premier de ces phénomènes, les conversions à l' Islam, s'est manifesté pendant la période qui est délimitée par l' invasion des Turcs en Crète (1645) et le commencement de la Lutte pour l' Indépendance de la Grèce (1821). Les raisons qui l' ont provoqué furent au début: les droits que l' Islam accordait aux renégats, l' affaiblissement économique d' une partie de la population par les entreprises de guerre pendant plusieurs années, la politique de la Porte, qui visait à organiser une puissante armée locale et l' indulgence avec laquelle l' Islam envisagea les conceptions hétérodoxes de la population crétoise. A ces motifs furent ajoutés après l' accomplissement de la conquête les oppressions et les impôts, qui atteignirent leur comble pendant la période 1770-1821.

La conséquence des conversions à l' Islam fut la nouvelle structuration dans les rapports de populations, des religions et de la vie sociale en Crète. Plus spécifiquement:

a) Depuis déjà l' époque de la Guerre Crétoise (1645-1669) fut organisée une puissante société musulmane composée presque exclusivement de Turcocrétois, c' est-à-dire de grecs musulmans. Cette société aux caractéristiques musulmanes, combinées souvent par des éléments de l' Islam hétérodoxe, imprégnée des coutumes grecques, s' accroissait sans cesse pour atteindre en nombre la société chrétienne peu avant 1821. En même temps, un cryptochristianisme aux dimensions non connues fut entretenu parmi ceux qui furent islamisés malgré eux.

b) La puissance politique et militaire, après surtout les Orlofika (1770), passa entre les mains des Turcocrétois, qui imposèrent leur volonté, exerçant le contrôle sur les bataillons des Janissaires.

c) L'île fut isolée sur le plan **culturel**. Ces Grecs-là qui ~~avaient~~ créé la "Renaissance Crétoise" au 16e siècle furent remplacés par des paysans islamisés sans éducation et surtout sans mobiles intellectuels. Ce sont les derviches qui offraient l'éducation de base aux musulmans et les moines aux chrétiens, ainsi que les trois écoles, de la Canée, de Handaka (Héraklion) et de Rethymnon.

Les conversions au Christianisme à leur tour débutèrent essentiellement en 1821. Les causes qui avaient contribué à leur manifestation furent: la limitation des musulmans dans les villes pendant la période révolutionnaire 1821-1830, le progrès économique et social des chrétiens, la tolérance religieuse qu' introduisit le Hatt-i Hümayun en 1856 et l'éveil de la conscience nationale hellène.

Les conversions au Christianisme se sont manifestées surtout durant les premières années après le Hatt-i Hümayun de 1856 et elles se présentaient souvent comme des révélations de cryptochrétiens. Par la suite les conversions étaient moins fréquentes, et ceci, en raison de l'organisation de la communauté musulmane et de la propagation au sein de celle-ci des idées du panislamisme. C'est ainsi que jusqu'en 1898 restaient encore en Crète 70.000 musulmans, qui furent l'obstacle principal à l'effort des chrétiens de réussir l'union de l'île avec la Grèce.

Les christianisations ont contribué, avec la peste et les opérations de guerre-qui frappèrent les musulmans de 1821 à 1827-à une diminution à un tiers de la population musulmane au début de la domination égyptienne (1830) et à un quart en 1857. Parallèlement, elles ont influencé le réchauffement de la piété chrétienne. Elles ont aussi assuré la domination démographique et économique des chrétiens dans les provinces et ont obligé les musulmans à rechercher leur domicile dans les grands villages et dans les villes.

Dans les christianisations, un rôle considérable fut joué par les tribunaux musulmans et par les conseils des villes. Les tribunaux musulmans avaient la possibilité

de ne pas permettre aux néophytes chrétiens d'hériter^{de} leurs parents musulmans, tandis que les conseils imposèrent jusqu'en 1880 la mise en demeure, l'emprisonnement et l'exil à ceux qui se convertissaient au Christianisme, après leur dénonciation au Gouvernement.

En plus de ces services, les pachas, les consuls et le clergé chrétien se sont mêlés aux christianisations: Les gouverneurs de l'île autorisaient en général la libre expression religieuse et le changement de religion; ils punissaient pour autant les nouveaux convertis, soit par la mise en demeure, soit, dans certains cas, en les obligeant à appliquer la loi islamique en vigueur. Les consuls offraient leur protection aux convertis chrétiens persécutés. Enfin, le clergé chrétien incitait les musulmans à renier l'Islam et encourageait moralement tous ceux qui se conformaient à ses exhortations.

Σημειώσεις Πρώτου Μέρους Α' Κεφαλαίου

1. Για την οικονομική κατάσταση της Κρήτης τον τελευταίο αιώνα της Ενετοκρατίας βλ.: Χρύσας Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1662), στο συλλογικό έργο: "Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός", Ηράκλειο 1988, τ.2, 145.
2. Οι κοινωνικές τάξεις των κρητικών πόλεων και τα δικαιώματά τους παρουσιάζονται αναλυτικά στις παρακάτω μελέτες: Ι.Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η Κρήτη κατά τον τέταρτο Βενετοτουρκικό Πόλεμο (1570-1571), Αθήνα 1978, σ. 45. Αναστασίας ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, "Cittadini" καί κάτοικοι πόλεων, κοινωνική διαστρωμάτωση στα βενετοκρατούμενα Χανιά (μέσα 16ου-17ου αιώ.), "Νεοελληνική πόλη, ὀθωμανικές κληρονομίες", Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Αθήνα 26-28 Σεπτ. 1984, Αθήνα 1985, τ.1, 62. Ιωάννας ΣΤΕΡΓΙΩΤΟΥ, Οί βενετικές ὀχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή ἀρχιτεκτονική του 16ου και 17ου αιώνα, Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1979, τ.1, 27.
3. Ιωάννη ΓΡΥΝΤΑΚΗ, Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου, Διατριβή, Αθήνα 1989, σ. 7.
4. Αναστασίας ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613-μέσα 17ου αιώ.), Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, Αθήνα 1987, σ. 28-29.
5. βλ.: ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Η Κρήτη..., οπ., σ.52, ΓΡΥΝΤΑΚΗ, Η κατάκτηση..., οπ., σ.7.
6. A.S.V., Collegio, Relazioni ambasciatori-Retori e altre cariche, b.80, Relazione del Francesco Molino, 1632, φ.8. Για τις καταπιέσεις των φεουδαρχών στην Κρήτη βλ. και: Α. ΞΗΡΟΥΧΑΚΗ, Η βενετοκρατούμενη Ἀνατολή: Κρήτη καί Ἐπτάνησος, Αθήνα 1934, σ.79. Στ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, Η Ενετοκρατία ἐν Κρήτη καί οί κατά τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Αθήνα 1939, σ.152. B.J. SLOT, Archipelagus Turbatus, les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane,

- c.1500-1718, Istanbul 1982, τ.1, 48. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Κρήτη...», ο.π., σ. 49-68.
7. A.S.V., Collegio Relazioni... οπ. b.80, Inquisitore Capello, 1638, φ.45. Για την ίδια υποχρέωση των αγροτών βλ. και Σ. ΣΠΑΝΑΚΗ, Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, «Ηράκλειο 1958, τ.4, 83. Στην έκδοση αυτή δημοσιεύεται έκθεση του Benedetto Moro, της 25ης Ιουνίου 1602.
8. A.S.V., Collegio Relazioni..., ο.π., b.80, Relazione del Francesco Molino, 1632, φ.28.
9. A.S.V., Provveditori da terra e da mar, b.795, Provveditore Andrea Corner, Candia, 27 Settembre 1643. Στην έκθεση αυτή, όπως και σε άλλες, καθρεπτίζεται η αγωνία του προβλεπτή για το μέλλον της ενεπικής κυριαρχίας στο νησί.
10. A.S.V., Collegio..., ο.π., b.80, Relazione del inquisitore Capello, 1638, φ.44.
11. Θεοχάρη ΔΕΤΟΡΑΚΗ, «Η Άγγαραία της θάλασσας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, "Κρητολογία", τεύχ. 16(1984)106.
12. A.S.V., Collegio..., ο.π., b.80, Relazione del Francesco Molino, 1632, φ.27.
13. Σ. ΣΠΑΝΑΚΗ, «Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Isepo Civran του 1639, "Κ.Χ.", 21 (1969) 439. Το ίδιο πίστευαν και οι Ενετοί κατά τον Προβλεπτή Mocenigo, που ήταν στην Κρήτη το 1589. Βλ.: ΣΠΑΝΑΚΗ, Μνημεία..., ο.π., τ.1, 36.
14. A.S.V., Collegio, Relazioni..., ο.π., b.80, Inquisitore Capello, 1638, φ.87. ΣΠΑΝΑΚΗ, Μνημεία..., ο.π., τ.4, 94. Η Βενετία επιδίωκε τον έλεγχο του ορθόδοξου κλήρου μέσω ενός μικρού αριθμού ορθόδοξων ιερέων, που δήλωναν υποταγή στο λατίνο αρχιεπίσκοπο της Κρήτης. Βλ. Ζ.Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗ, Νέα στοιχεία για την εκκλησιαστική ιστορία της Κρήτης (13ος-17ος αι.), «Ελληνικά», 20 (1967) 59.
15. A.S.V., Collegio, Relazioni..., ο.π., b.80, Relazione di General Molino, Candia 1632, φ.83. Μέχρι τότε οι Κρήτες που επιθυμούσαν να χειροτονηθούν μετέβαιναν για το σκοπό αυτό στη Ζάκυνθο ή στην Κεφαλονιά.

16. Ο Capello έγραφε το 1638 ότι οι Έλληνες ιερείς και μοναχοί ανέρχονταν στους 2.800. Βλ.: A.S.V., Collegio, Relazioni..., ο.π., b.80, Inquisitore Capello, 1638, φ.87.
17. Μ. ΧΑΙΡΕΤΗ, Άπογραφή ναών καί μονών του Διαμερίσματος Χανίων, "Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου", Άθήνα 1968, τ.3, 311.
18. A.S.V., Collegio, Relazioni..., ο.π., b.80, Relazione di Candia del General Molino, 1632, φ.84.
19. A.S.V., Collegio, Relazioni..., ο.π., b.80, Relazione di Candia del General Morosini, 1629, φ.16.
20. N.M. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ, Η παιδεία κατά την Βενετοκρατία, στοσυλλογικό έργο: "Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός", Ηράκλειο 1988, τ.2, 176. Την εποχή αυτή οι σχέσεις ανάμεσα στη Ρώμη και τη Βενετία είχαν ενταθεί, μετά από άρνηση της τελευταίας να δεχθεί παρεμβάσεις του Πάπα. Βλ.: René GUERDAN, La Sérénissime, histoire de la République de Venise, éd. Fayard, Paris 1971, σ.219.
21. Henri CASTELA, Le saint voyage de Hierusalem et Mont Sinay, faict en l' an du Grand Jubilé 1600, A Paris 1612, σ.696. Πρβλ.: Eva TEA, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1950 al 1630, Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti", Venezia,72 (1913) 1364.
22. A.S.V., Collegio, Relazioni..., αυτόθι.
23. A.S.V., Collegio, Relazioni..., ο.π., φ.35.
24. Jerome DANDINI, Voyage du Liban, traduit de l' italien, Paris 1675, σ.19. Πρέπει να σημειωθεί ότι συνήθειες, όπως η κριθαρομαντεία και ο κλήδονας, θεωρήθηκαν από πολύ νωρίς επιβιώσεις της αρχαιοελληνικής θρησκείας. Βλ.: Ίωσήφ Μοναχού του ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ, Παραλειπόμενα, υπό Εύγ. Βουλγάρεως, Λειψία 1784, τ.3, 121-123. Robert PASHLEY, Travels in Crete, London 1837, τ.1, 141.

25. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Συμβολή εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ βενετοκρατίας, "Ε.Ε.Κ.Σ.", 3(1940) 65-68. Γ.Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, Ἐξορκισμοὶ καὶ μαγικοὶ κατάδεσμοι ἐκ κρητικῶν χειρογράφων, Ἑπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου", 2-3 (1940-1941) 72. Ν.Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, Ἐν κεφάλαιον νομοκανόνος, "Λαογραφία", 3(1911) 385-389. Στις αξιόλογες αὐτὲς μελέτες, ὅσον ἀφορὰ τὴν Κρήτη, πέραν τῶν προλήψεων καὶ τῶν δεισιδαιμονιῶν δὲν καταγράφονται ἄλλες ετερόδοξες ἀντιλήψεις.
26. Βλ.: ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ, Παραλειπόμενα..., ο.π., τ.3, 120.
27. Ο πιστὸς πρέπει νὰ βαπτίζεται με τρεῖς καταδύσεις στὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Βλ.: Εθνικὴ Βιβλιοθήκη, Τμήμα χειρογράφων καὶ ομοιοτύπων, Νομοκάνων ἐκκλησιαστικὸς καὶ πολιτικὸς, αρ. χειρογράφου 1917, σ.56.
28. R.M. DAWKINS, Κρητικὴ Ἀποκάλυψις τῆς Παναγίας, "Κ.Χ.", 2(1948) 491.
29. Βλ. τὶς τρεῖς ἐπόμενες σημειώσεις.
30. C. TISCHENDORF, Apocalypses Apocryphes, Lipsiae 1866, σ.29. M. GIDEL, Etude sur une Apocalypse de la Vierge Marie, στὸ "Annuaire de l' Association pour l' encouragement des Etudes Grecques en France", 5(1871) 111. Ν.Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ, Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν Νεωτέρων Ἑλλήνων, μέρος β', Ἀθήνα 1874, σ.378. A. VASSILIEV, Anecdota Graeco- Byzantina , par prior, Mosquae 1893, σ.127.
31. L. HEUZEY, Les supplices de l' enfer, d' après les peintures byzantines, "Annuaire de l' Association pour l' encouragement des Etudes Grecques en France", 5(1871) 118. H. WEIL, Observations critiques sur une Apocalypse de la Vierge Marie, "Annuaire de l' Association pour l' encouragement des Etudes Grecques en France", 6(1872) 26.
32. H. PERNOT, Descente de la Vierge aux Enfers, "Revue des Etudes Grecques", 13(1900) 254.

33. Σ.Ν. ΜΑΔΕΡΑΚΗ, 'Η κόλαση καὶ οἱ ποινές τῶν κολασμένων σάν θέματα τῆς Δευτέρας Παρουσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, «Ὑδωρ ἐκ Πέτρας», Ἁγ. Νικόλαος, 2(1979) 48, 57, 77, 79.
34. G. GEROLA, Monumenti veneti nell'isola di Creta, Venezia 1908, τ.2, 346. Ἄλλοι κολασμένοι που παρουσιάζονται στην κρητική εικονογραφία τῆς ενετικής περιόδου, εἶναι ο ζωοκλέπτης, ο μυλωνάς καὶ ο πόρνος. Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι στη σειρά "Sant'Ufficio", των Ενεπκῶν Κρατικῶν Αρχείων αναφέρονται πέντε κρητικές, που κατηγορήθηκαν στη Βενετία, στο διάστημα 1610-1658, για μαγεία καὶ ἐπίκληση του διαβόλου. Βλ.: A.S.V., Sant' Ufficio, σ.70, 79,108, 134. Η ἐπισήμανση τῆς πληροφορίας ἀνήκει στον ἱστορικό Μανόλη Δρακάκη, τον οποίο ευχαριστῶ θερμά.
35. Για τα προβλήματα του Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινούπολης βλ.: Χ.Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, 'Ο Ἑλληνισμός κατὰ τὴν πρώτημ Τουρκοκρατία, (1453-1669), Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 125-139.
36. Οι κακές σοδεῖές ἀνάγκαζαν τους αγρότες να καταναλώνουν ἀκόμη καὶ τους καρπούς, που προορίζονταν για τη σπορά. Βλ.: A.S.V., Provveditori da terra e da mar, b.795, Provveditore Andrea Corner, Canea, 16 Giugno 1644.
37. "Ληστές κάθε εἶδους ὑπάρχουν σε μεγάλο ἀριθμό σε πολλά μέρη αὐτοῦ του Βασιλείου", ἀναφέρεται σε ἐκθεση του Corner. Βλ.: A.S.V., Provveditori..., ο.π., b.795, Andrea Corner, Canea, 5 Luglio 1643.
38. A.S.V., Provveditori..., ο.π., b.795, Andrea Corner, 13 Settembre 1643.
39. Βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ, Τὰ φρούρια τῆς Κρήτης..., τ.1, 46.
40. A.S.V., Provveditori..., ο.π., b.796, 29 Luglio 1645, προκήρυξη του Γιουσούφ πασά. Πρβλ.: Μ.Τ. ΜΠΟΥΝΙΑΛΗ, 'Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669), Ἐκδοση, κριτική-ἐπιμέλεια Α.Ν. Νενεδάκη, Ἀθήνα 1979, σ.227.

41. A.S.V., Provveditori..., ο.π., b.796, Provveditore Andrea Corner, Candia 30 Agosto 1645.
42. Anticano SERTONACO, Frammenti storici della Guerra di Candia, In Bologna 1647, σ.188. Πρβλ.: Ι. ΧΑΣΙΩΤΗ, 'Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669) καί ἡ ἐποποιία τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος (1648-1669), 'Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους", Ἐκδοτική, Ἀθήνα 10 (1974) σ. 334-351.
43. A.S.V., Provveditori..., ο.π., b.797, Provveditore Andrea Corner, Candia, 2 Settembre 1646.
44. Θεοχάρη ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Η Εκκλησία της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία (1645-1898), στο συλλογικό ἔργο: Κρήτη, ἱστορία καὶ πολιτισμός", Ηράκλειο 1988, τ.2, 439.
45. A.S.V., Provveditori..., ο.π., b.797, Provveditore Andrea Corner, Candia, 23 Marzo 1646 καὶ 19 Luglio 1646. Βλ. ἐπίσης: G. BRUSONI, Historia dell'ultima guerra tra Veneziani e Turchi ... dall'anno 1644, fino al 1671, Venezia 1673, σ.85, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ στρατηγὸς τῶν Ενετῶν πῆγε στα Ρεθεμιώτικα τὸ 1646 καὶ ζήτησε βοήθεια ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς, που ὅμως δὲν ἀνταποκρίθηκαν. Εὐθύνες γιὰ τὶς εὐκολές νίκες τῶν Τούρκων ἐπέρριψαν στοὺς ἀγρότες καὶ στὴ συνέχεια δυτικές πηγές. Βλ.: F. CORNELIUS, Creta Sacra, Venetiis 1775, τ.2, 444. J.M. TANCOIGNE, Voyage à Smyrne, dans l' Archipel et l' île de Candie en 1811, 1812, 1813 et 1814, Paris 1817, τ.1, 97. V. BERARD, Les Affaires de Crète, Paris 1898, σ.53.
46. Οἱ Σφακιανοὶ ἀρχηγοί, πρὶν παρουσιαστοῦν στοὺς Ενετοὺς, εἶχαν συγκεντρωθεῖ στο χωριὸ Μαλάξα, ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Μιχαήλ Καλέργη. Βλ.: A.S.V., Provveditori... ο.π., b.796, Provveditore Andrea Corner, Suda, 22 Agosto 1645.
47. Ἡ συμμετοχὴ τῶν ἀστών καὶ τῶν Ἑλλήνων ἀρχόντων στὶς ἐπιχειρήσεις χρησιμοποιοῦντο ὡς ἐπιχείρημα ἀπὸ Κρήτες ἱστορικοὺς στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἀποψη, που υποστήριξαν δυτικοί, σύμφωνα με τὴν ὁποία οἱ

- Κρήτες ευθύνονται για τις επιτυχίες των Τούρκων. Βλ.: Σ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ-Κ.ΚΡΙΤΟ-ΒΟΥΛΙΔΟΥ, 'Ιστορία τῶν Ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης, συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Ι.Δ. Κονδυλάκη, Φέξης, Ἀθήνα 1897, σ.259. Β. ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία τῆς Κρήτης, Ἀθήνα 1909, τ.2, 272. Γ.Δ. ΜΟΥΡΕΛΛΟΥ, 'Ιστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειο 1950², τ.1, 66.
48. A.S.V., Proveditori..., ο.π., b.797, Provveditore Andrea Corner, Rettimo, 8 Agosto 1646.
49. A. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου (1659-1660), "Κ.Χ.", 25(1973) 56,77. Οι Τούρκοι, πάντως, διατήρησαν και τότε τα βασικά οχυρά του νησιού, δηλαδή τα Χανιά, το Ρέθυμνο, το φρούριο της Κισάμου, το Καλάμι, τον Αρμυρό, το Μυλοπόταμο, το Παλιόκαστρο, την Ιεράπετρα και το οχυρό του Καλογέρου. Βλ.: Biblioteca Marciana, I.T. VII, 211 (7468), Descrittione fatta da D. Marco sanguinato Cretense, φ.154.
50. A.S.V., Collegio, Relazioni..., ο.π., b.80, Barbaro Lucca, 23 Luglio 1660.
51. P. DARU, Histoire de la République de Venise, A Paris 1821². τ.5, 82.
52. A.S.V., Proveditori..., ο.π., b.802, G. Morosini, Candia, 25 Novembre 1651.
53. N. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων, Ἡράκλειον 1975, τ.1, 12, 16, 17, 44. Τα χωριά που αναφέρονται σ' αυτά τα τουρκικά έγγραφα ὅτι προσχώρησαν στους Ενετούς το 1657 εἶναι το Πρινέ, οι Κούμοι και ο Μαρουλάς Ρεθύμνου. Ὅλα βρίσκονται σε περιοχές, ὅπου ἐγίναν πολεμικές επιχειρήσεις.
54. Βλ.: ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία... ο.π., σ. 21-124.
55. Αὐτόθι, σ. 27.
56. François Savinien D' ALQUIE, Les mémoires de voyage de Monsieur le Marquis de Ville au Levant, ou Histoire curieuse du Siège de Candie, Amsterdam 1671, τ.2, 3. P. PICCOLOMINI, Corrispondenza tra Roma e l' inquisitore di Malta, durante la guerra di Candia (1645-69), "Archivio Storico Italiano", 41(1908) 84. F. PIACENZA, L' Egeo redivivo, o'sia chorographia dell'Archipelago..., di Candia, e

- Cipri, Modona 1688, σ.118. [Α. ΔΙΑΚΡΟΥΣΗ], Διήγησις διὰ στοιχων τοῦ Δεινοῦ Πολέμου, τοῦ ἐν Νήσῳ Κρήτῃ γενομένου..., Βενετία 1679, σ.36, 47.
57. A.S.V., Provveditori..., ο.π., b.809, M. Bembo, Candia, 14 Maggio 1661.
58. "Δεν επιτρέπεται στους σπαχήδες και στους άλλους υπεύθυνους των χωριών, [έλεγε η διαταγή], καμία συμπληρωματικη εισπραξη χρημάτων, εκτός από το όγδοο της παραγωγής της γης, που πρέπει να εισπράττεται χωρίς πιέσεις και ποτέ κατ' εκτίμηση, και το δεκατο από τα ζώα και το κρασί..." Βλ. A.S.V. Provveditori..., ο.π., b.809, "Copia del mandato e delle commissioni reggie promulgate dal Novo Visir a tutti li popoli del Regno...", Canea. 26 Marzo 1661
59. Αυτόθι.
60. A.S.V., Collegio, Relazioni..., ο.π., b.74, G. Bragadin, Candia, 11 Settembre 1652. Πρβλ.: Στ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, 'Ιστορία της Κρήτης, (Αθήνα 1981), Αθήνα 1909, σ.116.
61. N. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, 'Απογραφικοί πίνακες της Κρήτης, "Κ.Χ.", 22(1970) 125.
62. Την αγοραστική αξία του γροσιού υπολογίσαμε με βάση τις τιμές του 1672.Τη χρονιά αυτή μια οκά κρέας (1285 γραμμάρια) κόστιζε 12 άσπρα. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.2, 47. Η τιμή για το ασλάνι γρόσι ήταν το ίδιο έτος 88 άσπρα.
63. "Κι' ἀντίς χαράτζι τὰ παιδιὰ παίρνουσι καί πουλοῦντα", λέει ο ποιητής του Κρητικού Πολέμου. Βλ.: ΜΠΟΥΝΙΑΛΗ, 'Ο Κρητικός Πόλεμος..., ο.π., σ.298. Για τις πωλήσεις παιδιών λόγω των φορολογικών επιβαρύνσεων βλ. και: A.S.V., Collegio..., ο.π., b.80, Relation d' Andrea Corner, (χτ,xx), φ.12. A.S.V., Provveditori..., ο.π., b.802, Francesco Morosini, Candia, li 11 Agosto 1657.
64. François RICHARD, Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable à Sant Erini, Isle de l' Archipel, A Paris 1657, σ.176.

65. Για την κατάργηση των πωλήσεων παιδιών βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.1, 102.
66. Σχετικά με τους εξισλαμισμούς που πραγματοποιήθηκαν από καταπιέσεις στα Βαλκάνια βλ.: A. APABANTINOY, Χρονογραφία της Ήπειρου, Άθήνα 1856, τ.1, 226, που αναφέρεται στις πιέσεις σε βάρος σπαχήδων της Ηπείρου και στον εξισλαμισμό τους μετά το 1635. A. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ίστορία του Νέου Έλληνισμού, Τουρκοκρατία 1669-1812, Θεσσαλονίκη 1973, τ.4, 94. N.Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, Έπισκόπηση της Νεοελληνικής Ίστορίας, Θεμέλιο, Άθήνα 1976², σ.43. E.I. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας, (άρχές 18ου- 1912), διατριβή, Ιωάννινα 1979, σ.17. K.Π. ΚΥΡΡΗ, Τουρκία και Βαλκάνια, ιστορικό δοκίμιο, Αθήνα 1986, σ.60. E. ΖΕΓΚΙΝΗ, Ο μπεκτασισμός στη Δυτική Θράκη, Θεσσαλονίκη 1988, σ.160. A. LOPASIC, Islamisation in the Balkans, "Islam in the Balkans", Edinbourg 1979, σ. 50.
67. Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, Ίστορία... ο.π., τ.3, 11, 15 σημ.
68. Βλ.: ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Άνέκδοτη άλληλογραφία..., ο.π., σ.90, ΜΠΟΥΝΙΑΛΗ, Ο Κρητικός Πόλεμος..., ο.π., σ.298, 435.
69. A.S.V., Proweditori..., ο.π., b.809, Μυστική αναφορά προς τον προβλεπτή M. Bembo, Candia, 20 Luglio 1660.
70. J. CHARDIN, Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l' Orient, nouvelle éd., Paris 1811, τ.1, 99-100.
71. Χ.Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, Η όργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους καί η επιβίωσή του, Ίστορία του Έλληνικού Έθνους", Έκδοτική, Άθήνα 10(1974)95.
72. Βλ.: [ΔΙΑΚΡΟΥΣΗ], Διήγησις..., ο.π., σ. 37,47. ΜΠΟΥΝΙΑΛΗ, Ο Κρητικός Πόλεμος..., ο.π., σ. 271.
73. A.S.V., Collegio, Relazioni..., ο.π., b.80, Relation de Barbaro Lucca, 23 Luglio 1660. Πρβλ.: A. SOFTAZADE, La Crète sous la domination et la suzeraineté

- ottomane, thèse, Paris 1902, σ.10. Η επιθυμία βελτίωσης της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης ήταν βασικός λόγος εξισλαμισμού και στα Βαλκάνια. Βλ. γενικά: N. IORGA, Histoire des Etats Balkaniques jusqu' à 1924, Paris 1925, σ.30, ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Οί κρυπτοχριστιανοί..., ο.π., σ.18.
74. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις... ο.π., τ.1, 195, 218. Πρβλ.: "ΒΗΜΑ ΠΕΘΥ-ΜΝΗΣ", έφημ. καθημερινή, 7 Φεβρουαρίου 1932, φ.345, όπου έγγραφο του 1745.
75. Κατά τον Abu Hanifa, (βλ.: A. FATTAL, Le statut légal des non musulmans en pays d' islam, Beyrouth 1958, σ.137), ο άπιστος δεν κληρονομεί πιστό, βάσει του κεφαλαίου 4, 141 του Κορανίου, που λέει: "Allah n' accordera aux infidèles nul moyen [de l' emporter] sur les croyants". Βλ.: LE CORAN, Traduit de l' arabe, par Régis Blachère, éd., G.P. Maisonneuve et Larose, Paris 1980, σ.126. Με βάση αυτή την ερμηνεία, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία γινόταν δεκτό ότι: "Η γη του μουσουλμάνου δεν είναι δυνατό να κληρονομηθεί από τα παιδιά του, τον πατέρα του ή την μητέρα του, που δεν είναι μουσουλμάνοι". Βλ.: G. YOUNG, Corps de droit ottoman, Oxford 1905, τ.1, 308. Πρβλ.: M. BELIN, Etude sur la propriété foncière en pays musulmans, et spécialement en Turquie, "Journal Asiatique", 19(1862) 346. Θεμ. ΚΤΕΝΑ, Κληρονομικόν Δίκαιον παρ' Όθωμανοίς, Σμύρνη 1882, σ.8.
76. F.W. SIEBER, Travels in the Island of Crete, in the year 1817, (Αθήνα 1975), London 1823, σ.58. Η άρχουσα τάξη δέχτηκε το Ισλάμ χωρίς μεγάλη αντίσταση και στον Πόντο, όπως και στην Αλβανία. Βλ. αντίστοιχα: ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία..., ο.π., τ. 97. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Οί κρυπτοχριστιανοί..., ο.π., σ. 24. Στη μελέτη αυτή γίνεται εκτενής παρουσίαση των αιτίων εξισλαμισμού των χριστιανών της Αλβανίας και επισημαίνονται εκτός από τις αιτίες που αναφέραμε, (βλ. πιο πάνω σημ. 66 και 73), η ελαστική θρησκευτική συνείδηση μέρους του πληθυσμού, οι

συγγρούσεις ορθόδοξων και καθολικών, η κάμψη της αντίστασης του κλήρου και οι επιδρομές των Αλβανών. Αυτόθι, σ. 22-27.

77. Σημειώνουμε εδώ ενδεικτικά τα επώνυμα: Βεντουράκης, Βιολάκης, Γενεραλάκης, Μπονατσάκης. Βλ.: ΙΑΚ, Αρχείο Π. Βλαστού, τ.50, 107, 111, 145. Πρβλ.: Ε. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, Σητειακά, Ἀθήνα 1939, τ.2, 23.
78. Βλ. πιο κάτω: Η ζωή των κρυπτοχριστιανών.
79. Για την προσηλυτιστική δράση των μπεκτασήδων και τη συμβολή τους στον εξισλαμισμό της Μ. Ασίας και της Θράκης βλ. αντίστοιχα: Speros VRYONIS, The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of islamisation from the eleventh through the fifteenth century, Berkley 1971, σ. 357. ΖΕΓΚΙΝΗ, Ο Μπεκτασισμός..., ο.π., σ. 232-234.
80. W. CROOK, A description of Candia, in its ancient and modern state, London 1670, σ.24, όπου λόγος για 5.000 γενίτσαρους στην Ιεράπετρα. Βλ. επίσης: A. GUILLETIERE, Athènes ancienne et nouvelle et l' estat présent de l' empire des Turcs, Paris 1676³, σ.370.
81. Π. ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, Ἀγιολατρεία καί μοναχική ζωή των Τούρκων μωαμεθανῶν ἐν Κρήτη, "Κ.Χ.", 22(1970) σ.226-230. Εκτός από τους τεκέδες των μπεκτασήδων υπήρχαν στο Χάνδακα και δύο μοναστήρια του τάγματος Halwetī. Βλ.: Αυτόθι, σ.228.
82. Βλ.: ΜΠΟΥΝΙΑΛΗ, Ὁ Κρητικός Πόλεμος..., ο.π., σ.310. (Σαλαβατίζω σημαίνει αλάζω θρησκεία). Την πραγματοποίηση εξισλαμισμών την εποχή του πολέμου αναφέρει και ο Α. Διακρούσης. Βλ.: [ΔΙΑΚΡΟΥΣΗ], Διήγησις..., ο.π., σ.47.
83. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.1, 2, 15, 100, 109, 139, 295, 335, όπου αναφέρονται 14 περιπτώσεις εξισλαμισμού στη διάρκεια της περιόδου 1657-1659.
84. Αυτόθι, σ.32.
85. Αυτόθι, σ. 123.

86. P. HIDIROGLOU, Das religiöse leben auf Kreta nach Ewliya, Çelebi, Leiden 1969, σ.61. Π. ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, Έξισλαμισμοί στην Κρήτη, "Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου", Αθήνα 1981, τ.3, σ.346.
87. Βλ.: RICHARD, Relation..., ο.π., σ.175.
88. A.S.V., Provveditori..., ο.π., b.809, M. Bembo, Candia, 20 Luglio 1660.
89. A.S.V., Provveditori..., ο.π., b. 801, (G. Morosini), Candia, 29 Novembre 1650.
90. Αναστασίας ΠΑΠΑΔΙΑ, Έκθεση του Camillo Gonzaga για τα πρώτα χρόνια (1645-1647) του Κρητικού Πολέμου, "Θησαυρίσματα", Βενετία, 13(1976) σ. 155.
91. Σ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, Οικονομική κατάσταση των πόλεων της Κρήτης κατά την εποχή του πολέμου 1645-1669, "Θησαυρίσματα", 4 (1967), σ.41. Θεοχάρη ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Η πανώλης εν Κρήτη, "Επιστημονική Έπιτηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών", Αθήνα 21 (1970-1971), σ.131.
92. Paul RICAUT, Histoire des trois derniers empereurs de Turquie depuis 1623 Jusqu'à 1677, traduit de l' anglais, Paris 1682, τ.2, 321.
93. Olfert DAPPER, Description exacte des isles de l' Archipel..., traduite du flamand d' O. Dapper..., Amsterdam 1703, σ.442.
94. Η πρώτη πληροφορία για την αναλογία των υπόχρεων στην πληρωμή του χαρτασιού δίνεται, από τις πηγές που ερευνήσα με, το 1832. Τότε πλήρωνε αυτό το φόρο το 1/6 των χριστιανών της Κρήτης. "Υπάρχουν στην Κρήτη, [γράφει ο Γαλλος Πρόξενος], 60.000 περίπου χριστιανοί, Απ' αυτούς 10.000 πληρώνουν χαράτσι". Βλ.: ΜΑΕ, CCC, Grèce, La Canée, τ.24, La Canée, le 20 Juin 1832, φ.279. Το ίδιο συνέβαινε και στην Πελοπόννησο το 18ο αιώνα. Βλ. Μ.Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821), Αθήνα 1978², σ.278.
95. Ο Ε.Υ. ΚΟΛΟΔΝΥ, (La Crète: Mutations et évolutions d'une population insulaire grecque, "Revue de Géographie de Lyon", 43, 1 (1968) 245), υποθέτει ότι την ε-

- πόμενη της τουρκικής κατάκτησης η Κρήτη είχε συνολικό πληθυσμό 125.000-140.000 κατοίκων. Πρβλ.: Ι. ΧΑΣΙΩΤΗ, «Ο Κρητικός Πόλεμος...», ο.π., σ.351.
96. Ο BRUSONI, *Historia...*, ο.π., σ.43, κάνει λόγο για 200.000 κατοίκους την εποχή της τουρκικής εισβολής, ενώ στο A.S.V., *Collegio, Relazioni...*, ο.π., b.80, *Relazione del Francesco Molino 1632*, φ.27, υπολογίζονται κατ' εκτίμηση 219.000 κάτοικοι.
97. Θεοχάρη ΔΕΤΟΡΑΚΗ, *Η Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898)* στο συλλογικό έργο: «Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός», Ηράκλειο 1988, τ.2, σ.336. Η διοικητική διαίρεση της Κρήτης σε τρεις ανεξάρτητες διοικήσεις διατηρήθηκε μέχρι την εποχή της Αιγυπτιακής (1830-1840), οπότε διορίστηκε Γενικός Διοικητής με αρμοδιότητες σ' όλο το νησί ο Μουσταφά-πασάς. Από τότε οι πασάδες των τριών διοικήσεων εκτελούσαν χρέη υποδιοικητών. Το 1868, τέλος, η Κρήτη, διοικούμενη και πάλι από ένα Γενικό Διοικητή, διαιρέθηκε σε πέντε διοικητικά διαμερίσματα, των Χανίων, των Σφακίων, του Ρεθύμνου, του Ηρακλείου και του Λασιθίου. Βλ. Ν. ΣΤΑΥΡΑΚΗ, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, (Καραβίας, Αθήνα 1978), Αθήνα 1890, σ. 163.
98. «Οι σπαχίδες, που διοικούν τα χωριά του Βασιλείου, [αναφέρεται σε έγγραφο του 1660], αφήνουν ένα Τουρκο στη θέση τους, για να προστατεύει τα συμφέροντά τους». Βλ.: A.S.V., *Provveditori...*, ο.π., b.802, Αντίγραφο αναφοράς πράκτορα της Βενετίας, *Adi 22 Marzo 1651*. Βλ. επίσης: Bibliothèque Nationale de Paris, *salle des manuscrits*, No 11322, *Relation de tout ce qui s'est passé dans le royaume de Candie, en la campagne de l' année 1660, par le sieur De Jeune-Millet*, φ.25, που δίνει την πληροφορία ότι το μεγαλύτερο μέρος των γαιών είχε παραχωρηθεί στους Τούρκους.

99. Ν. ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, (Καραβίας, Ἀθήνα 1978), Ἀθήνα 1890, σ. 149. Οι πληροφορίες του Σταυράκη βασίστηκαν στα τουρκικά αρχεία Χανίων.
100. Ἀντ. Γ. ΣΗΦΑΚΑ, Τό ὑπό τῶν Τούρκων εἰσαχθέν εἰς Κρήτην φορολογικόν-σύστημα, "Ε.Ε.Κ.Σ.", 3(1940)159.
101. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.4, 227, 254.
102. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Πατριαρχικοί Πίνακες, Κωνσταντινούπολη (1890;), σ.585.
103. Οι ραγιάδες διαιρέθηκαν το 1671 σε τρεις τάξεις. Στην Ανατολική Κρήτη καταγράφηκαν κατά επαρχία:

Επαρχία	Πλούσιοι	Μεσαίας τάξης	Φτωχοί
Πεδιάδας	1.650	1.515	449
Μονοφατσίου	780	707	195
Καινουργίου	887	591	304
Πυργιώπσσας	225	130	120
Μαλεβιζίου	634	153	166
Τεμένους	260	160	134
Μυλοπόταμου	1.371	492	87
Σητείας	404	342	145
Μεραμπέλλου	658	823	160
Ιεράπετρας	599	367	86
Λασιθίου	188	215	65
Ρίζου	800	379	181
	7.456	5.874	2.081

Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.2, 113-138.

104. Ömer Lütfi BARKAN, XV. ve XVI. inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai econominin hukuki ve mali esarları [Νομικές και οικονομικές βάσεις της γεωργικής οικονομίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 15ο και 16ο αιώνα. Νόμοι], İstanbul 1943, σ. 351, όπου κανουνναμές του 1670. Ο ίδιος κανουνναμές εκδόθηκε και από τον Ν. Σταυρινίδη. Βλ. Ν. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Άνέκδοτα έγγραφα της Τουρκοκρατίας εν Κρήτη, "Κ.Χ.", 1(1947) σ. 89-91.

105. Ν. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Άνέκδοτα έγγραφα..., ο.π., σ. 90 Πρβλ.: Chryssanthi BRI, Fiscalité et économie en Crète fin du XVIIe et début du XVIIIe siècle, mémoire de D.E.A., Paris 1986, σ.27. Για τους φόρους αυτούς, αλλά και για το πολύπλοκο φορολογικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 16° αιώνα βλ.: John Christos ALEXANDER, Toward a History of Post-Byzantine Greece : The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500 - circa 1600, Athens 1985, σ. 417-480.

- 106.Βλ. Άντ. Γ. ΣΗΦΑΚΑ, Τό υπό τῶν Τούρκων εἰσαχθέν εἰς Κρήτην φορολογικόν σύστημα, ὁ.π., σ. 165. Τὴν εποχὴ αὐτὴ το ἄσπρο ἦταν το ἓνα ογδοηκοστό ὄγδοο του γροσιού.
- 107.Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.2, 67.
- 108.Αὐτόθι, σ.365. Πρβλ.: Γιολάντας ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ-BALADIE, Το εμπόριο καὶ ἡ οἰκονομία τῆς Κρήτης (1669-1795), Ἡράκλειο 1988, σ.41.
- 109.Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.2, 429, Πρβλ.: Joseph Piton de TOURNEFORT, Voyage d'un botaniste. L'Archipel grec, introduction, notes et bibliographie de Stéphane Yerasimos, éd. Maspero, Paris 1982, τ.1, 106.
- 110.Ο Σουλτάνος χαρακτηρίζει τους καταπιεστές, τυράννους καὶ εχθρούς των ραγιάδων. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.2, 193. Πρβλ. καὶ: Αὐτόθι, τ.3, 14.
- 111.Αὐτόθι, τ.2, 381.
- 112.Οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στὴ Μονεμβασιά. Βλ.: Κων. ΝΤΟΚΟΥ, Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑνετοτουρκικὸν Πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλῶνων Φιλόθεος, Ἀθήνα 1975, σ.106.
- 113.Ἡ φορολογικὴ μεταρρύθμιση εἶχε ἤδη εφαρμοσθεῖ το Δεκέμβριο του 1704, ὅπως σημειώνει ο Γάλλος Υποπρόξενος Delane. Βλ.: A.N.F., C.C.C., B¹, τ.340, Delane, Candie, le 5 Décembre 1704, φ.155. Ο ἴδιος γράφει στα 1705 ὅτι: "...ἡ μεταρρύθμιση στο χαράτσι ἀνακούφισε τους Ἕλληνες, που πλήρωναν πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἐπρεπε". Αὐτόθι, φ.160.
- 114.Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις... ο.π., τ.4, 175. Οι συνολικὲς εἰσπράξεις ἀπ' αὐτό το φόρο ἀνέρχονταν στα 1739 στὶς 105.000 γρόσια. Βλ.: A.N.F., C.C.C., B¹, τ.345, Maltor, Candie, le 27 Juillet 1739.
- 115.A.N.F., C.C.C., B¹, τ.340, Delane, La Canée, le 3 Novembre 1710, φ.299. Βλ. καὶ στον ἴδιο τόμο, Delane, le 28 Août 1713.
- 116.Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.4, 68.

- 117.R. POCOCKE, Voyages en Orient (1737-1742), Neuchâtel 1772, τ.4, 317.
- 118.D. SABATIER, Les relations commerciales entre Marseille et la Crète dans la première moitié du XVIIIe siècle, oeuvre collective, préface de R. Besnier et de N. Svoronos, "Dossiers sur le commerce français en Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle", P.U.F., Paris 1976, σ.125, 222.
- 119.Yolanda TRIANTAFYLIDOU-BALADIE, Les conditions du commerce en Crète pendant les premières décennies de la domination Ottomane, "Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου", Αθήνα 1981, τ.3, 302.
- 120.Το 1714 μία οκά κρέας κόστιζε 12 άσπρα. Το 1736 κόστιζε 20 άσπρα. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.3, 394 και τ.4, 217.
- 121.Συνήθως οι γενίτσαροι προκαλούσαν ταραχές, όταν καθυστερούσε η πληρωμή του μισθού τους. Βλ. ενδεικτικά: A.N.F., C.C.C., B¹, τ.343, Beaume, Candie, le 3 Mai 1751 και ίδια σειρά, τ.349, Duteil, Candie, le 4 Mars 1755.
- 122.A.N.F., C.C.C., B¹, τ.342, Beaume, Candie, le 11 Janvier 1729. Πολλούς νεκρούς προκάλεσε στα Χανιά η πανούκλα και το 1758, 1760 και 1767. Βλ.: A.N.F., B¹, τ.349, Duteil, Candie, le 4 Août 1758. Και ίδια σειρά, Amoureux, La Canée, le 10 Novembre 1767.
- 123.Ιδια σειρά, τ.345, Pierre-Etienne Robeau de Valnay, La Canée, le 8 Janvier 1738. Βλ. και τ.346, La Canée, le 12 Septembre 1741, σημ.
- 124.Κ.Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Έκθέσεις και ύπομνήματα του γαλλικού προξενείου Κρήτης, "Κ.Χ.", 10(1956) 376. Οι Γάλλοι έμποροι αγόραζαν από την Κρήτη κυρίως λάδι, σαπούνια, σταφίδες, κρασί, τυρί, μέλι και μετάξι και εισήγαγαν υφάσματα, μπαχαρικά, ψιλικά, ξυλεία, είδη διακόσμησης κ.λ.π. Βλ.: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΙΔΟΥ-BALADIE, Το εμπόριο... ο.π., σ.159, 189-205, 213-216.
- 125."Στις 6 αυτού του μήνα. Κύριέ μου, [γράφει ο Γάλλος Προξενος], πεντακόσιοι έως εξακόσιοι Έλληνες ραγιάδες των διαφόρων χωριων της επαρχίας ηρθαν

στις πύλες αυτής της πόλης, για να δηλώσουν στον πασά ότι μη μπορώντας πια να πληρώσουν τα υπερβολικά δασίματα, στα οποία τους υπέβαλλε, ήταν αναγκασμένοι να ξενιτευτούν". Βλ.: A.N.F., C.C.C., B¹, τ.344, Balthazard Rostan, La Canée, le 27 Août 1737.

126.A.N.F., B1, τ.344, A. Malton, Candie, le 14 Août 1737.

127.Ο Γάλλος Πρόξενος έγραφε τον Αύγουστο του 1737 ότι είχαν μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη 12 εκπρόσωποι των ραγιάδων, για να επιδώσουν παράπονα των χριστιανών και ότι ο αγάς των γενιτσάρων επρόκειτο να επιβιβάσει σε πλοία με τον ίδιο προορισμό άλλους 50-60. Βλ.: A.N.F., C.C.C., B¹, τ.344, Valnay, La Canée, le 27 Août 1737.

128.Nicolo VELLAIO, La guerra cretense, Bologna 1647, σ.137.

129.Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.3, 313.Πρβλ.: N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, 'Ιστορία της Έκκλησίας Κρήτης επί Τουρκοκρατίας (1645-1898), αϊ πηγαί, Αθήνα 1974, τ.1, 236, όπου βεράπιο του 1757.

130.Θεοχάρη ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Η Εκκλησία της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατία (1645-1898), στο συλλογικό έργο: "Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός", Ηράκλειο 1988, τ. 2, 441.

131.Βλ.: POCOCKE, Voyages..., ο.π., τ.4, 223.

132.B. RANDOLPH, The present state of the islands in the Archipelago, (Καραβίας, Αθήνα 1983), Oxford 1687, σ.90.

133.F.W. SIEBER, Travels in the Island of Crete, in the year 1817, (Αθήνα 1975), London 1823, σ.91.

134.ADN, Ambassade de France à Constantinople, Correspondance avec les Echelles, La Canée, τ.21, Vasse, Candie, le 8 May 1818.

135.Βλ.: POCOCKE, Voyage..., ο.π., τ.4, 317.

136.ANF, CCC, B¹, τ. 353, "Mémoire du Roy servir d' ^{ΡΕΥΣΙ} instruction au Sr D' André, consul de France à la Canée", Versailles, le 27 Març 1775.

137. Η πληροφορία παρέχεται σε διαταγή του Γαλλικού Υπουργείου των Εξωτερικών προς το προξενείο Χανίων, με αφορμή την άφιξη Αρμένιου ιεραπόστολου στο νησί. Βλ.: A.N.F., Archives de la Marine, B⁷, τ.61, Ordonance de l' année 1694.
138. "Όμοίως δέν επιτρέπεται ή εις τήν μουσουλμανικήν θρησκείαν μετάβασις διά τής βίας οίουδήποτε ραγιά άνευ τής θελησεώς του". Βλ. Τ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Βεράπιν καί φερμάνιον Μητροπόλεως Κρήτης, "Χριστιανική Κρήτη", 2,1 (1913) 114, όπου τουρκικό έγγραφο του 1756.
139. Βλ.: TOURNEFORT, Voyage..., ο.π., τ.1, σ. 51.
140. A.N.F., Archives de la Marine, B7, τ.440, "Compte rendu de la mission secrète du Bon de Tott, 1779". Την ίδια εκτίμηση έκανε τρία χρόνια αργότερα και ο FERRIERES-SAUVEBOEUF, Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages, faits en Turquie, en Perse et en Albanie, depuis 1782, jusqu'en 1789, Paris 1790, τ.2, 220.
141. Β. ΨΙΛΑΚΗ, 'Ο έν Κρήτη ποτέ εξισλαμισμός, περιοδικό "Εβδομάς", 14 Μαρτίου 1892.
142. ΙΑΚ, Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, σ.166.
143. Η εγκατάσταση Αράβων μετά την πτώση του Χάνδακα στην περιοχή της Αμπαδιάς υποστηρίχτηκε, χωρίς όμως στοιχεία, στα τέλη του προηγούμενου αιώνα (Βλ.: Ν. ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, Κρητικά..., 'Αθήνα 1894, σ. 224 σημ.) και προβλήθηκε στη συνέχεια από διάφορους ιστορικούς. (Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ. 3, 44, ΜΟΥΡΕΛΟΥ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.1, 75). Πρόσφατα ο Ν. Σταυρινίδης στήριξε την άποψη αυτή στα τουρκικά αρχεία Ηρακλείου, φέρνοντας τα εξής επιχειρήματα: α) τη συμμετοχή Αιγυπτίων και Σύρων γενιτσάρων στην πολιορκία του Χάνδακα και β) το γεγονός ότι ο αφιερωτής του τεμένους του χωριού Πλάτανος της Αμπαδιάς ήταν Σύρος. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράστες..., ο.π., 1.3, σ. 68 σημ. Με τους Αμπαδιώτες ασχολήθηκε και ο Ν. Τωμαδάκης, ο οποίος δεν δέχτηκε εγκατάστασή

τους στην Κρήτη πριν από το 1645, στηριγμένος στο γεγονός ότι ούτε ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος, που πήγε στο νησί το 975, ούτε οι ενετικές πηγές, κάνουν λόγο για ύπαρξη Αράβων στην Κρήτη μετά το 961. Βλ.: N. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Συμβολή εις την μελέτην τῶν ξένων ἐποικήσεων ἐν Κρήτῃ, ἀνάτυπον ἀπὸ τῆν "Ε.Ε.Κ.Σ.", Ἀθήνα 1939, σ. 18.

144.Ο περιηγητής Olivier (βλ.: G.A. OLIVIER, Voyage dans l' empire othoman, l' Egypte et la Perse, A Paris 1801, τ.1, 390), που κάνει πρώτος μνεία για τους Αμπαδιώτες γράφει: "Ανάμεσα στους πληθυσμούς, που κατοικούν σήμερα στο νησί της Κρήτης, διακρίνει κανείς τους Αμπαδιώτες, μουσουλμάνους στο θρήσκευμα, Άραβες στην καταγωγή και υπολείμματα αυτών των Σαρακηνών, για τους οποίους μιλήσαμε. Η διαφορετική φυσιογνωμία που έχουν σε σχέση με τους Τούρκους και η αραβική γλώσσα τους, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία στο θέμα αυτό."

145.Βλ. OLIVIER, Voyage..., ο.π., τ.1, 390.

146.Ι. ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ, Περιήγησις εις Κρήτην, (Καραβίας, Ἀθήνα 1985), Ἑρμούπολη 1881, σ. 41.

147.Βλ.: POCOCKE, Voyages..., ο.π., τ.4, 317. Βλ. και ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.1, 401, όπου αναφέρεται εξωμοσία, με σκοπό την αποφυγή τιμωρίας. Ο Chevalier, πάλι, αναφέρει ότι οι Κρήτες εξισλαμίζονταν για να αποφύγουν τις καταπίεσεις και το χαράτσι. Βλ.: Bibliothèque de l' Arsenal, Voyage du Levant ou itinetaire du voyage qu'a fait dans le Levant Mr Louis Chevalier..., en l' année 1699, τ. 1, 105.

148.A.N.F., CCC, B¹, τ.342, Beaume, Candie, le 9 Mai 1728. Βλ. επίσης: TOURNEFORT, Voyage..., ο.π., σ. 143.

149.A.N.F., CCC, B¹, τ. 342, Beaume, Candie, le 9 Mai 1728.

150.Βλ. πιο κάτω: Αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών - Οι νεομάρτυρες.

- 151.A.N.F., C.C.C., B¹, τ.342, Beaume, Candie, le 9 Mai 1728.
- 152.A.N.F., C.C.C., B¹, τ.348, Clairambaut, Candie, le 9 Mai 1750.
- 153.Στεφάνου Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, "Η Ελληνική Έπανάσταση του 1770 και ο αντίκτυπος της στις ελληνικές χώρες, Ίστορία του Έλληνικού Έθνους", "Εκδοτική", Αθήνα, 11(1975) 76.
- 154.A.N.F., CCC, B¹, τ. 351, Amoureux, La Canée, le 1 Juin 1770.
- 155.Αυτόθι, Vaugrigneuse, Candie, le 4 Août 1770. Το ότι η θανάτωση του Δασκαλογιάννη έγινε λίγο μετά τη σύλληψή του και όχι τον επόμενο χρόνο, όπως υποστηρίζεται, αναφέρεται και στο τραγούδι του Μπάρμπα-Παντζελιού. Βλ. Β. ΛΑΟΥΡΔΑ, Τό τραγούδι του Δασκαλογιάννη, Ηράκλειο 1947, σ. 24. Στα τέλη του 1770 δραπέτευσαν από τις φυλακές του Χάνδακα και κατέφυγαν στα Σφακιά 49 Σφακιανοί. Βλ. A.N.F., B¹, τ. 351, Vougrigneuse, Candie, le 27 Novembre 1770.
- 156.A.N.F., Affaires Etrangères, B³, τ.91, La Canée, le 19 Février 1773.
- 157.A.N.F., C.C.C., B¹, τ.353, Dandre, La Canée, le 24 Août 1775.
- 158.Αυτόθι, La Canée, le 20 Décembre 1775.
- 159.Αυτόθι, La Canée, le 7 Novembre 1776.
- 160.A.N.F., C.C.C., B¹, τ.355, La Canée, le 10 Juillet 1779. Κατά τον J.M. TANCOIGNE, Voyage à Smyrne, dans l' Archipel et l'île de Candie en 1811, 1812, 1813 et 1814, Paris 1817, τ.2, 109, η ημερήσια αμοιβή των γενιτσάρων στα 1814 ήταν 3-15 άσπρα.
- 161.Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.5, 207.
- 162.Το έτος αυτό αναφέρεται η συγκέντρωση στα Χανιά 600 Τουρκοκρητών εθελοντών και στη συνέχεια η επιβίβασή τους σε πλοία με κατεύθυνση τη Μαύρη Θάλασσα. Βλ.: A.N.F., C.C.C., B¹, τ.354, La Canée, le 14 Février 1778.
- 163.Βλ. TANCOIGNE, Voyage..., ο.π., τ.1, 102. Βλ. επίσης M.A.E., C.C.C., Grèce, La Canée, τ.23, La Canée, le 23 Novembre 1820, φ.219.

164. Η ελληνική καταγωγή της συντριπτικής πλειοψηφίας των μουσουλμάνων της Κρήτης αναφέρεται από τον Amoreux το 1772. Σε μια πολύ ενδιαφέρουσα έκθεση, που αφορά το εμπόριο, τη διοίκηση και την κοινωνία του νησιού, έγραφε μεταξύ άλλων: "Αυτοί οι γάμοι, [των Τουρκοκρητών με Ελληνίδες], δίνουν αφορμές κατακρίσεων εναντίον των ντόπιων από μέρους των γνήσιων Τούρκων, που όμως είναι πολύ λίγοι". Βλ.: A.N.F., CCC, B¹, τ.352, Amoreux, Marseille, le 13 Novembre 1772, "Mémoire sur l' Echelle de la Canée". Η ελληνική προέλευση των Τουρκοκρητών έγινε αποδεκτή και από το μεγάλο βεζύρη Ααλή-πασά το 1867: "Πράγματι, [ανέφερε στο Σουλτάνο], όλοι οι Κρήτες μιλούν την ίδια γλώσσα. Αυτό που τους χωρίζει είναι μόνο η θρησκεία. Οι μουσουλμάνοι είναι το ίδιο αυτόχθονες, όπως και οι χριστιανοί". Βλ.: Julles BALLOT, Histoire de l' insurrection crétoise, Paris 1868, σ.313.
165. A.D.N., Ambassade de France à Constantinople, Correspondance avec les Echelles, La Canée, le 22 Novembre 1820.
166. A.N.F., CCC, B¹, τ.354, La Canée le 20 Janvier 1777.
167. A.N.F., CCC, B¹, τ.353, La Canée, le 7 Novembre 1776. Πρβλ.: A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Serie I, Lettere dei consoli, b.646, Luca Corner, Canea li 20 Ottobre 1783.
168. A.N.F., Affaires Etrangères, B³, τ.440, "Compte rendu de la mission secrète du Bon de Tott 1779" σ.8.
169. A.N.F., CCC, B¹, τ.355, La Canée, le 10 Juillet 1779. Η επιστροφή του ενός από τους δύο εξορισθέντες λόχους αναφέρεται ότι έγινε στα 1783. Βλ.: Mathieu DUMAS, Souvenirs du lieutenant général M. Dumas de 1770 à 1836, publiés par son fils, librairie Charles Gosselin, Paris 1839, τ.1, σ.204.
170. A.N.F., CCC, B¹, T.358, La Canée, le 30 Août 1791.

- 171.Ο Cavelier έγραφε από το Γαλλικό Προξενείο ότι οι δικαστές "...δίνουν πάντα, το δίκιο σ' αυτούς που τους πληρώνουν καλύτερα". Βλ.: A.N.F., CCC, B¹, τ.353, La Canée, le 16 Août 1777.
- 172.G.A. OLIVIER, Voyage dans l' empire othoman, l' Egypte et la Perse, A Paris 1807, τ.2, 280.
- 173.A.N.F., CCC, B¹, τ.353, La Canée, le 10 Octobre 1776.
- 174.M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.21, La Canée, le 3 Novembre 1812, Φ.288. Την εποχή αυτή ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β' (1808-1839), έχοντας εξασφαλίσει τα βόρεια σύνορα του κράτους του, μετά τη συνθήκη με τη Ρωσία (Μάιος 1812), επιδίωκε την αποκατάσταση της τάξης στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βλ.: Robert MANTRAN, Les débuts de la Question d' Orient (1774-1839), "Histoire de l' Empire Ottoman", Paris 1989, σ. 440. Αναστασίας ΚΥΡΚΙΝΗ, Η διοικητική οργάνωση της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821), διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1990, σ. 113.
- 175.Αναστασίας ΚΥΡΚΙΝΗ, Η διοικητική οργάνωση..., ο.π., σ. 298.
- 176.M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.25, le 5 Juillet 1834, Φ. 100: "Journal d'une tournée faite dans l' interieur de l' île de Crète par Mr Aug. Fabreguettes consul de France". Πρβλ.: ΨΙΛΑΚΗ, Ιστορία..., ο.π., τ.3, 193. Η δράση του Χατζή Οσμάν-πασά περιγράφεται και στις διηγήσεις του σύγχρονου του περιηγητή Tancoigne. Βλ.: TANCOIGNE, Voyage..., ο.π., τ.2, 27-38.
- 177.Η πιο γνωστή παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο Οσμάν-πασάς κάλεσε στο Ρέθυμνο τον ηγούμενο της μονής Ασωμάτων για να τελέσει τη θεία λειτουργία, δι-ασώθηκε από τον Εμμ. Γενεράλη. Βλ.: ΕΜΜ. ΓΕΝΕΡΑΛΗ, "Οσμάν πασάς ο πνιγάρης, περιοδικό "Δρῆρος". Νεάπολις Κρήτης, 2(1938) 513. Πρβλ.: ΙΑΚ, Αρχείο Π.Κ. Κριάρη, τ.1, 5. N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Σύντομον διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, "ΔΙΕΕ", 14(1960) 16.

- 178.M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.22, Candie, le 30 Juin 1818, φ.306.
- 179.M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.23, Candie, le 15 Juillet 1820, φ.189.
- 180.Αυτόθι, La Canée, le 14 Février 1820, φ.164. Οι φήμες, τις οποίες αναφέρει ο Γάλλος Υποπρόξενος, για αγγλική απόβαση είχαν ενισχυθεί από τις διαμαρτυρίες των μουσουλμάνων και τις προτροπές τους προς τους χωρικούς να εξεγερθούν κατά των απεσταλμένων της Πύλης.
- 181.ADN, Ambassade de France à Constantinople, Correspondance avec les E^{ch}elles, La Canée, τ.21, Colaud, La Canée, le 9 Decembre 1819.
- 182.Αυτόθι, La Canée, le 23 Novembre 1820, φ.219.
- 183.Βλ.: G.A. OLIVIER, Voyage..., ο.π., τ.2, 269.
- 184.Βλ. πιο κάτω: Η πρόοδος των εξισλαμισμών.
- 185.Οι επιτυχίες των Κρητών εμπόρων προκαλούσαν την ανησυχία των Γάλλων συναδέλφων τους, που μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση έλεγχαν τις εισαγωγές και τις εξαγωγές στην Κρήτη. Βλ.: M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ. 20, La Canée, Nivose an 6(1797), φ. 219. Πρβλ.: B. ΚΡΕΜΜΥΔΑ, Χαρακτηριστικές όψεις του εξωτερικού εμπορίου της Κρήτης (τέλος 18ου και άρχές 19ου αιώνα), "Ερανιστής", 16(1980) 190-198.
- 186.Βλ.: TANCOIGNE, Voyage..., τ.1, 124.
- 187.Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗ, "Η Τουρκία εις τας αρχάς του ΙΘ' αιώνος υπό Ά. Ψαλίδα, "Ηπειρωτικά Χρονικά", 6(1931) 67. Στους καταλόγους συνδρομητών 120 ελληνικών τίτλων της περιόδου μεταξύ του τέλους του 17ου αιώνα και του 1821 αναφέρονται μόνο 33 Κρήτες συνδρομητές. Στους ίδιους καταλόγους αναφέρονται 205 συνδρομητές των Πατρών. Βλ.: Φ. ΗΛΙΟΥ, Βιβλία μέ συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμοῦ, "Ερανιστής", 12(1975) 174.
- 188.Περίληψη πατριαρχικού εγγράφου αναφέρει: "Τῷ Κρήτης καί τοῖς χριστιανοῖς Καινουρίου, ἐξαγγελτικοῖς τῶν ἀνωτέρω, [την αποστολήν του χωρίου ἀπο την

- Επισκοπή Πέτρας, "τῷ δὲ τέως ἐξάρχῳ Καϊνουρίου, ἵνα διοικῇ μόνον τήν·Εκκλησίαν καὶ τήν συσταθισομένην Ἑλληνικὴν Σχολήν." Επιστολαὶ Αὐγούστου 1803". Βλ.: Ἀρχεῖον Πατριαρχείου, "Περιγραφικὸν Εὐρετήριον τῶν Πατριαρχικῶν Κωδίκων, ἥτοι περίληψις ἐκάστου ἐγγράφου καθ' ἣν ἐν ταῖς σελίσιν τοῦ Κώδικος τέτακται σειρὰν", ἐτῶν 1539-1830, ὑπὸ Ἰωακείμ Φοροπούλου, Ἐν τοῖς Πατριαρχείοις 1895-1896, τ.1, Κῶδιξ 10, σ.90.
- 189.Για τα σχολεῖα των 3 πόλεων της Κρήτης και των Σφακίων βλ.: Τρύφ. Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἑλληνικά Σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου, Ἀθήνα 1936, τ.2, 169-170. Βλ. ἐπίσης Ἑλ. Δ. ΜΠΕΛΙΑ, Ἡ παιδεία τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν καὶ τὴν καποδιστριακὴν περίοδον, "Μνημοσύνη", 1(1967) 269. Θεοχάρη ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Ἡ Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898), στο συλλογικὸ ἔργο: "Κρήτη, ἱστορία καὶ πολιτισμός", Ἡράκλειο 1988, τ.2, σ.362-363.
- 190.Βλ.: POCOCKE, Voyages..., τ.4, 216.
- 191.Βλ.: ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Ἡ Τουρκοκρατία στην Κρήτη..., ο.π., σ.348.
- 191,. Βλ.: ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Ἡ Εκκλησία της Κρήτης..., ό.π., σ.446.
- 192.Οι αγάδες, πλούσιοι γαιοκτήμονες και ενοικιαστές των δημοσίων εσόδων, ἦταν ὅτι οἱ αγιάνηδες (ayan) ἄλλων τουρκοκρατούμενων ἐλληνικῶν περιοχῶν. (Για τὸ θεσμό των αγιάνηδων βλ.: John V. ALEXANDER, Brigandage and public order in the Morea 1685-1806, Athens 1985, σ. 39).
- 193."Τὸ ελάχιστο παράπονο. ἡ ελάχιστη ἀντίδρασις σὲς αὐθαίρετες διαταγές κοστίζει σ' αὐτοὺς τοὺς ταλαιπωροὺς φοβερὲς προσβολές: Ἀγριο ξυλοδαρμό καὶ μερικὲς φορές τὴν ἰδίαν τὴν ζωὴν τους. χωρὶς τὴν δυνατότητα νὰ προσφυγουν σὲ κανένα". Βλ.: TANCOIGNE, Voyage..., ο.π., τ.2, 7.
- 194.Βλ.: OLIVIER, Voyage... ο.π., τ.2, 302. Ἡ καταβολὴ φόρου γιὰ τὴ χορήγηση ἀδείας γάμου λεγόταν *resm-i arus* (γαμήλιος φόρος). Γιὰ ἓνα διάστημα μετὰ τὴν πτώση

του Χάνδακα είχε καταργηθεί. Βλ.: ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική..., ο.π., σ. 151. Στην Πελοπόννησο ανερχόταν το 18ο αιώνα στα 60 άσπρα στην περίπτωση μουσουλμανικού και στα 120 στην περίπτωση χριστιανικού γάμου. Βλ. ΚΥΡΚΙΝΗ, Η διοικητική οργάνωση..., ο.π., σ.25.

195.Charles Marie d' IRUMBERIE, Voyage à Constantinople en Italie et aux îles de l' Archipel..., A Paris (1799;), Πρβλ. C.S. SONNINI, Voyage en Grèce et en Turquie, Paris 1801, τ.1, 375.

196.M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.23, La Canée, le 23 Novembre 1820, Φ.219.

197.M.A.E., Mémoires et Documents, Turquie, τ.30, Metz, le 2 Février 1788, φ.276, "Observations sur l' île de Candie; annexe à la lettre de Guy de Villeneuve", Πρβλ.: OLIVIER, Voyage..., ο.π., τ.2, 302. DUMAS, Souvenirs..., ο.π., σ.237, 260. M.C. RAFFENEL, Histoire complète des événements de la Grèce, Paris 1825², τ.1, σ.333-343. Π. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, 'Ιστορική καί κριτική Σύνοψις τῶν ἐν Κρήτῃ διαπρεψάντων ἀπὸ τῆς πτώσεως τοῦ πρώτου διοικητοῦ ταύτης ἱππέως Ἀφεντούλιεφ μέχρι σήμερον, Μεσολόγγι 1824, σ.3.PASHLEY, Travels..., ο.π., τ.2, σ.181-187.

198.ΙΑΚ, Αρχείο Π.Κ. Κριάρη, τ.1, 4. Η φορολόγηση των μονών, με το πρόσχημα ότι οι μοναχοί έκαναν επιδιορθώσεις στους ναούς χωρίς άδεια, ήταν συνηθισμένη στις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης. Ο Colaud γράφει ότι ο πασάς των Χανίων "...άρχισε από τα ελληνικά μοναστήρια, επιβάλλοντάς τους μια συνεισφορά, με το επιχείρημα ότι οι προκάτοχοί του δεν είχαν το δικαίωμα να τους επιτρέπουν επιδιορθώσεις ναών, χωρίς φερμάνι από την Υψηλή Πύλη". Βλ.: M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.23, La Canée, le 8 Mars 1820, Φ.166.

199.M. SAVARY, Lettres sur la Grèce pour servir la suite à celles sur l' Egypte, Paris 1789, σ.288. Παρόμοιες είναι οι παρατηρήσεις του OLIVIER, Voyage... ο.π., τ.1, 389: "Έτσι [μ' αυτές τις καταστάσεις], οι κάτοικοι της χώρας, στην οποία γεννή-

- θηκε η ελευθερία, έχουν υποβληθεί στο ζυγό της πιο φοβερής σκλαβιάς, παρά τη θάλασσα που τους περιβάλλει και τα βουνά που τους προστατεύουν".
- 200.Βλ.: OLIVIER, Voyage..., ο.π., τ.1, 388.
- 201.Για τους χαϊνήδες βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, Ιστορία..., ο.π., τ.3, 259-264.
- 202.Τρία ρωσικά πλοία, συνοδευόμενα από τρία τουρκικά, αγκυροβόλησαν τότε στη Σούδα, έχοντας επιβιάσει από διάφορα λιμάνια του Αιγαίου Ρώσους αιχμαλώτους. Βλ.: A.N.F., CCC, B1, τ.353, La Canée, le 20 Juin 1775.
- 203.Π.Μ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, Οί Έλληνες κατά τόν πρώτον επί Αίκα περίνης Β' ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774), (Καραβίας, Αθήνα 1989), Αθήνα 1903, σ.306.
- 204.Γαλλικό έγγραφο αναφέρει ότι συνεχίζονταν στα 1788 οι μεταναστεύσεις. Βλ.: M.A.E., Mémoires et Documents, Turquie, τ.30, φ.276: "Observations sur l' île de Candie", le 2 Février 1788.
- 205.Β.Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, Κρητικά επώνυμα εἰς τὰς Κυκλάδας, "Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου", Αθήνα 1969, τ.4, 465. Την πραγματοποίηση μεταναστεύσεων Κρητῶν επισημαίνει και ο POUQUEVILLE, Histoire..., ο.π., τ.3, 302 σημ.
- 206.A.N.F., CCC, B¹, τ.355, Candie, le 15 Décembre 1780.
- 207.M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.20, La Canée, le 26 Brumaire, an 5(1796), Φ.150.
- 208.M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.23, Candie, le 31 Juillet 1819, Φ.21.
- 209.Daniel PANZAC, La peste dans l' Empire Ottoman, 1700-1850, thèse pour le doctorat d' état, Aix-en-Provence 1982, τ.1, 222.
- 210.M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.22, Candie, le 10 Juin 1815. Αυτόθι, La Canée, le 19 Mai 1816.
- 211.A.D.N., Ambassade de France à Constantinople, Correspondance ^{avec} les Echelles, La Canée, le Décembre 1817, p.306.
- 212.M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.23, Candie, le 31 Janvier 1819, Φ.21.
- 213.Αυτόθι, Candie, le 9 Juillet 1819.
- 214.Αυτόθι, Candie, le 10 Octobre 1819.

215. Αυτόθι, Candie, le 28 Février 1819, Φ.29. Ιεροτελεστίες στο μητροπολιτικό ναό και στους τεκέδες του Χάνδακα, με σκοπό να εξορκιστεί το θανατικό έγιναν και τον προηγούμενο χρόνο. Βλ.: M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.22, Vasse, Candie, le 30 Novembre 1818, φ.384.
216. Βλ.: OLIVIER, Voyage..., ο.π., τ.2, 342.
217. Στο χρονικό, που έγραψε ο μοναχός Συμεών Βασιλείδης Αγιοτριαδίτης, εκτίθενται οι κακουχίες των χωρικών και μοναχών του Διαμερίσματος Χανίων τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι. και αμέσως μετά την Επανάσταση του 1821. Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, 'Ιστορία της Εκκλησίας Κρήτης...', ο.π., τ.1, 143.
218. Π. ΚΡΙΑΡΗ, 'Ιστορία της Κρήτης, (Νέα), Άθήνα 1931, τ.2, 116. Το χωριό Διονύσι είχε στα 1821 25 μουσουλμανικές οικογένειες και καμία χριστιανική. Βλ.: M. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ-BYZANTIOY, Κρητικά, Άθήνα 1842, σ.83. Το χωριό Αξέντι τον ίδιο χρόνο είχε 2 χριστιανικές οικογένειες και 55 μουσουλμανικές. Βλ.: Αυτόθι, σ.75.
219. Gustave FLOURENS, Souvenirs d' un philhellène..., de 1866 a 1868, Lyon 1983, σ.6. Πρβλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία...', ο.π., τ.3, 163. Παρόμοια αντέδρασαν και χριστιανοί της Ηπείρου, που εξισλαμίστηκαν. Βλ.: A. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ιστορία...', ο.π., τ.3, 370.
220. Οι πληροφορίες προέρχονται από χειρόγραφο του 1818, το οποίο διέσωσε ο Ζ. Πρακτικίδης. Στο χειρόγραφο δίνεται η αναλογία χριστιανών και μουσουλμάνων και στις επαρχίες Μεραμπέλου, Λασιθίου, Σητείας και Μυλοποτάμου της Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης. Σ' αυτές τις τελευταίες την πλειοψηφία είχαν οι μουσουλμάνοι. Βλ.: Z. ΠΡΑΚΤΙΚΙΔΟΥ, Χωρογραφία της Κρήτης, συνταχθείσα τῷ 1818..., 'Ηράκλειο 1983, σ.5.
221. Αυτόθι, σ.66-67.
222. Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία...', ο.π., τ.3, 46, σημ.1. N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Παράδοσις ἐκ Σελίνου, ἔφημ. "Κήρυξ Χανίων", 18 Σεπτεμβρίου 1930, αρ.4218. Στα χωριά Σάσα-

λος και Μυλωνές κατοικούσε στα 1818 αμιγής μουσουλμανικός πληθυσμός. Στο πρώτο υπήρχαν 200 και στο δεύτερο 50 σπίτια μουσουλμάνων. Βλ.: ΠΡΑΚΤΙΚΙ-ΔΟΥ, Χωρογραφία..., ο.π., σ.66.

223.Ι.Α.Κ., Αρχείο Π.Κ. Κριάρη, τ.1, (Ν. Ρενιέρη), "Σημειώσεις περί βεβηλώσεων να-
ων καί περί γενιτσάρων". Πρβλ: ΚΡΙΑΡΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.2, 165.

224.Εμμ. ΑΓΓΕΛΑΚΗ, Σητειακά, 'Αθήνα 1939, τ.2, τεύχος Α', σ. 13.

225.Βλ.: πιο πάνω: Οι εξισλαμισμοί από το 1669 ως το 1770.

226.Μ.Α.Ε., Mémoires et Documents, Turquie, τ.38, La Canée, le 28 Septembre 1817,
φ.65: "Lettre de F. Beaujour au duc de Richelieu sur l' inspection de l' île de
Crète",

227.Βασ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Η κατάσταση τοῦ ἑλληνισμοῦ τήν περίοδο
1669-1821, δημογραφικές εξελίξεις, 'Ιστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους'', 'Εκδοτική,
'Αθήνα, 11(1975) 158.

228.Φ. ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ, Histoire de la Régénération de la Grèce..., A Paris 1824, τ.3,
302 σημ. Και η 'Ιω. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ, (Η ζωή καί ἡ δράση τῶν ὑποδούλων ἑλλή-
νων 1833-1881, Κρήτη, 'Ιστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους'', 'Εκδοτική, 'Αθήνα
13(1977) 411), υπολογίζει με βάση τις πληροφορίες των Χουρμούζη-Βυζαντίου
και Ν. Σταυράκη ὅτι η Κρήτη εἶχε στα 1821 ἕνα πληθυσμό 220.000-260.000 κα-
τοίκων.

Σημειώσεις Πρώτου Μέρους. Β' κεφαλαίου

1. Βλ.: SIEBER, Travels..., ο.π., σ.58.
2. Στα μεταφρασμένα ΤΑΗ γίνεται λόγος για εξισλαμισμό δύο ορθόδοξων κληρικών, ενός μοναχού και ενός ιερέα, από το Σκαλάνι του διαμερίσματος του Χάνδακα.
Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.1, 139, 343, τ.3, 142.
3. Για εξισλαμισμό μοναχού της καθολικής αποστολής βλ. A.N.F., CCC, B¹, τ.345, Magy au Ministère de la Marine, Candie, le 20 Octobre 1745.
4. A.N.F., CCC, B¹, τ.340, J. Mailliet, Candie, le 1 Octobre 1696, φ.55 και ίδια σειρά, τ.347, Magy, La Canée, le 25 Juillet 1746.
5. Paolo PICCOLOMINI, Corrispondenza..., ο.π., σ.94, CROOK, A description of Candia..., ο.π., σ.21.
6. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.1, 18. Έφημ. "ΒΗΜΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΥΜΝΗΣ"..., ο.π., 23 Δεκεμβρίου 1931, όπου μεταφρασμένο τουρκικό έγγραφο του 1741.
7. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.1, 336, τ.2, 153, 270.
8. Αυτόθι, τ.2, 322, 392, τ.4, 174, 182, 323, τ.5, 10, 67, 243. Τα κορίτσια που παραχωρούνταν σε μουσουλμανικά σπίτια λέγονταν αναθρεπτές και χιρίμιοι ποιοούνταν συχνά από τους οικοδεσπότες σαν παλλακίδες.
9. A.N.F., CCC, B¹, τ.341, Beaume, Candie, le 31 Juillet 1725.
10. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.2, 91, 109.
11. Sani Awad ALDEEB ABU-SAHLIEH, L' impact de la religion sur l' ordre juridique, cas de l' Egypte. Non-musulmans en pays d' islam, thèse, Editions universitaires, Fribourg 1979, σ. 283.
12. Βλ.: ΜΠΟΥΝΙΑΛΗ, Ο Κρητικός Πόλεμος..., ο.π., σ.303.

13. Βλ.: d' IRUMBERIE, Voyage..., ο.π., σ.249. G. PERROT, L' île de Crète, souvenirs de voyage, Paris 1867, σ.259. Πρβλ.: A. ΓΙΑΝΝΑΡΗ, Άσματα Κρητικά μετά διστίχων καί παροιμιών, Λειψία 1876, σ. 18-24.
14. Γρ. ΠΑΠΑΔΟΠΕΤΡΑΚΗ, Ιστορία τῶν Σφακίων, Ἀθήνα 1888, σ. 152.
15. Τρία εἶδη γάμων ἴσχυαν σύμφωνα με το τουρκικό δίκαιο: α) ο διαρκής, στον οποίο και οι δύο σύζυγοι ἦταν μουσουλμάνοι. β) Ὁ πρόσκαιρος ἢ κιαμπίν (κεπήνι) και γ) η συνοίκηση(ἢ παλλακεία) με δούλη. Βλ. Νικ. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐκκλησία καί Δίκαιον εἰς τήν χερσόνησον τοῦ Αἴμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ.76-78.
16. Σε βενετσιάνικη αναφορά του 1652 σημειώνεται: "Ἐχουν γίνει ανάμεσα στους Τούρκους και τους κατοίκους του νησιού πολλοί γάμοι και γεννήθηκαν παιδιά, που μεγαλώνουν σε θρησκευτική σύγχυση". Βλ.: A.S.V., Collegio, Relazioni ambasciatori- Rettori e altre cariche, busta 74: Sindici inquisitori in Levante, όπου: Relation di S. Gier/mo Bragadino inquisitor ritornato dal Regno di Candia 1652, XI Settembre. Για το ἴδιο φαινόμενο στις αρχές του 18ου αἰώνα και αμέσως μετά τα Ορλωφικά βλ. αντίστοιχα: Richard POCOCKE, Voyages..., τ.4, 317. Francois baron de TOTT, Mémoires sur les Turcs et les Tartares..., Maestricht 1785, τ.4, 5.
17. Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης..., ο.π., τ.1, 239. Για παρόμοιες απαγορεύσεις κεπηνίων βλ.: Μανουήλ Ι. ΓΕΔΕΩΝ, Ἐπίσημα γράμματα τουρκικά, αναφερόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά ἡμῶν δίκαια, Κωνσταντινούπολη 1910, σ.20. Εἰς τὴν ἐκκλησιαστικήν ἐκείνην περίεχον, ἡ χανεφίτικη ἐρμηνεία τοῦ ἰσλαμικοῦ νόμου, που γινόταν ἐπίσημα δεκτὴ ἐν τῇ Οθωμανικῇ Αυτοκρατορίᾳ, δὲν ἐπέτρεπε τοῖς μουσουλμάνοις τὸν πρόσκαιρον γάμον. Βλ.: Charles RAYMOND, Le droit musulman, Que sais-je, P.U.F., Paris 1982², σ.48.
18. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.1, 10, 18, 46, 129. Οἱ περιπτώσεις κεπηνίων που δίνει ὁ Σταυρινίδης στα ἐγγράφα της περιόδου 1657-1669 ἀνέρχονται

- μόλις στις 14. Για τα κεπήνια στην Κρήτη Βλ. και: SAVARY, *Lettres...*, ο.π., σ.317 σημ.1.
19. Aubry de La MOTRAYE, *Voyages en Europe, Asie et Afrique...*, sur l' Italie, la Grèce, la Turquie..., A La Haye 1727, τ.1, 464.
20. I.A.K., *Αρχείο Π. Βλαστού*, τ.72, 105.
21. Τα παιδιά μουσουλμάνου ανατρέφονταν υποχρεωτικά με βάση τις αρχές του Ισλάμ. Βλ.: SAVARY, *Lettres...*, ο.π., σ.317 σημ.1. Διατηρούσαν δε πάντοτε τα κληρονομικά τους δικαιώματα. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, *Μεταφράσεις...*, ο.π., τ.3, 362. Πρβλ.: C. Le BRUYN, *Voyage au Levant...*, Rouen 1725, τ.1, 403, που αναφέρεται στη Μ. Ασία.
22. Συνήθως τα παιδιά που εξισλαμίζονταν στην Κρήτη ήταν περίπου δέκα χρόνων. Κατά τον Mouradja d' OHSSON, (*Tableau Général de l' Empire Ottoman*, Paris 1820, τ.3, 231), που αναφέρεται γενικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η ηλικία μεταστροφής των παιδιών δεν ήταν καθορισμένη. Σήμερα στον μουσουλμανικό κόσμο η περιτομή των παιδιών γίνεται από την έβδομη μέρα μετά τη γέννησή τους μέχρι και το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας τους. Βλ.: A.J. WENSINCK, *Khitan, "Encyclopédie de l' islam"*, nouvelle édition, Leiden-Paris, 1979 τ.5, 20.
23. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, *Μεταφράσεις...*, ο.π., τ.5, 8-9. Μουσουλμάνος κατηχητής αναλάμβανε, κατά πληροφορίες του Ν. Ρενιέρη, και τους κατάδικους χριστιανούς της προ του 1821 περιόδου. Βλ.: I.A.K., *Αρχείο Π.Κ. Κριάρη*, τ.1, 15.
24. A.N.F., CCC, B¹, τ.344, Malton, Candie, le 5 Octobre 1737. Αυτόθι, τ.351, *Amoureux*, La Canée, le 2 Avril 1770.
25. A.N.F., CCC, B1, τ.347, Magy, Candie, le 26 Octobre 1745.
26. F.W. SIEBER, *Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817*, Leipzig-Sorau 1823, τ.2, 109-110. Πρβλ.: I. ΒΟΛΑΝΑΚΗ, «Η θρησκευτική κατάσταση χριστιανών της Κρήτης κατά τόν Sieber», *Κ.Χ.*, 25(1973) 139. Για παρό-

- μοιες γιορτές προς τιμή των εξισλαμισμένων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ.: LE BRUYN, Voyage..., ο.π., τ.1, 529. Jean THEVENOT, Voyage du Levant, introduction, choix de textes et notes de Stéphane Yerasimos, François Maspero, Paris 1980, σ.97. Speros VRYONIS, The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of islamisation from the eleventh through the fifteenth century, Berkley 1971, σ.357.
27. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., τ.2, 153, τ.4, 381. A.N.F., CCC, τ.347, Magy, La Canée, le 5 Août 1746.
28. A. ΚΡΙΑΡΗ, Κρητικά άσματα, Χανιά 1909, σ.56. Τρύφ. Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, Άνέκδοτον έγγραφον Σφακίων, "Μύσων", 1(1932)40. François RICHARD, Relation..., ο.π., σ. 176.
29. ΑΥΕ/ΚΥ, 1857/36, 'Ο Ν. Θεοδωρίδης πρὸς Ἐπί τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου... Ὑπουργεῖον, Χανιά 16/28 Φεβρουαρίου 1857.
30. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.1, 65.
31. Βλ.: ΚΡΙΑΡΗ, Ἱστορία..., ο.π., τ.2, 116.
32. Βλ.: ΜΟΥΡΕΛΛΟΥ, Ἱστορία..., ο.π., τ.1, 88.
33. Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο οι αιχμάλωτοι αφήνονται ελεύθεροι στην περίπτωση που έχουν εξισλαμισθεί πριν αποφασισθεί η τύχη τους. Βλ.: FATTAL, Le statut..., ο.π., σ.15.
34. A.N.F., CCC, B¹, τ.341, Delane, La Canée, le 15 Octobre 1715, φ.473. Ο Mouradja d' OHSSON, (Tableau..., ο.π., τ.3, 237), ο οποίος αναφέρεται γενικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, γράφει ότι οι εκτελέσεις των εγκληματιών, που εξισλαμίζονταν για να αποφύγουν την τιμωρία, διατάσσονταν από την αστυνομία και τους δικαστές από φόβο, μήπως τα άτομα αυτά αρνηθούν αργότερα το Ισλάμ.
35. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.5, 207.

36. Δύο γενίτσαροι υποχρεώθηκαν να ανανεώσουν τον όρκο τους, όταν έγινε γνωστή η συμμετοχή τους σε πανηγύρι την ημέρα του Αγίου Γεωργίου. Αυτόθι, τ.4, 135, όπου τουρκικό έγγραφο του 1723.
37. Το 1659 διαταγή του αρχιστρατήγου, που αφορούσε την επαρχία Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου, όριζε να πληρώνουν οι νεομουσουλμάνοι τους φόρους, όπως τους πλήρωναν πριν από τον εξισλαμισμό τους. Αυτόθι, τ.1, 108, 123. Βλ. και: "ΒΗΜΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ", ο.π., 31 Δεκεμβρίου 1931, όπου μετάφραση τουρκικού εγγράφου του 1654.
38. A.S.V., Prorreditori..., ο.π., b.801, (G. Morosini), Candia, 29 Novembre 1650.
39. Σημαντικός άγιος των Κρητών μουσουλμάνων ήταν ο Ali Dede. Βλ.: ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, "Αγιολατρεία...", ο.π., σ.216.
40. Αυτόθι, σ. 215.
41. John B.S. MORRITT, The letters... 1794-1796, Edited by G.E. Morindin, London 1914, σ.231.
42. Μαν. ΠΙΤΥΚΑΚΗ, "Η χριστιανική θρησκεία καί οί Τούρκοι τῆς Κρήτης, περιοδικό "Δρῆρος", 2(1938) 519.
43. Βλ.: OLIVIER, Voyage..., ο.π., τ.2, 277. Robert PASHLEY, Travels in Crete, London 1837, τ.1, 10. Πρβλ.: ΨΙΛΑΚΗ, "Ιστορία...", ο.π., τ.3, 81.
44. Βλ.: ΠΙΤΥΚΑΚΗ, "Η χριστιανική θρησκεία...", ο.π., σ.518, PASHLEY, Travels..., ο.π., τ.1, 194.
45. Βλ.: ΠΙΤΥΚΑΚΗ, "Η χριστιανική θρησκεία...", ο.π., σ.518-519. Ο Π. Βλαστός σημειώνει ότι οι μουσουλμάνοι γιόρταζαν τον Άγιο Γεώργιο με το όνομα Εντρελέζι. Βλ.: I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.31, 284 σημ., 342.
46. Η γιορτή του Αγίου Γεωργίου, όπως γενικότερα οι γιορτές των μπεκτασήδων, ήταν ακίνητη. Βλ.: ΖΕΓΚΙΝΗ, Ο μπεκτασισμός..., ο.π., σ.236.

55. Βλ.: PASHLEY, *Travels...*, ο.π., τ.1, 105.
56. ΑΥΕ/ΑΑ, "1838, Κρητικόν", όπου: "Ανταποκρίσεις μετά τῶν ἐπιτοπίων ἀρχῶν διὰ τὰ ἔτη 1834,35,37,38", "Ὁ Στ. Περόγλου πρὸς τὸν Σερασκέρην, Χανιά, 25 Ἀπριλίου 1837. Πρβλ : ΑΥΕ/ΑΑ, "1837-1840. Προξενεῖον Χανίων πρὸς Προξενεῖον Αἰγύπτου", όπου: "Σχεδιαστήριον πρὸς τὸν κύριον Μ. Τοσίτζαν", "Ὁ Στ. Περόγλου, Χανιά, 10/22 Ὀκτωβρίου 1837, ἀρ.24. Γενικὴ αναφορὰ στὴν ὑπαρξὴ κρυπτοχριστιανῶν ἔκαναν στο ὑπόμνημά τους πρὸς τοὺς προξένους καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Κρητῶν σὺν 5/17 Ἀπριλίου 1841. Βλ.: Ε. ΖΑΜΠΕΤΑΚΗ, Συμβολὴ εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου 1841 ἐν Κρήτῃ, "Κ.Χ.", 10(1956) 202.
57. Βλ. πιο πάνω: Αἷτια ἐξισλαμισμού. Τα χριστιανικά, πάντως, στοιχεῖα τῶν μπεκτασήδων δὲν ἀπασχόλησαν τὶς κρητικὲς πηγές που ἐρευνήσαμε. Αναφέρονται μία μόνο φορά ἀπὸ τὸν Π. Βλαστό, που γράφει ὅτι οἱ μπεκτασήδες σέβονταν τὸν Ἅγιον Σπυρίδωνα. Βλ.: Ι.Α.Κ., Ἀρχεῖο Π. Βλαστού, τ.31, 284 σημ.
58. Σχετικὰ μετὰ τὸ συγκρηπιστικὸ χαρακτῆρα καὶ τὰ χριστιανικά στοιχεῖα τοῦ μπεκτασισμού στὴ Μ. Ἀσία καὶ τὰ Βαλκάνια βλ. ἐνδεικτικά: D. CANTIMIR, *Histoire de l' Empire Othoman...*, A Paris 1743, τ.3, 100. Γ. ΣΚΑΛΙΕΡΗ, Λαοὶ καὶ φυλαὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ἀθήνα 1922, σ.72, 322, 395. N. WEISSMANN, *Les janissaires*, (Paris 1964), Paris 1938, σ.17. Ε. ΣΟΥΡΛΑ, Γιάννης Κ. Σούρλας, "Ἡπειρωτικὰ Χρονικά", 16 (1941) 117-118. Ο. ΒΑΤΙΔΟΥ, "Ἡ χριστιανικὴ τῶν Τούρκων καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρασίας", Ἀθήνα 1956, σ.22-23. Midhat SAMIĆ, *Les voyageurs Français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe...*, thèse, Paris 1960, σ.244. Ι.Κ. ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗ, Αἱ ἐξισλαμίσεις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, "Σερραϊκά Χρονικά", 4(1961) 37. VRYONIS, *The decline...*, ο.π., σ.356. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Οἱ κρυπτοχριστιανοί..., ο.π., σ.32, 35-37. Κ.Α. ΜΠΟΥΡΑ, Οἱ μπεκτασή Δερβίσηδες: Μερικὲς πτυχὲς συνύπαρξης Ἑλλήνων καὶ Τούρκων στὴ Μικρὰ Ἀσία 1826-1922,

- "Δελτίο Κέντρου Μικρασιαστικῶν Σπουδῶν", Ἀθήνα 3(1982) 186-187. Ευστρ. ΖΕ-ΓΚΙΝΗ, Ο Μπεκτασισμός στη Δυτική Θράκη, Θεσσαλονίκη 1988, σ.232.
59. Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.3, 62. Πρβλ.: Françoise SYNODINOS, Les Turcocrétois ou Crétois Renégats dans l' oeuvre de Jean Kondylakis (1862-1920). "Cahiers Balkaniques", 9(1985) 88.
60. Α.Υ.Ε./ΚΥ, 1856/36³, 'Ο Ν. Θεοδωρίδης, 'Εν Χανίοις 5/17 Μαΐου 1856, ἀρ.60.
61. 'Ιω. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Δοκίμιον περί τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως, Ἀθήνα 1861, τ.4, 48.
62. Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.3, 54.
63. Ι.Α.Κ., Αρχεῖο Π. Βλαστού, τ.73, κβ'.
64. Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.3, 54.
65. Ο Ψιλάκης εκτός ἀπό τους Κουρμούληδες ἀναφέρει καί τους Μπιρασάνηδες, τους Καραοσουμάνηδες, τους Σαμπανάκηδες καί τους Ρετζέπηδες, που κατοικούσαν ἐπίσης στη Μεσαρά. Αυτόθι, σ.67. Πρβλ.: Κ.Γ. ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ, Διοίκησις καί δικαιοσύνη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ, Χανιά 1929, σ.15.
66. Βλ.: PASHLEY, Travels..., ο.π., τ.1, 107. Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1838. Κρητικόν", ὅπου: "Ἀνταπόκρισις μετὰ τῶν ἐπιτοπίων ἀρχῶν, ὁδὸν ἰά 'έτη 1834,35,37,38". 'Ο. Στ. Περόγλου πρὸς τὸν Σερασκέρην, Χανιά, 25 Ἀπριλίου 1837. ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική..., ο.π., σ.153 σημ., ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Δοκίμιον..., ο.π., τ.4, 48. Μανουήλ Ι. ΓΕΔΕΩΝ, Λαθρόβιος 'Ορθοδοξία, "Μεσαιωνικά Γράμματα", Ἀθήνα 1(1930) 83.
67. Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.3, 67.
68. Βλ. πιο κάτω: Η ἐνίσχυση τῆς χριστιανικῆς κοινότητος (1821-1830). Ο ἀρχηγός τῆς οἰκογένειας Μ. Κουρμούλης συναντήθηκε, κατὰ το Γάλλο Πρόξενο Aug. Fabreguettes, με τὸν Οσμάν-πασά (1812-1818), που του ἐπέτρεψε να τιμωρεῖ τους ἐγκληματίες Τουρκοκρήτες. Βλ.: A. FABREGUETTES, Journal d' une tournée dans l' intérieur de l' île de Crète, "Bulletin de la Société de

- Γεographie", Paris 2, 2e série (1835) 126 σημ. Στα 1817, σύμφωνα με διήγηση του Ν. Ρενιέρη, ο Μ. Κουρμούλης έδωσε τον όρκο των φιλικών. Βλ. Ι.Α.Κ., Αρχείο Π.Κ. Κριάρη, τ.1, 10. Πρβλ.: Τάκη Χ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, «Η Φιλική Εταιρία (1814-1821)», Αθήνα 1926, σ.341. Γ. ΠΑΤΕΡΑΚΗ, Ο καπετάν Μιχάλης Κουρμούζης, Ηράκλειο 1989, σ. 82.
69. Βλ.: PASHLEY, Travels..., ο.π., τ.1, 105. Πρβλ.: ΨΙΛΑΚΗ, Ιστορία..., ο.π., τ.3, 69.
70. Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.73, ιη', ΨΙΛΑΚΗ, Ιστορία..., ο.π., τ.3, 69.
71. Γύρω από τις συνήθειες των κρυπτοχριστιανών στα Βαλκάνια και το μικρασιατικό χώρο βλ. ενδεικτικά: Α.Υ.Ε./ΚΥ, 1860/99¹, «Ο ύποπρος Γ. Βαλλιάνος», Εν Βιτωλίοις, 10 Μαΐου 1860. Σ. ΜΕΝΑΡΔΟΥ, Περί τῶν ὀνομάτων τῶν Κυπρίων, "Αθηνᾶ", Αθήνα 16(1904) 271. Νικ. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, Κρυπτοχριστιανικά Κείμενα, Θεσσαλονίκη 1974, σ.39. Ν.Ε. ΜΗΛΙΩΡΗ, Οἱ κρυπτοχριστιανοί, Αθήνα 1962, σ.27, 43. ΖΕΓΚΙΝΗ, Ο Μπεκτασισμός..., ο.π., σ.168. Βλ. επίσης: ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Οἱ κρυπτοχριστιανοί..., ο.π., σ.36, 139, 140, 141. Ε.Ι. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Ο κρυπτοχριστιανισμός κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, "Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμὴν καὶ μνήμην τῶν νεομαρτύρων", (17-19 Νοεμβρίου 1986), Θεσσαλονίκη 1988, σ.336-337. Κώστα ΦΩΤΙΑΔΗ, Ο εξισλαμισμός της Μ. Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, (Tübingen 1985), Θεσσαλονίκη 1988, σ.221, 227, 230. Στις διατριβές των δύο προηγούμενων ιστορικών παρατίθεται και η βασική βιβλιογραφία, που αφορά το κρυπτοχριστιανικό φαινόμενο στις παραπάνω περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
72. Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.50, 167, ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Σταπιστική..., ο.π., σ.153 σημ. Charles EDWARDES, Letters from Crete. Letters written during the spring of 1866, London 1887, σ.200. Ιω. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗ, Οἱ Κρήτες μου. Διηγήματα, Αθήνα 1898, σ.294.
73. Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.73, ιη', ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Σταπιστική..., ο.π., σ.153 σημ.

74. Για τέτοιες περιπτώσεις φυγάδευσης παιδιών σε νησί του Αιγαίου στα 1793 κάνει γενική αναφορά ο Π. Βλαστός. Βλ.: I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.15, 471 και τ.72, 105.
75. Η άρνηση του Ισλάμ είναι για τους μουσουλμάνους το μόνο ασυγχώρητο αμάρτημα. Ενώ τα άλλα αμαρτήματα μπορούν να συγχωρηθούν από το φιλεύσπλαχνο Θεό, αυτό επιφέρει αναπότρεπτα την καταδίκη στην κόλαση. Βλ.: Louis GARDET, *L' Islam, religion et communauté*, Paris 19702, σ.145-146.
76. "Εάν είναι γυναίκα [η αποστάτης], θα καταδικασθεί σε αυστηρή φυλάκιση και σε 39 ραβδισμούς κάθε μέρα, μέχρι να αλλάξει γνώμη και να επιστρέψει ειλικρινά στον ισλαμισμό". Βλ.: Mouradja d' OHSSON, *Tableau...*, ο.π., τ.3, 238. Πρβλ.: F. DU CAOURROU, *Législation musulmane sunite, rite hanéfi*, "Journal Asiatique", 18(1851) 583. W. HEFFENING, *Murtadd*, "Encyclopédie de l' islam", Leyden-Paris, 7 (1992) 635.
77. "ΒΗΜΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ", ο.π., 17 Ιανουαρίου 1932, όπου τουρκικό έγγραφο του 1741. Ο θανατωθείς, Αχμέτ για τους μουσουλμάνους, είχε σαν χριστιανός το όνομα Γιάννης. Αυτόθι, 7 Φεβρουαρίου 1932, όπου τουρκικό έγγραφο του 1743, ΜΟΥΡΕΛΛΟΥ, *Ιστορία...*, ο.π., τ.1, 90.
78. Βλ.: ΜΟΥΡΕΛΛΟΥ, *Ιστορία...*, ο.π., τ.1, 90, που παραθέτει τουρκικό έγγραφο του 1697.
79. LE CORAN, traduit de l' arabe par Regis Blachère..., ο.π., IV, 136, σ.125: "Ceux qui auront cru puis auront été infidèles, puis auront cru puis auront été infidèles et dont l' infidélité n' aura fait croître, Allah ne se trouvera point leur pardonner ni les diriger dans un [droit] chemin". Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η θανάτωση των αρνησθήσκειν επιβάλλεται από Χαντίθ (παράδοση), που αποδίδεται βέβαια στο Μωάμεθ. Βλ.: FATTAL, *Le statut...*, ο.π., σ.164.
80. "ΒΗΜΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ", ο.π., 3 Οκτωβρίου 1931.

81. A. ZOGRAFOS, Les nouveaux martyrs, 16e-17es. Essai sur l'expérience religieuse du peuple orthodoxe sous domination ottomane, thèse dact., Strasbourg 1987, σ.51-53. Ιωάννη ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ-Δημήτρη ΛΟΥΛΕ, Οι νεομάρτυρες στην ελληνική ιστορία (1453-1821), Δωδώνη, 17(1988) 136 κ.εξ. Για τους λόγους θανάτωσης των νεομαρτύρων βλ. και: Ι.Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Σχεδιάσμα περί τῶν Νεομαρτύρων, "Μνήμη 1821", Θεσσαλονίκη 1971, σ.18-19. Ι.Μ. ΠΕΡΑΝΤΩΝΗ, Τά αίτια καί αἱ ἀφορμαί τοῦ μαρτυρίου τῶν Νεομαρτύρων, ἀνάτυπο ἀπό τῆ Θεολογία, Ἀθήνα 1971, σ.5-10.
82. Σχετικά με τη ζωή και το μαρτύριο των τεσσάρων αυτών νεομαρτύρων βλ.: ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Νέον Μαρτυρολόγιον..., Ἀθήνα 1961³, σ.214, 216. Κων. ΣΑΘΑ, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Βενετία 1872, τ.3, 610. Χρυσοστόμου ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ νεομάρτυρες, Ἀθήνα 1970³, σ.93-94, 116. Στα 1643 μαρτύρησε στη Σμύρνη ο επίσης Κρητικός Μάρκος Κυριακόπουλος. Βλ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, Νέον Μαρτυρολόγιον..., ο.π., σ.70. Μ. ΒΙΤΤΙ, Ὁ νεομάρτυρας Μάρκος Κυριακόπουλος, πού ἀποκεφαλίστηκε στή Σμύρνη τό 1643, (μία Δυτική πηγή), "Μικρασιατικά Χρονικά", 10(1963) σ.89-103. Θεοχ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Ὁ νεομάρτυρας Μάρκος Κυριακόπουλος καί ἡ ἀνέκδοτη ἀκολουθία του, "Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου", Ἀθήνα 1981, τ.2, σ.67-87. Θεοδ. ΤΖΕΔΑΚΗ, Ὁ νεομάρτυς Μύρων ὁ ἐξ Ἡρακλείου, "Απόστολος Τίτος", 9(1960) 150.
83. Βλ.: ZOGRAFOS, Les nouveaux martyrs..., ο.π., σ.57.
84. Θεοχ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Η Εκκλησία της Κρήτης κατά την Τουρκοκρατίαν (1645-1898), συλλογικό ἔργο: "Κρήτη: ἱστορία καί πολιτισμός", Ἡράκλειο 1988, τ.2, 456. Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Κρήτες Νεομάρτυρες, "Προμηθεύς ὁ Πυρφόρος", τεύχ.4 (1980) 323.
85. Γενική αναφορά στην άφιξη ιεραποστόλων στο νησί πριν από το 1821 κάνει το "Χρονικόν τῆς Ἀγίας Τριάδος". Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης...

- ο.π., τ.1, 143. Ο Γάλλος Πρόξενος Peyssonnel, επίσης, αναφέρει στα 1764 την ιεραποστολική δράση στα Σφακιά μοναχού άγνωστης προέλευσης. Βλ.: A.N.F., Archives de la Marine, B⁷, τ.11, Peyssonnel, La Canée, le 29 Mai 1764.
86. Έμ. ΒΥΒΙΑΚΗ, "Εν βλέμμα εἰς τὸ ἄχανές τῆς κρητικῆς ἱστορίας, ἔφημερίδα "Ραιδάμανθους" (Αθηνῶν), 23 Μαρτίου 1868. Βλ. και Β. ΨΙΛΑΚΗ, "Ὁ ἐν Κρήτῃ ποτε ἔξσλαμισμός, περιοδικό "Εβδομάς", 14 και 21 Μαρτίου 1892, ΨΙΛΑΚΗ, "Ιστορία...", ο.π., τ.3, 36. Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 165 και 184. Ο Μουρέλλος με τη σειρά του επικαλείται "ιστορικούς καὶ χρονογράφους", που αναφέρονται στο αίτημα των Κρητῶν προς το Νεκτάριο, χωρίς όμως να δίνει παραπομπή. Βλ.: ΜΟΥΡΕΛΛΟΥ, "Ιστορία...", ο.π., τ.1, 89. Ο Νεκτάριος ακολούθησε παλιά τακτική της Εκκλησίας, την οποία είχε τηρήσει και ο Ιωάννης Καλέκας. Ο Πατριάρχης αυτός επέτρεψε περί το 1340 τον κρυπτοχριστιανισμό στους κατοίκους της τουρκοκρατούμενης Νίκαιας της Μ. Ασίας. Βλ.: Fr. MIKLOSICH et I. MÜLLER, Acta patriarchatus constantinopolitani, Vindobonae 1860, τ.1, σ.184 και 197.
87. Τα επιτίμια ήταν μεγαλύτερα στην περίπτωση που ο εκχριστιανιζόμενος είχε εξισλαμισθεί με τη θέλησή του. Επιβαλλόταν τότε νηστεία δύο χρόνων. Βλ.: Εθνική Βιβλιοθήκη, Τμήμα χειρογράφων και ομοιοτύπων, Νομοκάνων..., ο.π., σ. 204.
88. Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, "Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης...", ο.π., τ.1, 241.
89. Αυτόθι, σ.252.
90. Ἀρχεῖον Πατριαρχείου, "Περιγραφικόν Γεώρειτηριον"..., ο.π., τ.1, Κῶδ.Ι, σ.265, όπου "Εγκύκλιος τοῖς Ἀρχιερεῦσι καὶ τοῖς Ὀρθοδόξοις προτρεπτική εἰς σύστασιν Σχολείων πρὸς παιδευσιν τοῦ εὐσεβοῦς ἡμῶν Γένους. 1807. Σεπτεμβρίου 20" Η εγκύκλιος κοινοποιήθηκε σ' όλους τους μητροπολίτες του Οικουμενικού Θρόνου.

91. Το 1798 απεστάλησαν χίλια αλφαβητάρια, προς διανομή στα βιβλιοπωλεία της Κρήτης. Βλ.: Εύμενίου ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ, Άνέκδοτα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, "Κ.Χ", 4(1950) 231.
92. Στα πατριαρχικά ἔγγραφα δεν αναφέρονταν βέβαια παρά μόνο τα διοικητικά και οικονομικά θέματα σαν λόγοι αποστολής ἐξάρχων. Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης..., ο.π., τ.1, 467, 506 και 508. ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ, Άνέκδοτα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα..., ο.π., 4(1950) 218, 228. Η ἀφιξη ὁμως ἐξάρχων στο νησί συνέπιπτε με εποχές, που ἀντιμετώπιζαν προβλήματα οι χριστιανικές κοινότητες του νησιού. Ἐτσι π.χ. η ἀφιξη του πρεσβυτέρου Διονυσίου παρατηρεῖται το 1795, λίγο μετά την δολοφονία του ἐπισκόπου Μεθοδίου Σιλιγάρδου. Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης..., ο.π., τ.1, 467.
93. Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης..., ο.π., τ.1, 32.
94. Βλ. πιο πάνω: Η διοικητική ἀσάθεια.
95. "Ὅτάν μια χριστιανή γυναῖκα, [γράφει ο R. Pococke], παντρεύεται Τούρκο, ἀποκλείεται ἀπό τη Μετάληψη μέχρι το θάνατό της και γι' αυτό την πιέζουν να ἀρνηθεῖ το σύζυγό της". Βλ.: POCOCKE, Voyages..., ο.π., τ.4, 317.
96. Βλ.: SIEBER, Reise..., ο.π., τ.2, 110.
97. Βλ. πιο πάνω: Η κατάσταση του χριστιανικού πληθυσμοῦ.
98. Βλ.: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.5, 210.
99. Στα 1793 ο μητροπολίτης Κρήτης Μάξιμος ἔγραψε προς το πατριαρχεῖο να μεσολαβήσει για την κατάργηση του φόρου των οιοπνευματωδῶν: "ἵνα μὴ εἰς τελείαν χωρήσωσι ἀπόλειαν (sic) αἱ ψυχαὶ καὶ τὰ σώματα μηδενὸς ὄντος τοῦ βοηθοῦντος". Βλ.: ΦΑΝΟΥΡΑΚΗ, Άνέκδοτα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα..., ο.π., 3(1949) 134.
100. O F. SIEBER, (Travels..., ο.π., σ.74), γράφει ὅτι ο πόθος της ἀπελευθέρωσης ἦταν ἔντονος στα μοναστήρια της Κρήτης. Εἶναι γνωστό ἄλλωστε ὅτι το 1821 βρήκε

πολλούς μοναχούς αρχιερείς μυημένους στη Φιλική Εταιρεία. Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, 'Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης...', ο.π., τ.1, 44 σημ.

101.Βλ.: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ἐκθέσεις..., ο.π., 10(1956) 392, όπου έκθεση του Γάλλου Υποπροξένου στο Ηράκλειο Beaume, Ηράκλειο 5 Σεπτεμβρίου 1730.

102.Βλ.: SIEBER, Reise..., ο.π., τ.2, 110.

103.Βλ.: N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης..., ο.π., τ.1, 143.

Σημειώσεις Δευτέρου Μέρους. Α' κεφαλαίου

1. A.Y.E./KY, 1828/27, "Παραλληλισμός τοῦ πλήθους τῶν Ἑλλήνων καί Τούρκων πρό τοῦ 1821 καί κατά τήν περίοδον ταύτην 1828", (χ.τ.).
2. A.Y.E./KY, 1829/65 "Οἱ πληρεξούσιοι τῆς Κρήτης, πρὸς τήν Σεβαστήν Τετάρτην τῶν Ἑλλήνων Ἐθνοσυνέλευσιν", Ἄργος 30 Ἰουλίου 1829. Το ἔγγραφο δημοσιεύτηκε στοῦ Ἀνδρέα Ζ. ΜΑΜΟΥΚΑ, Τά κατά τήν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1952, τ.2, 795. Σύμφωνα ὅμως με ἔγγραφο τοῦ Βρετανικοῦ Υπουργείου τῶν Εξωτερικῶν, τῆς 9/21 Δεκεμβρίου 1830, ο κρητικὸς πληθυσμὸς αποτελοῦνταν ἀπὸ 45.000-50.000 Ἕλληνες καὶ 25.000-30.000 Τούρκους. Βλ.: Ἑλ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ, Ἐπιτομαὶ ἐγγράφων τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου τῶν Εξωτερικῶν. Γενικὴ ἀλληλογραφία Ἑλλάς, "Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας", Ἀθήνα 1975, τ.1, μέρος Α', 370.
3. Ο PASHLEY, (Travels..., ο.π., τ.2, 326), υπολόγισε στα 1834 πληθυσμὸ 66.742 χριστιανῶν καὶ 40.378 μουσουλμάνων. Ο Γάλλος πάλι Πρόξενος Aug. Fabreguettes υπολόγισε στα 1836 ὅτι ἡ Κρήτη εἶχε 120.000-130.000 κατοίκους, ἀπὸ τοὺς ο-ποίους τα 2/3 ἦταν χριστιανοί. Βλ.: M.A.E., CCC, Consulats Divers, τ.5, La Canée, le 1 Juillet 1836, Φ.261.
4. Ἰσματ Ζενάπ ΡΑΣΕΝΤ, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τὴν αἰγυπτιακὴν ἐξουσίαν, 1830-1840, μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀραβικά ἀπὸ τὸν Ἑ. Μιχαηλίδη, Ἡράκλειο 1978, σ.116. Το περιεχόμενο τῆς αναφοράς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ υπερβολικό.
5. M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.24, Aug. Fabreguettes, "Evaluation de la population de la Crète, 1832", Φ.319.
6. M.A.E., Mémoires et Documents, Turquie, τ.22, Ἐγγραφο τοῦ Bois le Comte, le 10 Octobre 1834, Φ.454. Οἱ παραπάνω γαλλικὲς πηγὲς κάνουν λόγο μόνο γιὰ χριστιανούς μετανάστες.
7. Βλ.: ΜΑΜΟΥΚΑ, Τά κατά τήν ἀναγέννησιν..., ο.π., τ.2, 795.

8. Βλ. πιο κάτω: Η εποχή της Αιγυπτιοκρατίας (1830-1840), θρησκευτική πολιτική και εκχριστιανισμοί.
9. Π. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, 'Ιστορική καί κριτική σύνοψις τῶν ἐν Κρήτῃ διαπρεψάντων ἀπὸ τῆς πτώσεως τοῦ πρώτου διοικητοῦ ταύτης ἰππέως Ἀφεντούλιεφ μέχρι σήμερον, Μεσολόγγι 1824, σ.16. Για την πανούκλα στην Κρήτη τα πρώτα χρόνια της επανάστασης βλ. και ΤΩΜΑΔΑΚΗ, 'Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης..., ο.π., σ.161, Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, 'Η πανώλης..., ο.π., σ.135, PANZAC, La peste..., ο.π., τ.1, 222. Ἀντ. ΤΡΑΚΑΚΗ, Οἱ Σεληνιώται Τούρκοι καὶ τὰ χωριά των, "Κρητικὴ-Εστία", 6(1954), τεύχος 53, σ.6.
10. Ο Ἕλληνας Πρόξενος στα Χανιά Στ. Περόγλου, που φαίνεται να αγνοεῖ τη σφοδρότητα του λοιμοῦ του 1821-1822, θεωρεῖ ως βασικὸ λόγο ἐλάττωσης των Τουρκοκρητῶν την πανούκλα του 1826-1827. Βλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1839, Προξενεῖο Κρήτης". "κατάστιχον εἰς διαφόρους ἐπιτοπίους ἀρχὰς καὶ σχέδια", Χανιά 29 Σεπτ. 1839. Η πανούκλα, που αναφέρει ο Στ. Περόγλου, ἐπληξε την Κρήτη κυρίως το πρώτο εξάμηνο του 1826. Βλ.: Edouard DRIAULT, L' expédition de Crète et de Morée (1823-1828), Correspondance des consuls de France en Egypte et en Crète, Caire 1930, σ.140.
11. Μ.Α.Ε., CCC, Grèce, La Canée, τ.25, La Canée, le 5 Juillet 1834, "Journal d' une tournée faite dans l' interieur de l' île de Crète par Aug. Fabreguettes, consul de France", φ.99. Ο Γάλλος Πρόξενος αποδίδει τον αποδεκατισμὸ της οικογένειας των Κουρμούληδων στη συμμετοχή της στην επανάσταση και στην αδυναμία της να προστατευθεῖ σε μια περιοχή που κυριαρχοῦσαν οἱ Τουρκοκρήτες. Για τη συμμετοχή των Κουρμούληδων στην επανάσταση βλ. και στου PASHLEY, Travels..., ο.π., τ.1, 107. Στο τμήμα χειρογράφων της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αναφέρεται ὑπαρξη βιογραφίας του Μ. Κουρμούλη, την οποία ὅμως

δεν βρήκαμε. Βλ.: Λίνου ΠΟΛΙΤΟΥ, Περιγραφικός κατάλογος χειρογράφων κωδίκων, αρ.2160-2259, Αθήνα (χ.χ.), σ.148.

12. Για τις παραδόσεις που αφορούν τη ζωή των τεσσάρων νεομαρτύρων του Ρεθύμνου βλ.: Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 121. Βλ. επίσης Μιχ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Οί τέσσερις νεομάρτυρες του Ρεθύμνου, "Προμηθεύς Πυρφόρος", Ρέθυμνον 4(1980) 261-263. Βλ. και: Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Κρήτες Νεομάρτυρες, "Προμηθεύς Πυρφόρος", 4(1980) 326. Αποκάλυψη κρυπτοχριστιανών στα μέρη της Μεσαράς και του Ρεθύμνου την εποχή της επανάστασης του 1821 αναφέρει και ο Έλληνας Υποπρόξενος στο Ηράκλειο Ά. Ζαφειρίδης. Βλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1834-1896 Κρήτη", Ο Α. Ζαφειρίδης προς τον Στ. Περόγλου, Ηράκλειον 17 Νοεμβρίου 1837, αρ.81.
13. Ο Στ. Περόγλου αναφέρει το Γ. Σεμερτζάκη, ο οποίος: "...εὐρεθείς ὀκτώ ἡμέρας μετὰ τὴν ἐπανάστασιν μαζί μέ τόν Ἐπιτῆν Ἀγῶ Καλατζόγλου εἰς τό χωρίον Μαλῖα, ἐκατηγορήθη ὡς χριστιανός-καί ἐφονεύθη ἀπό τούς στρατιώτας". Βλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1838, Κρητικόν, ὑποφ. β', ἀντιποκρίσεις μετὰ τῶν ἐπιτοπίων ἀρχῶν", ὅπου ὁ Στ. Περόγλου πρὸς τόν Σερασκέρην, τὴν 25᾽ Ἀπριλίου 1837, αρ.6. Πρβλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1838, Κρητικόν", Σχέδιο ἐγγράφου τοῦ Στ. Περόγλου, Χανιά 1 Μαΐου 1837, αρ.31. Ο Π. Βλαστός, επίσης, γράφει για τη θανάτωση δια ραβδισμού του Δ. Πουλακάκη, κρυφοῦ χριστιανού ἀπὸ το Βυζάρι Αμαρίου, που συνέβη το 1824. Βλ.: Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 127.
14. Οι μουσουλμάνοι του Ηρακλείου το 1832 ἀνέρχονταν σε 9.000 και το 1851 σε 14.136. Οι μουσουλμάνοι των Χανίων σε 5.000 το 1832 και το 1851 σε 10.400. Βλ. πίνακα που παραθέτει η Tomoko Ishida MASHIMO, Demographic and economic change in Crete, in the Mid-nineteenth century, "Studies in the Mediterranean World past and present", Tokyo 1984, σ.27.

15. Βλ.: Georges DOUIN, L' Egypte de 1828 à 1830. Correspondance des consuls de France, Le Caire 1935, σ.280, όπου γράμμα του Γάλλου Προξένου στην Αλεξάνδρεια Mimaut προς τον Κόμη Molé, Αλεξάνδρεια, 3 Σεπτεμβρίου 1830.
16. Το ενδιαφέρον για την ίδρυση χριστιανικών και μουσουλμανικών σχολείων στις πόλεις εκδήλωσε ο Αντιβασιλέας της Αιγύπτου το 1833, πριν από τα γεγονότα στις Μουρνιές. Βλ.: N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Τουρκογραφικά, "Ε.Ε.Κ.Σ.", 1(1938) 135. ΡΑΣΕΝΤ, ΗΚρήτη..., ο.π., σ.86.
17. Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Τουρκογραφικά, ο.π., σ.134.
18. Βλ.: ΡΑΣΕΝΤ, Η Κρήτη..., ο.π., σ.49.
19. M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.24, La Canée, le 20 Juin, φ.279.
20. Στην "Κρητική Έφημερίδα" της 11 Αυγούστου 1833, που εκφράζονται απόψεις της Αιγυπτιακής Διοίκησης, αναφέρεται ότι οι χριστιανοί της Κρήτης πλήρωναν για χαράτσι 8 γρόσια, κατά μέσο όρο, ενώ σε άλλα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πλήρωναν 22 γρόσια. Βλ.: PRO, FO, 195/102, Turkey, φ.134.
21. Η είσπραξη του χαρατσιού γινόταν και πάλι με τρία διαφορετικά δελτία. Η πρώτη τάξη πλήρωνε 60, η δεύτερη 30 και η τρίτη 15 γρόσια. Βλ.: René CATTAUI, Le règne de Mohamed Aly d' après les archives russes en Egypte, Rome et Le Caire 1931, τ.2II, 380. Μ. Γ. ΠΑΡΛΑΜΑ, Το ήμερολόγιο του Κωνσταντίνου Κοζύρη, "Κ.Χ.", 1(1947) 365. Οι παραπάνω τιμές του χαρατσιού ίσχυαν και στα 1840. Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.11, La Canée, le 14 Août 1840, φ.332. Και στην Ήπειρο ανερχόταν το χαράτσι την ίδια εποχή στα 60 γρόσια. Βλ.: B. ΚΟΝΤΗ, Η ζωή και η δράση των υποδούλων Ελλήνων (1833-1881): "Ήπειρος, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους", Εκδοτική, Αθήνα 13(1977)387.
22. A.Y.E./AA, "1841 και 1843-1846, Κρητικών", όπου: "Πρός τήν επί του Βασιλικού Οίκου... Γραμματείαν", τήν 3^{ην} Ιουνίου 1841, (Ο Στ. Περόγλου), Έν Χανίοις 24 Σεπτεμβρίου/6 Οκτωβρίου 1841.

23. Βλ.: ΚΡΙΑΡΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.3α', 14. Πρβλ.: V. RAULIN, L' île de Crète, Bordeaux 1858, σ.58.
24. Βλ. πιο κάτω: Τα συμβούλια των πόλεων.
25. Για τις ανισότητες σε βάρος των χριστιανών την περίοδο της Αιγυπτιακής Αυτοκρατορίας βλ.: M.A.E., Mémoires et Documents, Turquie..., ο.π., τ.22, Φ.460. CATTAUI, Le règne de Mohamed Aly..., ο.π., τ.2II, 45. ΠΑΣΕΝΤ, 'Η Κρήτη..., ο.π., σ.18, 35, 36, 42, 44. Μιράντας ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, Η αγγλική πολιτική και το Κρητικό Ζήτημα (1839-1841), Αθήνα 1986, σ.56-57.
26. Βλ.: ΔΕΤΟΡΑΚΗ, Ιστορία..., ο.π., σ.354.
27. M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.25, "Journal d' une tournée faite dans l' intérieur de l' île de Crète par Aug. Fabreque, 1834", Φ.104. Σ' αυτή τη διήγηση του Γάλλου Προξένου παρέχονται αξιόλογες πληροφορίες για τη διοίκηση και την οικονομία της Κρήτης στις αρχές της Αιγυπτιακής Αυτοκρατορίας.
28. A. POLITIS, Les rapports de la Grèce et d' Egypte pendant le règne de Mohamed Ali (1833-1842), Roma 1935, σ.506.
29. Αυτόθι, σ.505-506.
30. M.A.E., CCC, Grèce, La Canée, τ.24, La Canée, le 20 Juin 1832, φ.278.
31. Οι πληροφορίες κάνουν λόγο για μεταναστεύσεις μπέηδων και γενιτσάρων. Βλ.: Joseph MIREPOIX, Essai sur l' histoire de la Question Crétoise, thèse, Montpellier 1912, σ.35. ΠΑΣΕΝΤ, 'Η Κρήτη..., ο.π., σ.34. Το φαινόμενο πάντως δεν φαίνεται να πήρε μεγάλη έκταση.
32. Στο 1/10 του αριθμού αυτών που επέστρεψαν το 1837 ανέρχονταν σύμφωνα με τον Έλληνα Υποπρόξενο Α. Ζαφειρίδη οι Κρητοέλληνες, που δεν παρέδωσαν στις ελληνικές προξενικές αρχές το ελληνικό τους διαβατήριο. Βλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "Κρητικόν 1834-1840", Έγγραφο του 'Α. Ζαφειρίδη πρὸς τὸν Στ. Περόγλου, 'Ηράκλειον 30 'Ιουνίου 1837. Οι προξενικές αναφορές κάνουν λόγο για σημαντικές επιστρο-

φές Κρητοελλήνων τα έτη 1837-1838. Βλ.: A.Y.E., AA, "1837, Κρητικόν, πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματεῖαν 1836-1837", Ἐν Χανίοις 10 Ιουλίου 1837. Βλ. επίσης: PRO, F.O., 195/102, Turkey, Ο Ἀγγλος Πρόξενος Η. Ongley, Canea 19 October 1838.

33.Βλ.: PASENT, "Ἡ Κρήτη...", ο.π., σ. 34 M. SABRY, L' empire egyptien sous Mohamed-Ali et la Question d' Orient (1811-1849), Paris 1930, σ.400.

34. Βλ. πιο κάτω: Προβλήματα κληρονομίας των εκχριστιανιζόμενων.

Οι προξενικές αναφορές κάνουν λόγο για σημαντικές επιστροφές Κρητοελλήνων τα έτη 1837-1838. Βλ.: A.Y.E., AA, "1837, Κρητικόν, πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματεῖαν 1836-1837", Ἐν Χανίοις 10 Ιουλίου 1837. Βλ. επίσης: PRO, F.O., 195/102, Turkey, Ο Ἀγγλος Πρόξενος Η. Ongley, Canea 19 October 1838.

35. 31)A.Y.E./AA, "1838 Κρητικόν, Πρακτορείον Ρεθύμνου", (Σχέδια) Στ. Περόγλου, Χανιά 13/25 Μαρτίου 1838.

36. A.Y.E./AA, "1850-1864, Ἑγγραφα διάφορα, Κρητικόν (1838)", Σχέδιο ἑγγράφου (του Στ. Περόγλου), 23 Νοεμβρίου / 5 Δεκεμβρίου 1838. Η απόβαση του Βικοστρατή φαίνεται να έχει σχέση με τα μέτρα, που είχε πάρει στα 1838 η Ελληνική Κυβέρνηση σε βάρος των ληστών. Για τα μέτρα αυτά βλ.: Γιάννη ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ, Ληστές, η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα, Ερμής, Αθήνα 1988, σ.32-34.

37. V. RAULIN, Description physique de l' île ^{de} Crète, Bordeaux 1868, σ.59. Στα 1837 ο Γενικός Πρόξενος της Ρωσίας Duhamel έγραφε ότι: "Ἡ Κρήτη βρίσκεται στο δρόμο της προόδου". Βλ.: CATTAUI, Le règne..., ο.π., τ.2', 324.

38. N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ιστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης..., ο.π., σ.259.

39. Βλ.: CATTAUI, Le règne..., ο.π., τ.2, 391. DOUIN, L' Egypte..., ο.π., σ.320. Στα 1828 είναι γνωστό ότι υπήρχαν μόνο στα χαρέμια της Αλεξάνδρειας 35 Κρητικές.

- Τα ονόματά τους καταχωρήστηκαν στον "ὄνομαστικὸν κατάλογον τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εὑρισκομένων Ἑλλήνων". Βλ.: A.Y.E./KY, 1828, Κατάλογος συνημμένος στὴν ἐκθεση τοῦ ὑγειονόμου Γ. Γλαράκη, Αἴγινα 28 Αὐγούστου 1828.
40. Βλ.: DOUIN, *L' Egypte...*, ο.π., σ. 320.
41. A.Y.E./AA, "Κρητικόν, Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν 1855-1858", Ὁ Γενικὸς Πρόξενος στὴν Ἀλεξανδρεία Μ. Τοσίτσας πρὸς τὸν Στ. περόγλου, 19 Φεβρουαρίου / 3 Μαρτίου 1838, ἀρ. 84.
42. Μ.Γ. ΠΑΡΛΑΜΑ, Τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Κωνσταντίνου Κοζύρη, "Κ.Χ.", 1(1947) 181.
43. Ι.Α.Κ., Ἀρχεῖο Π. Βλαστοῦ, τ.72, σ.135-136 σημ. Οἱ Αλώνες εἶχαν 30 οικογένειες, το Ρουμπάδο 20 καὶ το Αρολίθι 25. Βλ.: Αυτόθι.
44. Ι.Α.Κ., Ἀρχεῖο Ἑλληνικοῦ Προξενείου Χανίων, φ.Α'-Γ', Σχέδιο ἐγγράφου τοῦ Στ. Περόγλου, 27 Μαρτίου 1834. Στὴ β' περίοδο τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Μωχάμετ Αλῆ, ποὺ ἀρχισε τὸ 1834, ἀναφέρεται προφανῶς ἡ μεταγενέστερη σημείωση τοῦ Στ. Περόγλου, σύμφωνα με τὴν ὁποία: "...τότε ἡ ἀρνησιθρησκεία ἦταν ἀπιγορευμένη καὶ ὁ χριστιανὸς ἐνηλιξ ἢ ἀνηλιξ δὲν ἤδυνατο νὰ δεχθεῖ τὸν ἰσλαμισμόν". Βλ.: A.Y.E./AA, "1850-1864, Ἡ γράμμα διάφορα, Κρητικόν". Σχέδια ἐγγράφων τοῦ Στ. Περόγλου (1850;).
45. Κ.Ε. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗ, Μία "Τουρκογραφικὴ" ἐγκύκλιος, "Κ.Χ.", 10(1956) 356.
46. A.Y.E./AA, "Κρητικόν. Γραμματεῖα Ἐξωτερικῶν", (Σχέδια), Χανιά 6/18 Μαρτίου 1835, ἀρ.12.
47. Για τὶς διακηρύξεις τοῦ σουλτανικοῦ διατάγματος βλ.: M.A. UBICINI et Pavet de COURTEILLE, *Etat présent de l' Empire Ottoman*, Paris 1876, σ.231-234. Βλ.: ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, *Οἱ κρυπτοχριστιανοί...*, ο.π., σ.155.
48. Τα δικαιώματα τοῦ Χαττ-ι Σερίφ προκάλεσαν ἀποκαλύψεις κρυπτοχριστιανῶν στὴν Ἀλβανία. Οἱ ἀποκαλυπτόμενοι ὁμῶς ἀντιμετωπίστηκαν με διώξεις καὶ ἐξορίες. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, *Οἱ κρυπτοχριστιανοί...*, ο.π., σ. 59-60. Καὶ στὸν Πόντο ἐκδη-

λώθηκε το 1839 διάθεση αποκάλυψης κρυπτοχριστιανών, αλλά αποθαρρύνθηκε από το φανατισμό των Τούρκων. Βλ. Νίκου Ε. ΜΗΛΙΩΡΗ, Οί κρυπτοχριστιανοί, Άθήνα 1962, σ.23.

49. "ΡΑΔΑΜΑΝΘΥΣ ΑΘΗΝΩΝ", 15 Νοεμβρίου 1841, φύλλο 10.
50. Βλ.: ΚΡΙΑΡΗ, Ιστορία..., ο.π., τ.3, τεύχος 1, 37. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ, 'Η ζωή καί ἡ δράση..., ο.π., σ.408. Και οι δύο ιστορικοί υποστηρίζουν ότι δεν βελπώθηκε η κατάσταση των χριστιανών της Κρήτης μετά το Χαττ-ι Σερίφ και μέχρι το 1856.
51. Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1841, Κρητικόν", όπου: "Κατάστιχον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Πρεσβείας τοῦ ἔτους 1841", Σχέδια (του Στ. Περόγλου), Έν Χανίοις 5/17 Ιανουαρίου 1841.
52. Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1842 Κρητικόν", όπου: "Πρός τήν ἐπί τοῦ Β. Οἴκου καί τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματείαν τοῦ 1842", Ο Στ. Περόγλου, Έν Χανίοις 5/17 Αύγουστου 1842. Αυτόθι, Έν Χανίοις 5/17 Αύγουστου 1842.
53. Αυτόθι. Στο νησί υπήρχαν στα 1842 2.500 Άραβες, 3.500 Αλβανοί και 3.000 Τούρκοι στρατιώτες. Βλ.: Μ.Α.Ε., CPC, La Canée, τ.1, Charpentier, La Canée, le 27 Avril 1842, Φ.149.
54. Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1843-1845, Κρητικόν", Σχέδιο ἐγγράφου (του Στ. Περόγλου), Χανιά 6/18 Αυγούστου 1841.
55. Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1842, Κρητικόν", όπου: "Πρός τήν ἐπί τοῦ Β. Οἴκου καί τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματείαν τοῦ 1842", Ο Στ. Περόγλου, Έν Χανίοις 12/24 Ιουλίου 1842. Η εξαγγελία της μείωσης του φόρου παραγωγής έγινε στη διάρκεια της επανάστασης του 1841. Βλ.: ΖΑΜΠΕΤΑΚΗ, Συμβολή..., ο.π., σ.198.
56. Ο έλεγχος στο εμπόριο του μπαρουτιού διατάχτηκε στις αρχές του 1845, από φόβο μήπως η ελεύθερη πώλησή του στους χωρικούς ενισχύσει τις επαναστατικές τους διαθέσεις. Βλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1843, Κρητικόν, γ' Ελληνικαί Αρχαί 1842-1843", Ο Στ. Περόγλου, Έν Χανίοις 2/14 Φεβρουαρίου 1845.

57. Οι τελωνειακές εισπράξεις μειώθηκαν από 2.500.000 σε 1.700.000 γρόσια. Βλ.: A.Y.E./AA, "1842, Κρητικών", υποφ. δ', όπου: "Πρός τήν επί του Β. Οίκου καί των Ἐξωτερικῶν Γραμματεῖαν τοῦ 1842", Ὁ Στ. Περόγλου, Ἐν Χανίοις 12/24 Ἰουλίου 1842.
58. Οι εισπράξεις από το χαράτσι ανέρχονταν στα 1842 σε 600.000 γρόσια. Βλ.: A.Y.E./AA, "1842, Κρητικών", όπου: "Σχεδιαστήριον πρὸς τήν ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου Γραμματεῖαν... 1841-1842", Ὁ Στ. Περόγλου, Ἐν Χανίοις 12/24 Ἰουλίου 1842.
59. M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 26 Juillet 1853, φ.130.
60. Αυτόθι. Στο ίδιο έγγραφο ο Γάλλος Πρόξενος παρατηρούσε: "Ἡ οικονομικὴ κατάσταση τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης εἶναι σήμερα πολὺ καλυτερεῖ σπ' αὐτὴ πολλῶν ευρωπαϊκῶν πληθυσμῶν."
61. Κατὰ το Βελὴ-πασά οἱ χριστιανοὶ κατεῖχαν στα 1858 τα τρία τέταρτα τῶν γαιῶν. Βλ.: [VELI-pacha], La verité..., ο.π., σ.13.
62. M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, O A. Chatry de Lafosse, le 26 Juillet 1853, Φ.130. RAULIN, Description..., ο.π., σ.68.
63. M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, Ittar, Candie, le 20 Janvier 1852, Φ.46.
64. Δ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Ὁθωμανικοὶ κώδικες, Κωνσταντινούπολη 1890, τ.3, σ.2861. Καὶ πάλι ὅμως το σουλτανικὸ διάταγμα ἀνέφερε ὅτι, σε περίπτωση που οἱ ἐνδιαφερόμενοι χριστιανοὶ ἦταν κάτοικοι πόλεων ἢ κοινοτήτων με μικτὸ πληθυσμὸ, ἔπρεπε να ἀπευθύνονται στην Ὑψηλὴ Πύλη, που ἔδινε τὴν ἐντολὴ γιὰ τὴν ἀνέγερση, ὅταν προφανῶς δὲν υπήρχαν ἀντιδράσεις τῶν μουσουλμάνων. Αυτόθι, σ.2862.
65. Βλ.: RAULIN, Description..., ο.π., σ.68.
66. M.A.E., CPC, La Canée, τ.1, Hitier, La Canée, le 10 Septembre 1843, φ.170.
67. Ἀρχεῖον Πατριαρχείου, "Περιγραφικὸν Ἑξοχέτηριον...", ο.π., τ.3, σ.7.

68. A.Y.E./AA, "1861-1864. Προξενείον Κρήτης, επίσημα έγγραφα διάφορα", 'Ο Στ. Περόγλου, Έν Χανίοις 23 Ιανουαρίου 1851.
69. A.Y.E./AA, "1844. Προξενείον Χανίων πρὸς Γραμματεῖαν Ἐπικρατείας", Σχέδια τοῦ Στ. Περόγλου, Έν Χανίοις 14 Ιουνίου 1844.
70. Η πρώτη περίπτωση αφορά μητέρα πρώην κρυπτοχριστιανή. Βλ.: A.Y.E./AA, "Κρητικὸν πρὸς ἑλεγχον", (χ.ο.,χ.τ.), 26 Ιανουαρίου 1851, ἀρ.5. Η δεύτερη αναφέρεται σε δύο αδέλφια, επίσης πρώην κρυπτοχριστιανούς. Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, (A. Chatry de Lafosse), La Canée, le 9 Mai 1851, Φ.34.
71. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Canea 12 May 1855, αρ.10. Στην ίδια αναφορά ο Άγγλος Πρόξενος γράφει ότι, σύμφωνα με πληροφορίες, άλλος ένας κρυπτοχριστιανός αποκαλύφθηκε δημόσια στο Ρέθυμνο και έκανε έκκληση στο Γάλλο Προξενικό Πράκτορα να τον βοηθήσει. Ο Γάλλος Πρόξενος A. Chatry de Lafosse σε αναφορά του της 11 Μαΐου 1855 κάνει λόγο για 13 αποκαλυφθέντες. Βλ.: M.A.E., CPC, τ.2, La Canée, le 11 Mai 1855, Φ.184. Ο ίδιος όμως τον επόμενο χρόνο, μετά τη δημοσίευση του Hatt-i Hümayun, αναφερόταν γενικά σε μερικές οικογένειες, που αποφάσισαν να αποκαλυφθούν, πριν από την δημοσίευση του σουλτανικού διατάγματος. Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, La Canée, le 2 Mai 1856, Φ.223. Τέλος, ο Έλληνας Προξενικός Γραμματέας Ν. Θεοδωρίδης αναφέρει 17 αποκαλυφθέντες την εποχή της διακοπής των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδος και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (22 Μαρτίου 1854-8 Ιουνίου 1855). Βλ.: A.Y.E., KY, 1856/36, Έν Χανίοις 5/17 Μαΐου 1856, ἀρ.60.
72. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Canea 12 May 1855, αρ.10.
73. Αυτόθι.
74. Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, O A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 2 Mai 1856, Φ.222-223.
75. Βλ.: PASHLEY, Travels..., ο.π., τ.2, 326.

76. Βλ.: ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική..., ο.π., σ.192. Σύμφωνα με τον υπολογισμό που έκανε ο πρόξενος των Ηνωμένων Πολιτειών Mountfort στα 1856 οι μουσουλμάνοι ανέρχονταν μόνο σε 40.000. Βλ.: W.N.A., Candia Crete, State Department, τ.190/1, Canea, 15 November 1856, αρ.8. Τον ίδιο αριθμό μουσουλμάνων δίνει για το 1847 ο Γάλλος Πρόξενος M. Hitier. Βλ.: PERROT, L' île..., σ.253.
77. Βλ.: ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική..., ο.π., σ.192. Ο Mountfort υπολόγισε στα 1856 σε 190.000 το χριστιανικό πληθυσμό. Βλ.: W.N.A., Candia Crete, State Department, τ.190/1, Canea, 15 November 1856, αρ.8. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι στα αρχεία του Ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών υπάρχουν για το 1857 αναλυτικά πληθυσμιακά στοιχεία, που όμως αφορούν μόνο την Ανατολική Κρήτη. Σύμφωνα μ' αυτά στις επαρχίες που ανήκουν στους σημερινούς νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου υπήρχαν 93.500 χριστιανοί και 34.300 μουσουλμάνοι. Βλ.: A.Y.E./AA, "1858, Κρητικόν. Υποπροξενείον Ηρακλείου", όπου: "Στατιστικός πίναξ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν προϊόντων τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου τῆς νήσου Κρήτης τοῦ ἔτους 1857". Χ. Παπάζογλου, Ἐν Ἡρακλείῳ 31 Δεκεμβρίου 1857. Οι πληροφορίες που έχουμε και στη συνέχεια για τον πληθυσμό προέρχονται από γενικές εκτιμήσεις. Κατά τον πρόξενο Χ. Φραγκούδη, στα 1870 υπήρχαν 200.000 χριστιανοί και 70.000 μουσουλμάνοι. Βλ.: A.Y.E./KY, 1870/36³, Ἐν Χανίοις 18 Ἰανουαρίου 1870. Σύμφωνα με τους πίνακες πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δίνει ο Κ. Κατράτ υπήρχαν 120.000 χριστιανοί και 90.000 μουσουλμάνοι. Βλ.: Kenan H. KARPAT, *Ottoman population 1630-1914. Demographic and social characteristics*, Wisconsin 1985, σ 117.
78. Για την ημερομηνία δημοσίευσης του Hatt-i Hümayun βλ.: A.Y.E./KY, 1856/191, "Πολιτική ἔκθεσις" τοῦ Ἰωσήφ Βαρότση πρὸς τὸν Πρέσβη Ἀ. Κουντουριώτη, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 11/23 Μαΐου 1856, ἀρ.70.

79. Δ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Όθωμανικοί κώδικες, Κωνσταντινούπολη 1890, τ.3, 2862. Βλ. και M.A. UBICINI-Pavet de COURTEILLE, Etat présent de l' Empire Ottoman, Paris 1876, σ.238. Ολόκληρη η γαλλική μετάφραση του Hatt-i Hümayun παρατίθεται στις σελίδες 235-242. Οι εκχριστιανιζόμενοι συχνά επικαλούνταν τα άρθρα 10-12 του σουλτανικού διατάγματος.
80. Βλ. UBICINI-COURTEILLE, Etat présent..., ο.π., σ.243.
81. Αμέσως μετά την έκδοση του Hatt-i Hümayun πραγματοποιήθηκαν αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών και στον Πόντο, με αφορμή τα δικαιώματα, που παρείχε το σουλτανικό διάταγμα. Ο αριθμός των αποκαλυφθέντων ανήλθε στις 17.260 κατά προξενικές πληροφορίες της εποχής. Βλ.: Κώστα ΦΩΤΙΑΔΗ, Οι εξισλαμισμοί της Μ. Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, (Tübingen 1985), Θεσσαλονίκη 1988, σ.384. (Πολλοί κρυπτοχριστιανοί του Πόντου αποκαλύφθηκαν το 1876. Αντιμετωπίστηκαν όμως με διώξεις και υποχρεώθηκαν να υπηρετούν στον τουρκικό στρατό. Βλ.: R. JANIN, Musulmans malgré eux, les Stavriotes, "Echos d' Orient", 15(1912)502). Λίγες αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών έγιναν και στην Κύπρο. Βλ.: Παρασκευά ΣΑΜΑΡΑ, Η ελληνική καταγωγή των Τουρκοκυπρίων, εξισλαμισμοί-τουρκικός επεκτατισμός, Αθήνα 1987, σ.21. Στην Αλβανία, αντίθετα, οι αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών το 1856 ήταν περιορισμένες, λόγω των αντιδράσεων των μουσουλμάνων στις μεταρρυθμίσεις. Βλ.: ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Οι κρυπτοχριστιανοί..., ο.π., σ.167.
82. M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, La Canée, le 20 Mars 1856, Φ.205. Στην ενδιαφέρουσα αυτή αναφορά δίνονται οι πρώτες ειδήσεις για τις αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών, που προκάλεσε το σουλτανικό διάταγμα και για τις αντιδράσεις των μουσουλμάνων.
83. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Canea 8 April 1856, αρ.7.Την ερμηνεία ότι το Hatt-i Hümayun δεν κατοχύρωνε την θρησκευτική ελευθερία, έδωσε και στο Γάλλο

- Πρόξενο στα Χανιά η Γαλλική Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη. Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, O A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 29 Juin 1856, Φ.252.
84. Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.3, 814.
85. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Canea 12 May 1856, αρ.10.
86. A.Y.E./KY, 1856/363, 'Ο Ν. Θεοδωρίδης, 'Εν Χανίοις, 5/17 Μαΐου 1856, αρ.60. Στην έκθεση παρατίθενται πολλές πληροφορίες για την έκταση του κρυπτοχριστιανισμού, τις μεταστροφές στο χριστιανισμό και την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων τους δύο πρώτους μήνες μετά την δημοσίευση του Hatt-i Hümayun.
87. Αυτόθι. Βλ. και M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, O A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 16 Juin 1856, Φ.245.
88. A.Y.E./KY, 1856/363, 'Ο Ν. Θεοδωρίδης, 'Εν Χανίοις, 11/23 Μαΐου 1856, αρ.63.
89. Κατά τον Άγγλο Πρόξενο H. Ongley, που είχε καλές σχέσεις με το Βελή-πασά, ο Γενικός Διοικητής όχι μόνο άφησε ελεύθερους τους πρώην κρυπτοχριστιανούς, αλλά και δεν θέλησε να συζητήσει την απομάκρυνσή τους από το νησί, μολονότι οι οδηγίες που υπήρχαν για παλιότερες περιπτώσεις του έδιναν αυτή τη δυνατότητα. Βλ. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Canea 28 May 1856, αρ.13.
90. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Canea 27 June 1856, αρ.17. Βλ. και M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, O A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 29 Juin 1856, φ.252.
91. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Canea 27 June 1856, αρ.17. Το χωριό είχε στα 1832, κατά τον Μ. Χουρμούζη-Βυζάντιο, 65 χριστιανικές και 40 μουσουλμανικές οικογένειες. Βλ.: ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ-BYZANTIOY, Κρητικά..., ο.π., σ.52. Όμως κατά τον PASHLEY, Travels..., ο.π., τ.2, 319, που αναφέρεται στα 1834, υπήρχαν μόνο 20 χριστιανικές και 15 μουσουλμανικές οικογένειες. Στην απογραφή πάντως του 1881 καταγράφηκαν 608 χριστιανοί και 87 μουσουλμάνοι. Βλ.: Ν. ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, (Καραβίας, 'Αθήνα 1978), 'Αθήνα 1890, σ.122.

92. Ο Β. Ψιλάκης γράφει ότι μετά την δημοσίευση του σουλτανικού διατάγματος αποκαλύφθηκαν 600 άτομα της Επισκοπής. Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία...', ο.π., τ.3, 814. Το γεγονός ότι οι κάτοικοι της Επισκοπής αποκαλύφθηκαν αμέσως μετά τη δημοσίευση του διατάγματος μνημονεύεται και από τον Μ.Δ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Συμβολή εις τὴν Κρητικὴν Ἱστορίαν, Ἀθήνα 1902, σ.7.
93. Μ.Α.Ε... CPC, La Canée, τ.2, Ο Α. Chatry de Lafosse, La Canée, le 24 Juillet 1856, φ.258.
94. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Ο Η. Ongley, Canea, 27 September 1856, αρ.26.
95. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Ο Η. Ongley, Canea 17 January 1857, αρ.3.
96. Α.Υ.Ε./ΚΥ, 1857/363, Ἐν Χανίοις, 16/28 Φεβρουαρίου 1857, ἀρ.131, Ἐκθεση που αναφέρεται στη διοίκηση του Βελή-πασά και στην εφαρμογή του Hatt-i Hümayun.
97. Μ.Α.Ε... CPC, La Canée, τ.2, Α. Chatry de Lafosse, La Canée, le 24 Juillet 1856, φ.258.
98. Α.Υ.Ε./ΚΥ, 1857, αακ, Α', Ὁ Ν. Θεοδωρίδης, Ἐν Χανίοις 3/15 Ἀπριλίου 1857.
99. Κ.Γ. ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ, Διοίσεις καὶ δικαιοσύνη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ, Χανιά 1929, σ.16.
100. Α.Υ.Ε./ΚΥ, 1857/36³, Ὁ Ν. Θεοδωρίδης, Χανιά 18/30 Μαρτίου 1857, αρ.137.
101. Ο Η. Ongley γράφει ότι ο χριστιανικός πληθυσμός συνέταξε επιστολή, που υπεγράφη από 2.500 άτομα. Σ'αυτή εκφράζονταν οι ευχαριστίες των χριστιανών για τη θρησκευτική πολιτική του Βελή-πασά. Την επιστολή θα επέδιδε στην Πύλη η επιτροπή, που συνοδευόταν από την Ελισάβετ Κονταξάκη. Βλ.: P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Canea, 7 April 1857, αρ.10. Για το ρόλο της Ελισάβετ Κονταξάκη στις πολιτικές υποθέσεις της Κρήτης βλ. Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ἀλληλογραφία Ἐλ. Κονταξάκη, "Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον", Χανιά 1(1935) σ.258-283.
102. Αυτό αφήνει να εννοηθεί απάντηση του Βελή-πασά στις κατηγορίες των χριστιανών, στην οποία ἔλεγε: "Καθένας ξέρει ότι οι Τούρκοι αποκρούουν και υποτι-

μούν από παλιά τους αρνησίθρησκους και ότι απέχουν από κάθε θρησκευτικό προσηλυτισμό". Βλ.: [VELI-pacha], La verité..., ο.π., σ.71. Για τους εξισλαμισμούς του 1857 βλ. και πιο κάτω: Οι εξισλαμισμοί.

103.A.Y.E./KY, 1858/982, 'Αντίγραφο ύπομνήματος τῶν ἐν Ἀγία Λεούσα τῇ 9 Μαΐου 1858 συνελθόντων ἀντιπροσώπων Σελίνου καὶ Σφακίων, ἀρ.3753.

104.[VELI-pacha], La verité..., ο.π., σ.136. Για 240 οικογένειες, που ασπάστηκαν την χριστιανική πίστη στη διετία που παρέμεινε ο Βελής στην Κρήτη, γίνεται λόγος στου: B. TAYLOR, Travels in Greece and Russia with an excursion to Crete, London 1859, σ.121.

105.[VELI-pacha], La verité..., ο.π., σ.136.

106.Στο χρονικό διάστημα 1852-1897 διοίκησαν την Κρήτη 34 πασάδες. Βλ.: Γ.Ι. ΚΑΛΑΪΣΑΚΗ, Οι πασάδες της Κρήτης, "Ετήσιον Κρητικόν-Ημερολόγιον τοῦ ἔτους 1902", Χανιά 1902, σ.148-152. Συνήθως η ανάκλησή τους οφειλόταν στα παράπονα είτε των χριστιανῶν, είτε των μουσουλμάνων.

107.A.Y.E./KY, "σας/ζ. Προξενεῖον Κρήτης 1855-1860", Σχέδιο ἐγγράφου (του Ν. Θεοδωρίδη;), Ἐν Χανίοις, 14/26 Μαΐου 1857.

108.I.M.K., Ἀρχεῖο Ι. Μιτσοτάκη, Κατάλογος ὑπ'ἀρ.1, φάκ.2, σειρά 14, "Υψηλὸς Αὐτοκρατορικὸς Ὁρισμὸς", Ἐν Χανίοις 7 Ιουλίου 1858.

109.Αρχεῖο Π. Βλαστοῦ, τ.72, 156. Ο λαογράφος Π. Βλαστός ἦταν καλὰ ενημερωμένος για τους εκχριστιανισμούς, που πραγματοποιήθηκαν μετὰ το Hatt-i Hümayun, κυρίως στα μέρη του Ρεθύμνου. Η σύζυγός του Μαρία, πρώην μουσουλμάνα, ἐξορίστηκε στα 1873. Βλ. Αυτόθι, σ.974.

110.Ο Γάλλος Πρόξενος ἔγραφε δύο μῆνες αργότερα ὅτι στο χωριὸ Κεραμιά είχαν γίνει ομαδικές στροφές προς την Καθολικὴ Ἐκκλησία. Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.4, La Canée, le 18 Janvier 1860, Φ.16. Μνεῖα, ἐπίσης, του χωριού Καλύβες ἔκανε ο Ν. Αἰβαζίδης γράφοντας ὅτι σ' αὐτὸ ἀρχισαν οἱ προσχωρήσεις στην Καθολι-

κή Εκκλησία. Βλ. A.Y.E./KY, α.α.κ./z, "Προξενείον Κρήτης 1855-1860", Χανιά, 6/18 Φεβρουαρίου 1860.

111.M.A.E... CPC, La Canée, τ.3, La Canée, le 27 Novembre 1859, Φ.381-382. Τα δεινά που υφίσταντο από τους στρατιώτες οι χριστιανοί κάτοικοι των Καλυβών, αναφέρει ως αιτία της στροφής τους στην Καθολική Εκκλησία και ο Ν. Αϊβαζίδης. Βλ.: A.Y.E./KY, αακ/z, "Προξενείον Κρήτης, 1855-1860", Χανιά 6/18 Φεβρουαρίου 1860. Την ίδια αιτία δέχεται και ο Ε. Ζαμπετάκης, σχολιάζοντας γαλλικά έγγραφα του 1859-1860, σχετικά με την καθολική προπαγάνδα. Βλ.: Ε. ΖΑΜΠΕΤΑΚΗ, Προσπάθεια προσηλυτισμού τῶν Κρητῶν εἰς τόν Καθολικισμόν, "Κ.Χ.", 11(1857) 245. Πρβλ.: ΨΙΛΑΚΗ, Ἱστορία..., ο.π., τ.3, 846. ΜΟΥΡΕΛΛΟΥ, Ἱστορία..., ο.π., τ.2, 995. ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ, Διοικήσεις..., ο.π., σ.17-18. Ν.Α. ΤΣΙΡΙΝΤΑΝΗ, Πολιτική καὶ διπλωματική ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐθνικῆς Ἐπαναστάσεως 1866-1868, Ἀθήνα 1950, τ.1, 42-49.

112.Η συγχώνευση των επισκόπων Κισσάμου και Κυδωνίας είχε γίνει στις 24 Νοεμβρίου του 1831. Βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ, Ἡ Ζωή..., ο.π., σ.414. Την επιθυμία διαίρεσης της επισκοπῆς διαδήλωσαν το 1859 2.000 χριστιανοί, όπως αναφέρεται σε επιστολή του μητροπολίτη Διονυσίου, που καταχωρήθηκε στα πρακτικά της Πατριαρχικής Συνόδου. Βλ.: Ἀρχεῖον Πατριαρχείου, Ἱερός Κώδιξ τῶν Συνοδινῶν Πράξεων τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, (Κωνσταντινούπολις) 1859-1860, Πρακτικό της 25 Αυγούστου 1859. Παράπονα των χριστιανῶν, ἐπειδὴ ὁ Διονύσιος δὲν εἶχε υποστηρίξει αιτήματά τους, με παράλληλη ὅμως ἐπισήμανση της ἀφιλοκέρδειάς του, καταχωρήθηκαν στο πρακτικό της Πατριαρχικῆς Συνόδου της 9 Φεβρουαρίου 1860. Ὁ πατριαρχικός, ἐπίσης ἀπεσταλμένος στην Κρήτη Νικηφόρος Γλυκάς ἀνέφερε σε γράμμα του πρὸς την Πατριαρχικὴ Σύνοδο μεμψιμοιρίες των χριστιανῶν κατὰ τοῦ μητροπολίτη. Βλ.: Ἀρχεῖον Πατριαρχείου, Ἱερός Κώδιξ..., ο.π., Πρακτικό της 12 Ἀπριλίου 1860.

113. Εκθέτοντας την άποψή του για την ενίσχυση της στροφής προς την Καθολική Εκκλησία, ο Du Tour γράφει ότι αν υποστηρικτούν οι νέοι καθολικοί "...το παράδειγμα τους θα προκαλέσει σε λίγο πολλούς προσήλυτους και θα βρει σπήληξη σ' ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού, προσφέροντας, αργότερα ενδεχομένως, ένα στήριγμα στην επιρροή μας". Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.3, La Canée, le 27 Novembre 1859, Φ.381.
114. M.A.E., CPC, La Canée, τ.4, Levonty, La Canée, le 3 Mars 1860, Φ.49.
115. A.Y.E./KY, α.α.κ./z, "Προξενείον Κρήτης 1855-1860", 'Ο Ν. Αἰβιζίδης, 'Εν Χανίοις 30 Δεκεμβρίου 1859.
116. M.A.E., CPC, La Canée, τ.4, "Chousni-pacha. aux habitants de l'île de Crète", La Canée, le 29 Novembre 1859, Φ.7.
117. Ο μητροπολίτης Διονύσιος απεκάλυψε στους Κρήτες την απάτη των καθολικών ιεραποστόλων και κάλεσε τους χωρικούς να μη συχνάζουν στις καθολικές ιεραποστολές. Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.4, "Proclamation du Métropolitte de la Candie Dionisios", La Canée, le 3 Décembre 1859, Φ.13.
118. M.A.E., CPC, La Canée, τ.4, La Canée, le 9 Janvier 1860, Φ.5.
119. Αυτόθι, Φ.3. Σημαντικές προσχωρήσεις στην Καθολική Εκκλησία έγιναν και στη Μεσαρά Ηρακλείου. Ο υποπρόξενος Β. Αντωνιάδης έγραφε ότι: "Οί κάτοικοι του χωρίου Τυμπάκι ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Καινουρίου τῆς Μεσσαρῆς ἐξώμωσαν, μὴ ἐξαιρουμένου οὐδ' αὐτοῦ τοῦ ἱερέως Δημητρίου" Βλ. Α.Υ.Ε./ΛΑ, "Κρητικόν, Ὑποπροξενείον Ἡρακλείου", 'Εν Ἡρακλείῳ, 5 Φεβρουαρίου 1860, ἀρ.14.
120. Αρχεῖον Πατριαρχείου, 'Ιερός Κώδιξ..., ο.π., Πρακτικό της 12 Ιανουαρίου 1860, όπου αναφέρεται ότι ο προσηλυτισμός επεκτάθηκε και στην επαρχία Τεμένους Ηρακλείου.
121. Το όνομα του πατριαρχικού εξάρχου δίνεται από το Γάλλο Πρόξενο Du Tour. Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.4, La Canée, le 23 Janvier 1860, Φ.31. Ο Ν. Αἰβιζίδης

γράφει ότι προέτρεψε τον έξαρχο, του οποίου όμως δεν αναφέρει το όνομα, να κηρύξει στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο και να αποκαλύψει την απάτη της προπαγάνδας. Βλ.: A.Y.E./KY, 1860/36³, 'Ο Ν. Αἰβαζίδης, Χανιά 16 Φεβρουαρίου 1860.

122.A.Y.E./KY, α.α.κ./z, "Προξενεῖον Κρήτης 1855-1860". 'Ο Α. Ζάνος πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου..., Κωνσταντινούπολις 23 Φεβρουαρίου 1860, ἀρ.20.

123.A.Y.E./KY, 1860/36³, 'Ο Ν. Αἰβαζίδης, 'Εν Χανίοις 22 Μαρτίου 1860, φ.19.

124.A.Y.E./KY, 1860/36³, 'Ο Ν. Αἰβαζίδης, 'Εν Χανίοις 16 Φεβρουαρίου 1860.

125.Ακόμη και την εποχή της ύφεσης της καθολικής προπαγάνδας, δηλαδή τον Ιανουάριο του 1860, οι πρόκριτοι επιδίωκαν καθημερινά την εγγραφή 3-4 ατόμων στους καθολικούς καταλόγους "...διὰ τὸν φόβον καὶ ἢ εἰδησις αὕτη, [της αλλαγῆς δογματος], δὲν εἰσαληθεύσῃ καὶ οὕτω ματαιωθῇ ὁ τρόπος οὗτος τῆς ἀντιπολιτεύσεως". Βλ.: A.Y.E./KY, 1860/36³, 'Ο Ν. Αἰβαζίδης, 'Εν Χανίοις 28 Ιανουαρίου 1860, ἀρ.12.

126.ADN, Consulat de La Canée, a) Série de Dossiers, Dossier 37, Ο Barbier προς το Γάλλο Πρόξενο στα Χανιά, Re_timo, le 4 Février 1860.

127.Στα πρακτικά της Πατριαρχικής Συνόδου της 12ης Απριλίου και 18ης Απριλίου του 1860 καταχωρήθηκαν αντίγραφα επιστολών του Νικηφόρου Γλυκά. Ο ορθόδοξος ιεροδιδάσκαλος αναφερόταν στο κήρυγμά του στην επαρχία Κυδωνίας Χανίων, όπου κάλεσε τους προσήλυτους σε εξομολόγηση. Συγχρόνως, θεωρώντας την απλότητα των χωρικών ως βασικό στήριγμα της καθολικής προπαγάνδας, επισήμανε την ανάγκη δημιουργίας σχολείων. Βλ.: Ἀρχεῖον Πατριαρχείου, 'Ιερός Κώδιξ..., σ.π., 12 Απριλίου και 18 Απριλίου 1860.

128.Το καλοκαίρι του 1862 εκδηλώθηκε μια νέα στροφή προς την Καθολική Εκκλησία από 300 περίπου ορθόδοξους των επαρχιών Ηρακλείου. Το Γαλλικό Προξενείο απέφυγε να αναμιχθεί αυτή τη φορά και η κίνηση δεν είχε συνέχεια. Βλ.: M.A.E.,

CPC, La Canée, τ.4, O Bertrand, La Canée, le 2 Septebre 1862, Φ.246-247. Ο λόγος που αναφέρει ο υποπρόξενος της Ρωσίας Ι. Μισσοτάκης για τη στροφή στον καθολικισμό τεσσάρων απ' αυτούς είναι η ανάμιξη του Μητροπολίτη Διονυσίου σε εκλογή δημογέροντος του χωριού Κιθαρίδας Ηρακλείου. Βλ.: I.K.M., Αρχείο Ι. Μισσοτάκη, φ.9β, 'Ο'Ι. Μισσοτάκης, 'Ηράκλειον 16/28 Σεπτεμβρίου 1862, αρ. 26. Το Βατικανό πάντως δεν εγκατέλειψε την ιδέα προσηλυτισμού των Κρητών. Έτσι στα 1875 έφτασε στο Ηράκλειο ο ουνίτης επίσκοπος Λουίτζι Κανναβός, παρά τις αντιδράσεις του Γαλλικού Προξενείου. Βλ.: P.R.O., F.O., 195/1078, Tyrkey, O T. Sandwith, προς την Αγγλική Πρεσβεία Κωνσταντινούπολης, Canea 24 April 1875, φ.30. Ο Λουίτζι Κανναβός έφυγε οριστικά από την Κρήτη στα 1887 χωρίς να αντικατασταθεί. Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.18, Blanc, La Canée, le 13 Janvier 1894, φ.18.

129.A.Y.E./KY, 1860/363, 'Ο Ν. Αϊβαζίδης, 'Εν Χανίοις 4 'Ιανουαρίου 1860, αρ.244.

130.I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 159.

131.I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 189 σημ. Το χωριό Γαλύφα είχε στα 1832 16 χριστιανικές και 22 μουσουλμανικές οικογένειες. Βλ.: ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ-BYZANTIOY, Κρητικά, ο.π., σ.53. Στην απογραφή του 1881 καταγράφηκαν 123 χριστιανοί και 128 μουσουλμάνοι. Βλ.: ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική..., ο.π., σ.122. Η Βώνη είχε στα 1832 αμιγή μουσουλμανικό πληθυσμό 30 οικογενειών. Βλ.: ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ-BYZANTIOY, Κρητικά, ο.π., σ.66. Στο ίδιο χωριό υπήρχαν στα 1881 35 χριστιανοί και 314 μουσουλμάνοι. Βλ.: ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική..., ο.π., σ.123.

132.Τις βαπτίσεις Οθωμανίδων αναφέρει ο Ι. Παπακωστόπουλος, πληροφορώντας το Υπουργείο των Εξωτερικών για τις ταραχές που συνέβησαν στο Ηράκλειο την άνοιξη του 1862. Βλ.: A.Y.E./KY, 1862/363, 'Εν Ηρακλείω 25 Απριλίου 1862.

133.I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 167.

134.Αυτόθι.

- 135.Βλ. πιο κάτω: Η στάση της Εκκλησίας στους εκχριστιανισμούς.
- 136.Οι Έλληνες Πρόξενοι κάνουν λόγο για υποχρέωση των αρνησίθρησκων να εγκαταλείψουν το νησί. Βλ.: ΕΛ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ, 'Εκθέσεις τῶν ἐν Κρήτῃ προξένων τῆς Ἑλλάδος (1866-1868), "Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας", τεύχος Α', Ἀθήνα 1967, σ.52. Αναφέρονται ὅμως και εξορίες εκχριστιανισμένων στη Βεγγάζη και τη Σμύρνη. Βλ.: ΙΑΚ, Αρχείο Παρθενίου Κελαϊδῆ, 'Ο Π. Κελαϊδῆς πρὸς Περίδην Χανιά 16/28-2-1876. Για την ποινή της εξορίας βλ. και πιο κάτω: Τα συμβούλια των πόλεων.
- 137.Στη δεκασέλιδη έκθεση που υπέβαλε στο Σουλτάνο ο Ααλή-πασάς την 1 Μαρτίου του 1868 αναφέρει τις αιτίες της επανάστασης και τα μέτρα που πήρε για την καταστολή της και σημειώνει μεταξύ άλλων: "[Οι φοροί] δεν ξεπέρασαν στην Κρήτη το ποσό των 40 πιάστρων κατ' άτομο, ενώ αλλού ανέρχονται κατὰ μέσο ὄρο στα 60 πιάστρα. Αυτή η διαφορά οφείλεται στην ιδιαίτερη μεταχείριση, με την οποία αντιμετωπίζονταν οι Κρήτες, που ἦταν απαλλαγμένοι ἀπὸ το φόρο ἐπὶ των προϊόντων (βεργί). Η θρησκευτική ελευθερία, τόσο πλατιά εφαρμοσμένη στην Τουρκία, ἦταν πολὺ σεβαστή στην Κρήτη". Βλ.: Julles BALLOT, Histoire de l' Insurrection Crétoise, Paris 1868, σ.313.
- 138.Βλ. πιο κάτω: Προβλήματα κληρονομίας εκχριστιανιζόμενων.
- 139.Μ. ΠΑΠΑΜΙΧΕΛΑΚΗ, Τα αἶπα τῆς ἐποποιίας τοῦ Ἀρκαδίου, "Ἐφημερίς Μεσόγειος". (Ηράκλειο) 10 Νοεμβρίου 1856, σ.1. Πρβλ.: Ἐμμ. ΖΑΜΠΕΤΑΚΗ, 'Ανέκδοτα έγγραφα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου τοῦ 1866, "Κ.Χ.", 13(1959) 125, όπου το κείμενο της διαμαρτυρίας των χριστιανῶν στα γαλλικά.
- 140.Α.Υ.Ε./ΚΥ, 1876/96', 'Ο'Α. Λογοθέτης, 'Εν Χανίοις 17 Μαΐου 1876, ἀρ.153. Για να αποφύγουν έντονες μουσουλμανικές αντιδράσεις, οι χριστιανοί πρότειναν συγχρόνως να παραμένουν οι νεοφώτιστοι μερικές μέρες στη διάθεση του αρχηγού του θρησκευματος, στο οποίο ανήκαν προηγουμένως.

141.M.A.E., CPC, La Canée, τ.10, Eug. Cor, La Canée, le 19 Juin 1881, φ.219. Την κατάργηση της εξορίας ζήτησαν από την Πύλη οι χριστιανοί αντιπρόσωποι της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών το 1876 και το 1878. Βλ.: I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 355 και τ.73, 5.

142.Βλ. πιο κάτω: Προβλήματα κληρονομίας των εκχριστιανιζόμενων.

143.ADN, Consulat de La Canée, Série b, τ.29, Ο Ε. Cor προς Affaires Etrangères, La Canée, le 25 Novembre 1881.

144.I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 494-497. Οι ελληνικές προξενικές αρχές ασχολήθηκαν το ίδιο χρονικό διάστημα με λίγες περιπτώσεις ανηλίκων, που ασπάστηκαν την χριστιανική πίστη. Ατομικοί εκχριστιανισμοί στην περίοδο 1882-1884 αναφέρονται και σε κρητικές εφημερίδες. Βλ.: ΝΕΟΣ ΡΑΔΑ ΜΑΝΘΥΣ" Ρεθύμνου, 8 Φεβρουαρίου 1882, φ.51. "ΠΑΤΡΙΣ" Χανίων, 6 Μαρτίου 1882, αρ.12. "ΜΙΝΩΣ" Ηρακλείου, 28 Ιανουαρίου 1884, φ.155.

145.Κων. Δ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ο Έλευθεριος Βενιζέλος καί η πολιτική κρίσις εις τήν αυτόνομον Κρήτην, 1901-1906, Αθήνα 1974. Ο Γραμματέας του Γαλλικού Προξενείου Χανίων P. Drouin γράφει ότι μετανάστευσαν οι ανέσπιοι, οι φοβούμενοι εκδίκηση των χριστιανών και οι ατίθασοι και συμπληρώνει: "Θα έπρεπε να έχει ζήσει κανείς, όπως εγώ, 20 χρόνια ανάμεσα σε μουσουλμάνους, για να ξέρει πόσο ζωντανό είναι στις καρδιές των περισσότερων το αίσθημα της κυριαρχίας. Τότε μόνο θα καταλάβαινε, γιατί προτιμούν να υποστούν τα μεγαλύτερα δεινά, την απώλεια της περιουσίας τους, την εξορία και ακόμη το θάνατο, προκειμένου να μην υποταγούν σ' ένα χριστιανό άρχοντα και να αναγνωρίσουν την εξουσία του". Βλ.: M.A.E., CPC, Nouvelle Série, Crète, τ.74, La Canée, le 23 Mars 1899, φ.120.

146.Στη Σμύρνη εγκαταστάθηκαν 19.000 Κρήτες μουσουλμάνοι. Βλ.: A.Y.E./KY, 1899/5A¹, όπου "Εκθεσις περί τῶν ἐν Κρήτῃ μεταναστῶν μουσουλμάνων καί

- του Κρητικού Ζητήματος", Ο'Ι. Καλοκαιρινός, Σμύρνη 22 Μαΐου 1899. Μετανάστες εγκαταστάθηκαν, επίσης, στα βλαέτια της Προύσσας, του Ικονίου και στην Κωνσταντινούπολη. Βλ.: Γ.Κ. ΣΚΑΛΙΕΡΗ, Λαοί καί φυλαί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ἀθήνα 1922, σ.31, 35, 37, 40.
147. Στα 1898 ο Π. Βλαστός αναφέρει μία μόνο περίπτωση εκχριστιανισμού. Βλ.: Ι. Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 1024. Είναι γνωστή επίσης η βάπτισή 3 μουσουλμανίδων της Καντάνου Χανίων, που έγινε στα 1897. Βλ.: Α. ΤΡΑΚΑΚΗ, Οἱ Σελινιώται Τούρκοι καί τά χωριά των, "Κρητική Ἑστία", 8(1956), τεύχος 61, σ.17.
148. Στατιστική της Κρήτης, Πληθυσμός 1900, Χανιά 1904, σ.1α'. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή ο χριστιανικός πληθυσμός ανερχόταν στις 269.319.
149. Στα 1910 οι μουσουλμάνοι της Κρήτης παραπονούνταν για δολοφονίες ομόθρησκών τους και για ύβρεις σε βάρος των ουλεμάδων τους. Βλ.: Μ.Α.Ε., CPC, Nouvelle Série, Crète, τ.77, M. Bertrand, La Canée, le 10 Janvier 1911, φ.3. Βλ. και "La Question Crétoise", "Revue du Monde Musulman", Paris 11(1910) σ. 485-486. Σύμφωνα με πληροφορίες του Γαλλικού Προξενείου Χανίων υπήρχαν την ίδια εποχή 25.000 μουσουλμάνοι στην Κρήτη. Βλ.: Μ.Α.Ε., CPC, Nouvelle Série, Crète, τ.77, Missir, La Canée, (Janvier) 1912, φ.108.
150. Στις 8 Μαρτίου 1912 αναφέρεται μετανάστευση στη Σμύρνη 103 μουσουλμάνων. Α.Υ.Ε./ΚΥ, 1912, Α/6, απόκομμα γαλλικής εφημερίδας, (χωρίς τίτλο), La Canée, le 8 Mars 1912.
151. Α.Υ.Ε./ΚΥ, 1923, Α/5/9, Συνημμένος "Πίναξ ἀμπιστευτικός" στην έκθεση του Ι. Μιχαλόπουλου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Ἀθῆναι 12 Ἀπριλίου 1923, ἀρ.3694.
152. Α.Υ.Ε./ΑΑ, "Κρητικόν, πρὸς ἔλεγχον", Ὁ Προξενικός Πράκτορας Α.Μ. Πλατὺς πρὸς Στ. Περόγλου, Ρέθυμνον 26 Ἰανουαρίου 1851, ἀρ.5, όπου περίπτωση συγκατάθεσης μητέρας για απαγωγή των θυγατέρων της από χριστιανούς.

153. Αυτόθι. Βλ. και M.A.E., CPC, La Canée, τ.3, 'Εγγραφο του Βελή-πασά προς τον Γάλλο Πρόξενο, La Canée, le 12 Mai 1858, Φ.118.
154. M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, O A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 29 Juin 1856, Φ.254, όπου αναφέρεται ο εκχριστιανισμός του γαμπρού του Δερβίς-εφέντη στο Ηράκλειο. Για εκχριστιανισμό Τούρκου που ανήκε στην πρώτη κοινωνική τάξη κάνει λόγο στα 1867 ο υποπρόξενος Ι. Μπαρουξάκης. Βλ.: ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ, 'Εκθέσεις...', ο.π., τεύχος Β', σ.74.
155. Pro, F.O., 195/457, Turkey, Canea 17 January 1557, αρ. 3.
156. Βλ. πιο κάτω: Ο Προσηλυτισμός.
157. A.Y.E./KY, 1871/49^ο. Ο Τίτος Μαραβελάκης, Αθήναι 14 Αυγούστου 1871. Για μια άλλη περίπτωση εξισλαμισμένης στην διάρκεια της επανάστασης του 1821, που έγινε ξανά χριστιανή βλ.: A.Y.E./AA, 1844, "Προξενείον Χανίων", (Σχέδιο εγγράφου του Στ. Πιερόγλου), 'Εν Χανίοις 11/23 Απριλίου 1843.
158. Οι πρόξενοι έκαναν λόγο στα μέσα του 19ου αι. για μεγάλη έκταση του κρυπτοχριστιανικού φαινομένου και έγραψαν για "Περικές χιλιάδες" κρυπτοχριστιανούς. (Βλ. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, H. Ongley, Canea 8 April 1856, αρ. 7. A.Y.E./KY, 1856/36₃, "Ο Ν. Θεοδωρίδης, Χανιά 5/17 Μαΐου 1856, αρ. 60). Οι εκτιμήσεις τους όμως έγιναν υπό την επίδραση των ομαδικών εκχριστιανισμών του καλοκαιριού του 1856 και ήταν υπερβολικές. Αυτό φαίνεται όχι μόνο από το γεγονός ότι μόλις πέρασαν οι πρώτες εντυπώσεις, τον Ιούλιο δηλαδή του 1856, γίνεται λόγος για ύπαρξη μόνο 300 κρυπτοχριστιανικών οικογενειών στα μέρη του Ηρακλείου, (Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, La Canée, le 24 Juillet 1856, φ.258), αλλά και από τη μικρή έκταση που είχαν στη συνέχεια οι γνωστές αποκαλύψεις.
159. Η ανήλικη παραδόθηκε τελικά από τον Άγγλο Πρόξενο στο Βελή-πασά, που πιεζόμενος από τους συγγενείς της, την έκλεισε σε χαρέμι. Βλ.: M.A.E., CPC, La

Canée, τ.3, A. Chatry de Lafosse, Annexe à la dépêche No 85, La Canée (1857), Φ.33.

160.Ο Π. Βλαστός αναφέρει βαπτίσεις πρώην μουσουλμάνων που έγιναν στις μονές Αρσανίου, Απεζανών και Πρέβελης. Βλ.: Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 156, 495, 497. Στις παραπάνω όμως μονές και στις μονές Βροντισίου και Αγκαράθου δεν βρήκαμε κανένα έγγραφο για βαπτίσεις μουσουλμάνων.

161.Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 155. Πιστοποιητικά στους νεοφώτιστους, που υφίσταντο διώξεις ή διεκδικούσαν την πατρική τους περιουσία, χορηγούσαν και οι χριστιανικές δημογεροντίες, που συστάθηκαν το 1858. Σ' ένα τέτοιο πιστοποιητικό, που διασώθηκε από τον Π. Βλαστό βεβαιωνόταν: "Τόν ἐπιφέροντα (sic) τό παρόν κ. Ἰωάννην Ἀληκάκη ἐκ τῆς κόμης Κούμια τῆς ἐπαρχίας Ἀγίου Βασιλίου, κοινοποιούμεν... ὅτι ὑπάρχει εἰς τῶν ἀναπληρωσάντων τήν πολυμελήν οἰκογένειαν τοῦ Ἀληκάκη, τῶν ἐν κρυπτῇ διὰ τόν φόβον τῶν Ἀγαρηνῶν λατρευσόντων τόν Σωτήρα Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστόν πρό τοῦ 1821..." Αυτόθι, σ.187.

162.Βλ. πιο κάτω: Τα προξενεία.

163.Μεταβάσεις νεοφύτων στην Τήνο αναφέρονται μεταξύ άλλων στα: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "Κρητικά διάφορα έγγραφα 1835-1857", (χ.ο.), Έν Χανίοις 4/16 Ιουλίου 1857, ἀρ.15. Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1860, Κρητικόν, Ἀλληλογραφία τοῦ Ὑπουργείου Εξωτερικῶν 1859-1860", (χ.ο.), Έν Χανίοις 2 Ιουλίου 1860, ἀρ.387.

164.Στα 1857 αναφέρεται ομαδικό προσκύνημα Κρητῶν χριστιανῶν στην Τήνο, για το οποίο ο Βελή-πασάς διέθεσε ειδικό πλοίο. Βλ.: [VELI-pacha], La verité..., ο.π., σ.72-73. Πρβλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "Κρητικά διάφορα έγγραφα 1835-1857", (χ.ο.), Έν Χανίοις 15/27 Ιουλίου 1857.

165.Αναστ. Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, "Ἡ εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν προσέλευσις ἀλλοθρήσκων καὶ ἑτεροδόξων", "Θεολογία", 27(1956) 54. Απλή χρήση με μύρο γινόταν και

- στους εξισλαμισμένους της Πελοποννήσου, που επανέρχονταν στο χριστιανισμό στις αρχές του 18ου αιώνα. Βλ.: Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Λαθρόβιος Όρθοδοξία, "Μεσαιωνικά Γράμματα", Αθήνα 1(1930) τεύχος Α', 87.
166. Για μια τέτοια περίπτωση βλ. Μ.Α.Ε, CPC, La Canée, τ.3, A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 9 Avril 1857, Φ.97.
167. Βλ.: POUQUEVILLE, Histoire..., ο.π., τ.3, 39.
168. Βλ. ενδεικτικά: P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, H. Ongley, Canea 14 July 1857, αρ.20. I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 156. Εφημερίδα "ΜΙΝΩΣ" Ηρακλείου, 28 Ιανουαρίου 1884, αρ.155.
169. I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 358. Έμμ. ΓΕΝΕΡΑΛΗ, Η Ιερά Μονή τῶν Ἀσωμάτων Ἀμαρίου Κρήτης, "Ε.Ε.Κ.Σ." 4(1941) 15.
170. N.B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Σύντομον διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, "ΔΙΕΕ", 14(1960) 18.
171. Είναι γνωστό ότι αποκαλυφθείσα στα 1881 κράτησε τη θυγατέρα της, μετά από συμφωνία με το μουσουλμάνο σύζυγό της. Βλ.: I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 495.
172. Βλ.: POUQUEVILLE, Histoire..., ο.π., τ.3, 39.
173. A.Y.E./AA, "1838, Κρητικόν", παραρτήματα β', "Ανταποκρίσεις μετά τοῦ Σερασκιέρη τῆς Κρήτης Μουσταφᾶ-πασᾶ", (Ο Στ. Περόγλου), Χανιά 25 Ἀπριλίου 1837, αρ.6. Για παρόμοια αντίδραση αποκαλυπτόμενων στην Σπαθία βλ.: ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Οἱ κρυπτοχριστιανοί..., ο.π., σ.58.
174. I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 167. 497.
175. Το Πατριαρχείο ήθελε στα 1830 να μεσολαβήσει στην Πύλη για την έκδοση Υψηλού Ορισμού υπέρ των εξισλαμισμένων στην Αντιόχεια χριστιανών. Βλ.: Ἀρχιμ. Καλλινίκου ΔΕΛΙΚΑΝΗ, Περιγραφικός κατάλογος τῶν ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου σωζομένων ἐπισήμων ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων περί τῶν

- ἐν Ἀθῶν Μονῶν (1630-1863), Κωνσταντινούπολη, 1902, τ.2, 247. Στα 1833 το Πατριαρχείο διαμαρτυρήθηκε υπέρ των κρυπτοχριστιανών της Σπαθίας. Βλ.: ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Οἱ κρυπτοχριστιανοί..., ο.π., σ.154. Στις 9 Οκτωβρίου 1859 ο Πατριάρχης απέστειλε τακρίρι στην Πύλη υπέρ των βίαια εξισλαμισμένων χριστιανών του Τυρνόβου και της Πελαγωνίας. Βλ.: Ἀρχεῖον Πατριαρχείου, Ἱερὸς Κώδιξ..., ο.π., Πρακτικό της 9 Οκτωβρίου 1859.
- 176.Οι Κρήτες εἶναι γνωστό ὅτι ἀπευθύνονταν κατὰ καιροὺς στο Πατριαρχεῖο γιὰ διὰφορα θέματα. Γιὰ ἱδρυση σχολείων βλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1838, Κρητικόν", ὅπου: "Σχεδιαστήριον πρὸς τὸν κύριον Ἀ. Ζαφειρίδην, ὑποπρόξενον τῆς Ἑλλάδος εἰς Ἡράκλειον 1838", Ὁ Στ. Περόγλου, Χανιά 15/27 Φεβρουαρίου 1838. Στα 1859 ζήτησαν τὴ βοήθεια τοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῆς καθολικῆς προπαγάνδας. Βλ.: Ἀρχεῖον Πατριαρχείου, Ἱερὸς Κώδιξ..., ο.π., Πρακτικό της 9 Φεβρουαρίου 1860.
- 177.Γιὰ παρέμβαση τοῦ μητροπολίτη Μελετίου στον Στ. Περόγλου υπέρ ἐξισλαμισμένης κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, που ἐγίνε ξανά χριστιανή, βλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1835, Κρητικόν", "Mémoire sur la situation de l'île de Crète", (Ὁ Στ. Περόγλου), Juillet 1835. Γιὰ ἄλλη παρέμβαση τοῦ μητροπολίτη στα 1857 βλ.: Α.Υ.Ε./ΚΥ, 1857/76,1, Ὁ Ν. Κανάρης, Ἐν Χανίοις 19 Ἰουνίου 1857. Καὶ ὁ Π. Βλαστός ἀναφέρει ὅτι στα 1860 ὁ μητροπολίτης Κρήτης Διονύσιος ἐσπευσε στον πασά καὶ στο συμβούλιο τοῦ Ηρακλείου καὶ πέτυχε τὴν ἀποφυλάκιση νεοφώτιστης χριστιανῆς, που εἶχε συλλάβει ὁ καδὴς με σκοπὸ τὴν κατήχησή της. Βλ.: Ι.Α.Κ., Ἀρχεῖο Π. Βλαστού, τ.72, 160.
- 178.Τέτοια περίπτωση δίνεται ἀπὸ ἀναφορά τοῦ Γάλλου Προξένου. Βλ. Μ.Α.Ε., CPC, La Canée, τ.1, Charpentier, La Canée, le 27 April 1842, φ.147.
- 179.Ἡ πληροφορία δίνεται δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα σε μὴ ἐκθεση τοῦ Ι. Μιτσοτάκη με τὴν ἀφορμὴ προστασίας, που ζήτησε ἀπ' αὐτὸν νεοφώτιστη χριστιανή. Βλ.:

I.M.K., Αρχείο Ι. Μιτσοτάκη, φ.9β, 'Ο υποπρόξενος τῆς Ρωσίας (Ι. Μιτσοτάκης), πρὸς τὸν Ρῶσο Πρόξενο στὰ Χανιά, Ἡράκλειον 14/26 Αὐγούστου 1872.

180.Αυτόθι. Για περίπτωση κατήχησης ἀπὸ τον καθὴ γυναίκα που εἶχε γίνει χριστιανή βλ.: I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 160.

181.Στα 1857 ο Κισσάμου κατηγορήθηκε ἀπὸ το Βελή-πασά ὅτι εἶχε συμβάλει στην ἀπόκρυψη ἀνήλικης, που ἐκχριστιανίστηκε. Βλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.3, A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 30 Juin 1857, Φ.25. Στα 1860 ο Χασάν-πασάς ἐπνεε μένεα κατὰ του μητροπολίτη Διονυσίου, γιατί ο τελευταῖος εἶχε ζητήσει ἀπὸ τον πασά και το συμβούλιο να ἀποφυλακίσουν νεοφώτιστη. Βλ.: I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 160.

182.I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.74, 32.

183.M.A.E., CPC, La Canée, τ.11, Eug. Cor, La Canée, le 3 Juin 1882, Φ.49. Βλ. και I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 487. Παρέμβαση του μητροπολίτη στη Διοίκηση σε περίπτωση προσηλυτισμοῦ ἀναφέρεται και στα 1884. Βλ.: Ἐφημερίδα "ΜΙΝΩΣ" Ἡρακλείου, 22 Δεκεμβρίου 1884, φ.203.

184.Στα 1862 ἐφτάσε στο Ἡράκλειο, προερχόμενος ἀπὸ το Ἅγιο Ὄρος ο μοναχός Μάξιμος Μαυρομιχάλης, Ἕλληνας υπήκοος. Βλ.: A.Y.E./KY, 1862/36₃, 'Ο Ν. Αἰβαζίδης, Ἐν Χανίοις 23 Μαρτίου 1862, ἀρ.149. Την εποχή αὐτή διακρίθηκε για την ἐθνική του δράση ο Κρητικός μοναχός Παρθένιος Περίδης (1810-1903). Βλ.: ΚΡΙΑΡΗ, Ἱστορία..., ο.π., τ.3, 79 σημ.

185.Για τη συμβολή των ντόπιων και ξένων κληρικών στη διάδοση της "ἐλληνικῆς αἰσρωστικῆς", ὅπως χαρακτήρισε ο Ααλή-πασάς το 1868 τη Μ. Ἰδέα, βλ.: Paul COMBES. L' île de Crète, étude géographique, historique, politique et économique, Paris 1897, σ.60.

186.I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 155.

187.M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 29 Juin 1856, Φ250.

188.Ο Παρθένιος ομολόγησε με παρρησία τις κατηχήσεις και τις βαπτίσεις που είχε τελέσει και δε δίστασε να πει ενώπιον του συμβουλίου και του πασά: "Αφοῦ [ο Σουλτανος] δέν δύναται νά θέσῃ εἰς ἐνέργειαν τό Χατ Χουμαγιούν, δι' οὗ συγ-χωρεῖται ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδησεως δέν ἔπρεπε νά τό δημοσιεύσῃ". Βλ.: A.Y.E..AA., "1857. Κρητικά διάφορα ἔγγραφα 1835-1857", (χ.ο.), Ἐν Χανίοις 4/16 Ἰουλίου 1857, ἀρ.15. Πρβλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.3, A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 20 Juillet 1857, Φ.36.

189.Βλ.: ΓΕΝΕΡΑΛΗ, Ἡ Ἱερά Μονή τῶν Ἀσωμάτων..., ο.π., σ.15.

190.Τα χωριά Αλώνες, Ρουμπάδο και Αρολίθι, που προσχώρησαν στον χριστιανισμό στα 1831 (βλ. I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 135-136), βρίσκονται κοντά στη μονή Μυριοκεφάλων. Λίγα επίσης χιλιόμετρα από την Επισκοπή Ηρακλείου, όπου έγιναν αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών στα 1856 (βλ.: Μέρος Δεύτερο : Οι συνέπειες του Hatt-i Hümayun), βρίσκεται το σημαντικό μοναστικό κέντρο, η μονή Αγκαράθου.

Σημειώσεις Δευτέρου Μέρους. Β' κεφαλαίου

1. Εκτός από τα τέσσερα σχολεία, των Χανίων, του Ρεθύμνου, του Ηρακλείου και των Σφακίων, που λειτουργούσαν και πριν από το 1821 (Βλ.: ΜΠΕΛΙΑ, 'Η παιδεία...', ο.π., σ.269), ο Μωχάμετ Αλή υποσχέθηκε στα 1833 ότι θα λειτουργούσε ένα ακόμη χριστιανικό σχολείο στα Χανιά. Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Τουρκογραικικά, ο.π., σ.135. Στα 1837 λειτούργησε στην ίδια πόλη και αμερικάνικη σχολή. Βλ.: W.N.A., State Department, Candia Crete, τ.374/1. Ο Πρόξενος των Η.Π.Α. D. Bonnal προς τον Αμερικανό Πρόξενο Αλεξάνδρειας, Canea 25 May 1837.
2. Την άδεια για την ίδρυση σχολείων από τις κοινότητες των χριστιανών έδωσε ο Βαμίκ-πασάς (1851-1852). Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία...', ο.π., τ.3, 807.
3. Στα 1857 απαγορεύτηκε στον Κρητοέλληνα Δ. Δεληγιαννάκη να διδάξει στην Αργυρούπολη Ρεθύμνου. Βλ.: A.Y.E./AA, "1832-1863, Κρητικόν", α' Πρακτορείον Ρεθύμνου 1857, 'Ο Πράκτορας Γ. Σκουλούδης προς τόν Πρόξενο Χανίων, Ρέθυμνο 20 Σεπτεμβρίου 1857. Στα 1860 εξορίστηκε ο δάσκαλος και ιστορικός Β. Ψιλάκης. Βλ.: A.Y.E./AA, "Κρητικόν, προς Έλεγχον 2", 'Ο Υπουργός Α. Κουντουριώτης προς τό Προξενείον Κρήτης, Έν' Αθήναις 3 Μαΐου 1860. Ο ίδιος είχε αναγκαστεί να εγκαταλείψει την Κρήτη και στα 1855, μετά από τρίμηνη παραμονή στα Χανιά. Βλ.: A.Y.E./KY, 1955/49,2, 'Ο Β. Ψιλάκης προς τό επί τών Έξωτερικών Υπουργείον, Έν' Ερμουπόλει 20 Αυγούστου 1855.
4. Η τουρκική διοίκηση απαιτούσε μετά το 1869 την άρνηση της ελληνικής υπηκοότητας όχι μόνον από τους δασκάλους, που σπούδαζαν στο πανεπιστήμιο της Αθήνας και επιθυμούσαν να διδάξουν στη συνέχεια στην Κρήτη, αλλά και από τους γιατρούς και τους ιερείς, τους οποίους υποπτευόταν επίσης για πατριωτική δράση. Βλ.: A.Y.E./AA, "1872, Προξενείον Χανίων προς Πρεσβείαν Κωνσταντι

νουπόλεως", 'Ο Γραμματέας Νικολούτσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη, Ἐν Χανίοις 11 Δεκεμβρίου 1872.

5. Στα 1839 Κρητοῦ Ἕλληνες καὶ μέλη τῶν συντεχνιῶν τοῦ Ηρακλείου δὲν ἀρκέστηκαν σὲ προτάσεις γιὰ τὴν πλήρωση τῆς μητροπόλεως. Σὲ συνέλευσή τους ἐνέκριναν τὸν ἐπίσκοπο Αὐλοποτάμου ὡς νέο μητροπολίτη. Τὸ Πατριαρχεῖο ἀντέδρασε ἐντονα ἀπευθυνόμενο στοὺς ἐπισκόπους, τὸν κλήρο καὶ τὸ λαὸ τῆς Κρήτης καὶ τόνισε ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς ἐκλογῆς ἦταν ἔργο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Βλ.: Ἀρχεῖον Πατριαρχείου, Περιγραφικὸν εὐρετήριον τῶν Πατριαρχικῶν Κωδίκων..., κώδικες ΙΖ'-ΚΔ' (1830-1856), ὑπὸ Ἰωακείμ Φοροπούλου, Ἐν Πατριαρχείοις 1895-1896, τ.3, σ.157. Στα 1859 οἱ χριστιανοὶ τῶν Χανίων διαδήλωσαν, χωρὶς ὁμῶς ἐπιτυχία, τὴν ἐπιθυμία τους νὰ γίνῃ ἐπίσκοπος Κισσάμου ὁ κατηγορούμενος γιὰ ἐπαναστατικὴ δράση Παρθένιος Περίδης. Βλ.: Ἀρχεῖον Πατριαρχείου, Ἱερὸς Κώδιξ τῶν Συνοδικῶν Πράξεων τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, (Κωνσταντινούπολις) 1859-1860, πράξη τῆς 25 Αὐγούστου 1859. Στα 1880 ὁ Γραμματέας τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου ἐγράφε: "Στὴν Κρήτι, Κύριε Υπουργέ, ὅπως στὴν Πρωτὴ Ἐκκλησία, οἱ πιστοὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἐκλέγουν τὸν ἐπίσκοπο. Αὕτῃ ἡ ἐπιλογή γίνεται συνήθως δεκτὴ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ επικυρώνεται ἀπὸ τὸ Σουλτάνο". Βλ.: M.A.E. CPC, La Canée, τ.10, Ο Aug. Missir, La Canée, le 17 Septembre 1880, Φ.80.
6. Βλ.: ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Τουρκογραφικά, ο.π., σ.135. Στα Χανιά λειτουργοῦσε καὶ στὰ 1814 μουσουλμανικὸ σχολεῖο, τὸ μόνον γνωστὸ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Βλ.: TANCOIGNE, Voyage... ο.π., τ.1, 94.
7. Ἡ μετὰθεση χοτζάδων στὴν Κρήτι γινόταν συνήθως ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Βλ.: Μ. ΠΙΤΥΚΑΚΗ, Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία καὶ οἱ Τούρκοι τῆς Κρήτης, "Δοκίμιον", 2(1938) 516.

8. M.A.E., CPC, La Canée, τ.8, Eynand, La Canée, le 4 Février 1876, φ.225. Η έκθεση του Eynand είναι η πιο σημαντική απ' αυτές που γνωρίζουμε και αφορούν τον ισλαμικό προσηλυτισμό στην Κρήτη.
9. A.Y.E./AA. "1835, Κρητικόν", α' Γραμματεία Έξωτερικῶν, ὅπου σχέδιο ἐγγράφου τοῦ Στ. Περόγλου με τίτλο "Mémoire sur la situation de l' île de Crète", Juillet 1835.
10. T. SPRATT, Travels and Researches in Crete, London 1865, τ.1, 52.
11. M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, Ο Γάλλος Πρόξενος A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 20 Mars 1856, Φ.204. Βλ. και πιο πάνω: οι συνέπειες του Hatt-i Hümayun.
12. Μαζί με το αίτημα να μην εφαρμοσθεί το σουλτανικό διάταγμα οι μουσουλμάνοι ζήτησαν επίμονα, αλλά χωρίς αποτέλεσμα και τον αφοπλισμό των χριστιανών. Βλ.: A.Y.E./AA. "1857, Κρητικόν", ὅπου σχέδια ἐγγράφων τοῦ προξενείου με τίτλο: "Βιβλίον δεύτερον πρὸς τὸ Ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Ὑπουργείῳ", (χ.ο.), Χανιά 3/15 1858, ἀρ.96. Για πιέσεις που ασκήθηκαν στο Βελλή-πασά βλ. και M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, Ο Γάλλος Πρόξενος A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 21 Février 1857, Φ.324.
13. Αναφέρονται επιθέσεις σε βάρος δασκάλων, ιερέων και μοναχών. Βλ. ενδεικτικά: A.Y.E./KY, 1861/36³, Ὁ Ν. Ἀἰβαζίδης, Ἐν Χανίοις 26 Ἰουνίου 1861, ἀρ.288. A.Y.E./KY, 1862/36³, Ὁ Ἰ. Ἰωακειμίδης, Ἡράκλειον 24 Ἀπριλίου 1862, ἀρ.132. A.Y.E./KY, 1862/36³, Ὁ ὑποπρόξενος Ἰ. Παπακωστόπουλος, Ἡράκλειον 25 Ἀπριλίου 1862.
14. M.A.E., CPC, La Canée, τ.7, Champoiseau, La Canée, le 16 Mars 1869, φ.225.
15. Τούτο επισημαίνεται σε σχέδιο αναφοράς του υποπροξένου της Ρωσίας Ι. Μισσοτάκη το 1868. Βλ.: I.M.K., Αρχεῖο Ι. Μισσοτάκη, φ.9β, Ὁ Ἰ. Μισσοτάκης πρὸς τὸν Obermüller, Ἡράκλειο 10/22 Ἰουλίου 1868. Οι μουσουλμάνοι κατέφευγαν πολύ συχνά στη διάρκεια της επανάστασης σε πυρπολήσεις ναών. Βλ.: Κατίνας ΤΣΑ-ΤΣΑΡΩΝΑΚΗ, Μία ἔκθεσις ὠμοτήτων τοῦ 1866, "Κ.Χ.", 8(1954) σ.7-43. Οι χριστι-

ανοί πάλι, που κατά το Γάλλο Eynand χαρακτηρίζονταν από μεγαλύτερο απ' ό,τι οι μουσουλμάνοι θρησκευτικό φανατισμό, (βλ. M.A.E., CPC, La Canée, τ.8, La Canée, le 29 Decembre 1875, Φ.210), είχαν αναδείξει, πριν από το τέλος της επανάστασης του 1866, την ανατίναξη της μονής Αρκαδίου (8 Νοεμβρίου 1866) σε κορυφαίο γεγονός των κρητικών επαναστάσεων.

16. Ο Αβδούλ Χαμίτ Β' ήταν θαυμαστής του μουσουλμάνου θεολόγου Τζαμάλ Αφγκά-
νι. Είχε τόσο πολύ ενστερνισθεί τις πανισλαμικές ιδέες αυτού του θεολόγου, που
πίστευε ότι ήταν δυνατή η ένωση σουνιτών και σιϊτών. Βλ.: J. DENY, Abd al Hamid
II, "Encyclopédie de l' islam", nouvelle édition, Leyden Paris 1960, τ.1, 65.
17. A.Y.E./AA, "1852-1853, Προξενείον Κρήτης, φάκελος διαφόρων εγγράφων", 'Ο
Προξενικός Πράκτορας (χ.ο.), πρὸς τὸν Ν. Κανάρη, 'Εν Ρεθύμνῃ 23 Δεκεμβρίου
1858. Και στα 1860 ο Ν. Αἰβαζίδης ανέφερε την άφιξη "δυο ἢ τριῶν δερβίση-
δων", που φανάτζαν τους ομόθρησκούς τους. Βλ.: A.Y.E./KY, 1860/99,1β, 'Ο Ν.
'Αἰβαζίδης, 'Εν Χανίοις 18'Ιουλίου 1860, ἀρ.37. Την ίδια εποχή παρατηρείται ιερα-
ποστολική δράση δερβίσηδων και στην Αλβανία. Βλ.: AYE/KY, 1860/99, 'Ο 'Ελλη-
νας-Υποπρόξενος (Ι. Γεωργιάδης) πρὸς τὸ 'Επί τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου Ὑπουργεῖον,
'Εν Αὐλῶνι 9 Αὐγούστου 1860.
18. M.A.E., CPC, La Canée, τ.8, Ο Eynand, La Canée, le 14 Février 1876, φ.227.
19. Βλ.: ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική..., ο.π., σ.205, σημ.1. Οι γνήσιοι ὅμως μοναχοί, αυτοί
δηλαδή που ζούσαν στους τεκέδες ήταν μόλις 147. Αυτόθι.
19') Το τάγμα των μεβλεβήδων ιδρύθηκε από τον Τζελαλεδδίν Ρουμή
(1203-1272). Οι μεβλεβήδες δέχονταν τη χανεφίτικη ερμηνεία του μουσουλμανι-
κού δόγματος.
20. F.W. HASLUCK, Geographical distribution of the Bektashi, "Annual of the British
School at Athens", Athens 20(1914-1916), σ.113. Ο F.W. Hasluck δίνει τον αριθ-
μό των μπεκτασήδων και στα 1914: 500 υπήρχαν στο Ηράκλειο, 1.000 στο Ρέθυ-

μνο και 70 στα Χανιά. Αυτόθι. Στα 1914 υπήρχαν και μεβλεβήδες στο νησί. Βλ.: Γ. ΧΑΛΕΠΙΑΝΟΥ, Πώς συζούν χριστιανοί καί μου σουλμάνοι, οί Τουρκοί εις τήν Κρήτην, "Ελλάς", 6(1912) αρ.390. Δεν γνωρίζουμε όμως τον αριθμό τους. Υπάρχει επίσης μνεία και μουσουλμανικής αίρεσης "Αγιαποστολιτών". Βλ.: Μαν. ΠΙΤΥΚΑΚΗ, Ἡ χριστιανική θρησκεία καί οἱ Τουρκοί τῆς Κρήτης, "Δρῆρος", 2(1938) 518.

21. "ΝΕΟΣ ΡΑΔΑΜΑΝΘΥΣ" Ρεθύμνου, ἑφημερίδα, 8 Φεβρουαρίου 1882.
22. Μ.Α.Ε., CPC, La Canée, τ.8, Eynand, La Canée, le 4 Février 1876, φ.227.
23. [VELI-pacha], La verité..., ο.π., σ.30.
24. Μ.Α.Ε., CPC, La Canée, τ.8, Bourcier J. Chaffray, La Canée, le 18 Janvier 1873, φ.8, προξενική έκθεση που αφορά τη δράση των δερβίσηδων στην Κρήτη. Βλ. στον ίδιο τόμο και την έκθεση του Vaney (La Canée, le 15 Mars 1875, φ.138), όπου γίνεται λόγος για ίδρυση μουσουλμανικών σχολείων στο Ρέθυμνο. Το ίδιο έτος ιδρύθηκαν μουσουλμανικές σχολές στις πρωτεύουσες των βιλαετιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Βλ.: Βασίλη ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας, 1430-1912, Θεσσαλονίκη 1983, σ.397.
- 24., Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.73, 251. Η πρώτη καταβολή χρημάτων από τη Γενική Διοίκηση Κρήτης τοποθετείται στα 1859. Σημαντικά όμως ποσά εγκρίθηκαν για τον ίδιο σκοπό μόλις το 1881. Βλ.: Στεφ. Κ. ΓΟΝΤΙΚΑΚΗ, Η παιδεία στην Κρήτη (1878-1889), Εκδόσεις Δήμου Ηρακλείου, Ηράκλειο 1992, σ.191-195.
25. Κατά τον Π. Βλαστό, στα 1869 εγκαταστάθηκαν Βεγγάζιοι έξω από τα Χανιά και στα 1892 στις πόλεις του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου, στις οποίες είχε ενισχυθεί πληθυσμιακά το χριστιανικό στοιχείο. Βλ.: Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.73, 302 σημ.
26. Μ.Α.Ε., CPC, τ.9, O Aug. Cor, La Canée, le 16 Mars 1879, Φ.271.

27. Έφημερίδα "ΡΑΔΑΜΑΝΘΥΣ ΑΘΗΝΩΝ", 2 Σεπτεμβρίου 1872, αρ.187. Στα 1896 σε υπόμνημα που υπέβαλαν στο Γενικό Διοικητή οι πρόξενοι ζητούσαν μεταξύ άλλων: "Να ἀπελαθῶσι οἱ Βεγγάζιοι ἐκτός τῶν ἐχόντων ἀκίνητον περιουσίαν 15 χιλιάδων γροσίων καὶ ἐπταετὴ διαμονήν", βλ.: Βιβλιοθήκη της Βουλής, Αθηνά, (τμήμα χειρογράφων), Αρχείο Μ. Ρενιέρη, έγγρ.595, Ὁ Ἄ. Μάντακας πρὸς Μ. Ρενιέρη, Ἐν Λάκκοις 27 Ἰουνίου 1896.
- 27'. Βλ. πιο κάτω: Η πρόοδος των εξισλαμισμών.
28. Ι.Α.Κ., Αρχείο Π.Κ. Κριάρη, τ.1, σ.15, όπου γίνεται λόγος για 60 εξισλαμισμούς στο Ακρωτήριο Χανίων την περίοδο 1821-1830. Για βίαιους εξισλαμισμούς την ίδια περίοδο, με απειλή θανάτωσης βλ.: Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ-Ανθ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Κρητικά ιστορικά έγγραφα, 1821-1830 (Α' 1821-1824), Ἀθήνα 1974, σ.611. Βλ. και Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1835, Κρητικόν", α' Γραμματεία Ἐξωτερικῶν, ὅπου (Στ. Περόγλου), "Mémoire sur la situation de l'île de Crète. Juillet 1835". Στο κείμενο γίνεται μνεία για δύο βίαιους εξισλαμισμούς. Στο χρονικό της Αγ. Τριάδας των Τζαγκαράδων αναφέρεται επίσης ότι στη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων του 1821 οι κατακτητές "...μὲν βίαν δυσπερίγραπτον πολλοὺς ἐτούρκισαν". Βλ.: Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ἡ ἱερὰ μονὴ Ἀγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαράδων, "ΕΕΒΣ", 9(1932) 325.
29. Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1838, Κρητικόν", ὑποφ. γ', Ὁ ὑποπρόξενος Ἀ. Ζαφειρίδης πρὸς τὸν Στ. Περόγλου, Ἐν Ἡρακλείῳ 16 Μαΐου 1838, ἀρ. 19.
30. Σε επιστολή που απηύθυνε ἀπὸ τα Σφακιά στον Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Θεόφιλο, στη διάρκεια της επανάστασης του 1821, ο ιερομόναχος Ἰωαννίκιος ἔγραφε ὅτι: "...τὰ ἀπὸ ἑξὶ καὶ ἐπὶ χροῶν παιδιὰ τὰ ἐτούρκιζαν οἱ ἐπάρατοι ἐχθροί". Βλ.: Τρύφωνος ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, Ἀνέκδοτον ἔγγραφον Σφακίων, "Μυσων", 1(1932) 40.
31. Mouradja d' OHSSON, Tableau Général..., ο.π., τ.3, 181.

32. "Ελάχιστα απασχολεί σήμερα τους Τουρκοκρητικούς,[έγραφε ο Στ. Περόγλου], αν έγιναν μερικές μεταστροφές χριστιανών στο Μωαμεθανισμό". Βλ.: A.Y.E./AA, "1835, Κρητικόν", α' Γραμματεία Έξωτερικῶν, όπου (Στ. Περόγλου), "Mémoire sur la situation de l'île de Crète, Juillet 1835".
33. Βλ.: ΠΑΡΛΑΜΑ, Το ημερολόγιο..., ο.π., σ.131. Για εξισλαμισμό με σκοπό το γάμο βλ. και: M.A.E., CPC, La Canée, τ.1, Charpentier, La Canée, le 27 Avril 1842, φ.147.
33. A.Y.E./AA, "Κρητικόν, πρὸς ἑλεγχον", Ὁ Στ. Περόγλου πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματεῖαν τῆς Ἐπικρατείας, Ἐν Χανίοις 15 Μαρτίου 1837.
34. Για τους εξισλαμισμούς γυναικῶν κάνει λόγο ο περιηγητής B. Taylor, που αναφέρεται στα 1856-1857: Βλ.: TAYLOR, Travels..., ο.π., σ.121. Πρβλ.: M.A.E., CPC, La Canée, τ.3, O A. Chatry de Lafosse, La Canée, (Ιούλιος;) 1857, φ.33.
35. Περιπτώσεις εξισλαμισμῶν τῆς περιόδου 1860-1877 αναφέρονται στα παρακάτω έγγραφα: A.Y.E./AA, "1861, Κρητικόν", β' Ἀλληλογραφία Πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως, Ὁ Ἰσμαήλ-πασάς πρὸς τὸ Ν. Αἰβαζίδη, Χανιά 4 Φεβρουαρίου 1861. A.Y.E./KY, 1862/36³, Ὁ Ἰ. Παπακωστόπουλος, Ἡράκλειον 13 Αὐγούστου 1862, αρ.258. I.M.K., Ἀρχεῖο Ἰ. Μιτσοτάκη, φακ.9β, Ὁ ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας Ἰ. Μιτσοτάκης πρὸς τὸν Ρῶσο Πρόξενο Χανίων, Ἡράκλειον 14/26 Αὐγούστου 1872, αρ.19. A.Y.E./KY, 1877/36³, Ὁ Πρόξενος Λογοθέτης, Ἐν Χανίοις 14 Μαρτίου 1877, αρ.27.
36. Βλ. πιο κάτω: Τα συμβούλια των πόλεων.
37. M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, O A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 24 Juillet 1856, φ.259. Ο Πρόξενος αναφέρει περίπτωση εξισλαμισμού πρώην εκχριστιανισμένου, που έγινε από φόβο αποκλήρωσης από τους μουσουλμάνους γονεῖς του. Ἄλλες πιέσεις σε εκχριστιανισμένους, που έγιναν τελικά μουσουλμάνοι αναφέρονται και στα παρακάτω έγγραφα: A.Y.E./KY, 1858/363, Ὁ Πρόξενος Ν. Κανάρης, Ἐν Χανί-

- οις 22 Σεπτεμβρίου 1858, αρ.128. P.R.O., F.O., 195/1002, Turkey, Ο Thomas Sandwith προς τον H. Elliot, Canea 16 September 1872.
38. I.A.K., Αρχείο Ελληνικού προξενείου, φ.Α'-Γ', (Ο Στ. Περόγλου), Χανιά 27 Φεβρουαρίου 1834.
39. A.Y.E./AA, "1838, Κρητικόν", δ' προς τὴν ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου καὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματείαν τῆς Ἐπικρατείας 1837-1838, (Ὁ Στ. Περόγλου), Χανιά 20 Ἰανουαρίου 1838. Βλ. και πιο πάνω: Η εποχή της Αιγυπτιοκρατίας (1830-1840), θρησκευτική πολιτική και εκχριστιανισμοί.
40. Για την αποστολή στην Αίγυπτο παιδιών, των οποίων οι μητέρες είχαν φύγει από τα χαρέμια, έχουμε μία μόνο άμεση πληροφορία. Βλ.: A.Y.E./AA, "1835, Κρητικόν" α' Γραμματεία Ἐξωτερικῶν, όπου (Στ. Περόγλου), "Mémoire sur la situation de l'île de Crète, Juillet 1835". Σ' αυτό ωστόσο το μέτρο πρέπει να αναφερόταν το 1833 και η διαμαρτυρία των χριστιανών προς τους προξένους. Στη διαμαρτυρία τους οι Χριστιανοί, κατηγορούσαν το Μωχάμετ Αλή ότι τούρκιζε τα Ελληνόπουλα στην Αίγυπτο. Βλ.: ΡΑΣΕΝΤ, Η Κρήτη..., ο.π., σ.108.
41. Βλ. πιο πάνω: Η κοινωνική προέλευση των αρνησίθρησκων.
42. Το 1869 γίνεται λόγος για 10 εξισλαμισμένες μετά από προσηλυτισμό. Βλ. Ἐφημερίδα "ΡΑΔΑΜΑΝΘΥΣ ΑΘΗΝΩΝ", 4 Μαΐου 1869, αρ.165. Πληροφορίες για μουσουλμανικό προσηλυτισμό μετά το Hatt-i Hümayun παρέχονται και από τις παρακάτω δημοσιεύσεις: ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ, Διοικήσεις..., ο.π., σ.13. Του ίδιου, Οἱ Τουρκοκρήτες, Χανιά 1929, σ.32. Βλ. και πιο πάνω: Ο τρόπος του εκχριστιανισμού, η στάση της Εκκλησίας.
43. Το έτος ενηλικίωσης για την Ορθόδοξη Εκκλησία, στην Ουγγαροβλαχία τουλάχιστο, ήταν το δέκατο τέταρτο για τα αγόρια και το δωδέκατο για τα κορίτσια. Βλ.: ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Εκκλησία..., ο.π., σ.67.

44. A.Y.E./KY, 1858/99², 'Ο 'Ιωσήφ Βαρότσης προς τή Βασιλική Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, Πέραν 21 Μαΐου 1858.
45. A.Y.E./KY, 1862/36³, 'Ο υποπρόξενος 'Ι. Παπακωστόπουλος, 'Εν 'Ηρακλείω 25 'Απριλίου 1862.
46. M.A.E., CPC, La Canée, τ.9, 'Ο Γάλλος Πρόξενος (Petrinio?), La Canée, le 30 Septembre/12 Octobre 1878, φ.182.
47. Βλ. πιο πάνω: Η στάση της Εκκλησίας.
48. P.R.O., F.O., 195/1374, Turkey, Ο T.B. Sandwith προς την Αγγλική Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, Canea 3 February 1881, φ.27-29. Την ίδια εποχή και μετά τους ομαδικούς εκχριστιανισμούς του 1878-1880, παρατηρήθηκαν προσηλυτιστικές ενέργειες και από τους μουσουλμάνους της Κύπρου. Βλ.: ΣΑΜΑΡΑ, Η ελληνική καταγωγή των Τουρκοκυπρίων..., ο.π., σ. 27.
49. ΚΩΔΙΚΕΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ, περιέχοντες τούς έν Κρήτη ισχύοντας νόμους, διατάγματα, διαταγάς και έρμηνευτικές εγκυκλίους, 'Εν Χανίοις 1902, τ.1, σ.8.
50. Στη δικαιοδοσία των καδήδων υπάγονταν οι διαφορές που αφορούσαν γάμους, διαζύγια, διατροφή, ανατροφή παιδιών, κληρονομικές διαφορές και επιτροπεία ανηλίκων. Βλ.: ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ, Διοίκησης..., ο.π., σ.62.
51. Όλα τα οθωμανικά δικαστήρια, από την εποχή του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (1520-1566), δίκαζαν με βάση τη χαναφίτικη ερμηνεία του μουσουλμανικού νόμου. Βλ.: H. INALCIK et C.V. FINDLEY, Mahkama, "Encyclopédie de l' islam", nouvelle édition, Leiden-Paris 1986, τ.6, 3. Η ίδια χαναφίτικη σχολή, γινόταν δεκτή και στην επικράτεια του Μωχάμετ Αλή, Αντιβασιλέα της Αιγύπτου (1833-1849). Βλ.: Sami Awad ALDEEB ABU-SAHLEH, L' impact de la religion sur l' ordre juridique, cas de l' Egypte. Non-musulmans en pays d' islam, thèse, Frigourg 1979, σ.114. Για τις άλλες σχολές ερμηνείας του μουσουλμανικού νόμου βλ. H. LAOUST, Hanabila, "Encyclopédie de l' islam", nouvelle édition, Leiden-Paris

1971, τ.3, 165. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχαν και ιδιωτικοί μουφτήδες. Η επιβολή των ερμηνειών τους εξαρτιόταν από το κύρος που διέθεταν. Βλ.: Stanford SHAW, *Histoire de l' Empire Ottoman et de la Turquie*, traduit de l' anglais par E. Reyre, Editions Horvath, Paris 1983, σ.199.

52. Στα μουσουλμανικά δικαστήρια απευθύνονταν συχνά άνδρες κληρονόμοι, οι οποίοι στηριγμένοι στο μουσουλμανικό ιερό νόμο, διεκδικούσαν διπλάσιο σε σχέση με τις αδελφές τους μερίδιο. Βλ.: ΝΙΚ. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Τριπλή διαμάχη δικαίων κατά την επίλυση διαφορών επί Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ.38, 48. Πρβλ.: Γκεόργκ Λούντβιχ ΜΑΟΥΡΕΡ, 'Ο ελληνικός λαός, Δημόσιο, 'Ιδιωτικό καί 'Εκκλησιαστικό Δίκαιο, από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31-ουλίου 1834, Χαϊδελέβεργη 1835, μτφρ. Όλγας Ρομπάκη, Τολίδης, Αθήνα 1976, σ.108. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η Εκκλησία δεχόταν την με ίσους όρους συμμετοχή των παιδιών στην πατρική κληρονομιά.
53. Πριν από το 1821 οι πασάδες ήταν υποχρεωμένοι να ζητούν τη συγκατάθεση των καδήδων πριν διατάξουν τη θανατική εκτέλεση. Βλ.: M. SAVARY, *Voyages dans les îles de la Grèce*, édition revue par M.H.Du M., Limoges-Paris 1853, σ.233. A.N.F., CCC, Grèce, La Canée, τ.12, Amoureux au Ministère de la Marine, La Canée, le 18 Avril 1770.
54. Τις διαφορές μεταξύ Ελλήνων υπηκόων επέλυαν από την εποχή της Αιγυπτιακής το ελληνικό προξενείο και τα συμβούλια των πόλεων.
55. A.Y.E./AA., "1850, Κρητικών", όπου: "Βιβλίον περί Διευθυνσεως καί των εμπορων", 'Ο υποπρόξενος Α. Ζαφειρίδης προς τόν Στ. Περόγλου, Εν'Ηρακλείω, 5 Δεκεμβρίου 1850.
56. A.Y.E./AA., "1844, Προξενείον Χανίων προς Γραμματείαν τῆς 'Επικρατείας", Σχέδιο ἐγγράφου τοῦ Στ. Περόγλου, 1842.

57. Βλ.: ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Συμβολή..., ο.π., σ.12. Πρβλ.: Μ.Α.Ε., CPC, La Canée, τ.2, Ο Α. Chatry de Lafosse, La Canée, le 7 Juin 1856, φ.241. Οι δημογεροντίες λειτούργησαν αρχικά, το 1859, στις πόλεις. Ήταν τρεις και είχαν την έδρα τους στα Χανιά, το Ρέθυμνο και το Ηράκλειο. Το 1868, ακολουθώντας τη διαίρεση της Κρήτης σε 5 διοικητικά διαμερίσματα, αυξήθηκαν σε 5. Συγκροτούνταν από: τον επίσκοπο, ένα χριστιανό δικαστή, ένα σύμβουλο του διαμερίσματος και δύο μέλη εκλεγόμενα από τις δημογεροντίες των χωριών, που λειτούργησαν με βάση τον Οργανικό Νόμο. Βλ. Στεφ. Κ. ΓΟΝΤΙΚΑΚΗ, Η παιδεία στην Κρήτη..., ο.π., σ.16.
58. Προσφυγές στους μεχκεμέδες για κληρονομικά έκαναν και μετά το 1858, όπως και πριν, άτομα που δεν κληρονομούσαν με διαθήκη. Βλ.: Μ.Α.Ε., CPC, La Canée, τ.4, Ο Bertrand, La Canée, le 30 Octobre 1860, φ.82. Πρβλ.: Ι.Α.Κ., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 946.
59. Το άρθρο ΙΣΤ' του Hatt-i Hümayun όριζε: "Πᾶσαι αἱ ἐμπορικαὶ καὶ ποινικαὶ υποθέσεις, αἱ ἀναφυόμεναι μεταξύ μουσουλμάνων καὶ ὑπηκόων χριστιανῶν, ἄλλων μὴ μουσουλμάνων διαφόρων δογματίων, θέλουσιν ἀνατίθεσθαι εἰς μικτὰ δικαστήρια". Βλ.: ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Ὄθωμανικοὶ κώδικες..., ο.π., τ.3, 2862.
60. Ι. ΠΙΚΡΟΥ, Πρὸς τον πόλεμο τοῦ 1897, "Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους", Ἐκδοτική, Ἀθήνα 14(1977) 105. Στα 1875 μόνο ένα από τα 17 δικαστήρια είχε χριστιανό πρόεδρο. Βλ.: ΚΑΛΛΙΤΑΚΗ-ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἔσωτερικὴ κατάσταση..., ο.π., σ.230. Στα 1889 η Πύλη, προφανῶς λόγω της διείσδυσης των χριστιανῶν στο δικαστικό σώμα, απαίτησε να επικυρώνεται ἀπὸ το Υπουργεῖο Δικαιοσύνης η ἐκλογή των δικαστῶν. Μετέβαλε ἔτσι την πρακτικὴ που ἀκολούθησε μετὰ τη Σύμβαση της Χαλέπας, να ἀφήνει δηλαδὴ στον κρητικὸ λαὸ την ἐλεύθερη, μετὰ ἀπὸ ψηφοφορία, ἐκλογή των δικαστῶν του. Βλ.: Α.Υ.Ε., Αρχείο Κ. Ραγκαβῆ, "Φάκελος ἔτους 1890", ὅπου ἀντίγραφο ἐκθέσεως τοῦ Ἱ. Γρυπάρη γιὰ τὸ φερμάνι τοῦ 1889, Χανιά 28 Νοεμβρίου 1889, σ.14.

61. I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.73, 117. Το αίτημα να δικάζουν τα μικτά δικαστήρια τα κληρονομικά των αρνησίθρησκων Κρητών υπέβαλε ο Π. Βλαστός στον Έλληνα Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Ν. Μαυροκορδάτο και στα 1891. Βλ.: I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 932.
62. ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ της ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ, Χανιά 27 Φεβρουαρίου 1899, αρ.17, σ.2.
63. Ο Mouradja d' OHSSON, (Tableau..., ο.π., τ.3, 229), σημειώνει: "Η μαρτυρία μη μουσουλμάνου δεν είναι δεκτική, όταν στρέφεται κατὰ μουσουλμάνου". Η ίδια αρχή ίσχυε και στον αραβικό κόσμο. Βλ.: FATTAL, Le statut..., ο.π., σ.114. Η μαρτυρία των μη μουσουλμάνων για υποθέσεις μουσουλμάνων γινόταν δεκτή κατ' εξαίρεση: όταν αφορούσε βεβαίωση της γέννησης ενός μουσουλμάνου, εξισλαμισμό ή απόδειξη του κύρους διαθήκης, για την οποία ο μουσουλμάνος προσέφευγε στο ιεροδικείο. Βλ.: Mouradja d' OHSSON, Tableau..., ο.π., τ.3, 229. Πρβλ.: Νικ. Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, 'Εκκλησία καὶ Δίκαιον εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Αἴμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1963, σ.86.
64. Th. THORNTON, Etat actuel de la Turquie, Paris 1812, τ.2, 17.
65. Οι γνωστές από τα μεταφρασμένα τουρκικά αρχεία Ηρακλείου περιπτώσεις δικαίωσης χριστιανών, που στηρίχτηκαν σε μαρτυρία μουσουλμάνων είναι πολλές. Βλ. ενδεικτικά: ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗ, Μεταφράσεις..., ο.π., τ.3, 298, 400, τ.4, 135, 366. Ας σημειωθεί εδώ ότι οι μουσουλμάνοι δικαστές, στην περίπτωση που ήθελαν να επιλύσουν δίκαια τις υποθέσεις, μη έχοντας τη δυνατότητα να επιβάλουν τον όρκο, εξασφάλιζαν αντικειμενική μαρτυρία: α) απαιτώντας να είναι δίκαιοι οι μάρτυρες και β) θέτοντας διάφορες ερωτήσεις σ' αυτούς για το πρόσωπο ή για τα είδη, για τα οποία κατέθεταν μαρτυρία. Βλ.: A.Y.E., Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, "Φάκελος διπλωματικῶν ἐγγραφῶν 1842^η, ὅπου ἐκθεση τοῦ Μ. Ἀργυρόπουλου, "πε-

ρί ἐνόρκων ἐξομολογήσεων κατὰ τὸν ἰσλαμικὸν νόμον, Πέραν 2/14 Αὐγούστου 1842.

66. Επισημαίνοντας αὐτὴ τὴν ἀδικία σε βάρος των χριστιανῶν, ὁ Γάλλος Πρόξενος Delane, ἔγραφε στα 1715, με ἀφορμὴ ἀθώωση μουσουλμάνου που ἐκλεψε χριστιανό: "Χρειάζονται μάρτυρες Τούρκοι γιὰ νὰ ἀποδείξουν τὴν κλοπὴ. Οἱ Τούρκοι ὅμως ποτὲ δὲν καταθέτουν υπὲρ των χριστιανῶν". Βλ.: A.N.E., B1, τ.1, La Canée, le 27 Août 1715, φ.460.
67. Για τὶς μεταρρυθμίσεις στὴ διοίκηση τὴν περίοδο 1830-1840 βλ. πιο πάνω: Ἡ περίοδος 1841-1856.
68. "Τότε, [ἔγραφε ὁ πρόξενος], ἡ μαρτυρία τῶν χριστιανῶν κατὰ τῶν Τούρκων ἦτο δεκτὴ ἐντὸς τοῦ συμβουλίου εἰς ὅλας τὰς πολιτικὰς καὶ ἐγκληματικὰς ὑποθέσεις". Βλ.: A.Y.E./AA, "1850- 1864, "Εγγραφα διάφορα, Κρητικόν", Σημείωση (τοῦ Στ. Περόγλου), Χανιά (1850;).
69. Σε ἐκθεση τοῦ 1867 γιὰ τὴν εφαρμογὴ τοῦ Hatt-i Hümayun καὶ τὴν κατάσταση των δικαστηρίων στὴν Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία ἀναφέρεται γιὰ τὴ μαρτυρία των μὴ μουσουλμάνων: "Ὅταν ὁ πασάς συμβαίνει νὰ εἶναι ευφυὴς καὶ δίκαιος, ξεπερνᾷ τὴ δυσκολία καταγράφοντας εἰς τὴν ἀπόφασιν: 'σύμφωνα με τὶς βεβαιωμένες μαρτυρίες' καὶ χωρὶς νὰ διευκρινίζει εἰάν αὐτὲς οἱ μαρτυρίες προέρχονται ἀπὸ μουσουλμάνους ἢ ἀπὸ χριστιανούς". Βλ.: M.A.E., Mémoires et Documents, Turquie, τ.117, ὅπου: "Etude sur le hatt-i hounmayun, 1867", φ.32.
70. "Τὸ φρόνημα τοῦ Μουσταφᾶ-πασᾶ, [γράφει ὁ Στ. Περόγλου], τὸ ὁποῖον ἄλλοτε ἔλαβον ἀφορμὴν νὰ γνωρίσω εἶναι τὸ νὰ μὴ διδεται ἐπισημότης εἰς τοιαύτας θρησκευτικὰς προτάσεις, [ἔλ. που ἀφορροῦν τὴν ἀλλαγὴ θρησκείας], ὥς δυναμένας νὰ προκαλέσωσι δυσσρέστους διαφωνίας μεταξὺ τῶν χριστιανῶν, τῆς Ὑψηλῆς Πόρτας καὶ τῶν Λιναριῶν". Βλ.: A.Y.E./AA, "1844. Προξενεῖον Χανίων

πρός Γραμματείαν της 'Επικρατείας', Σχέδιο έγγραφου (του Στ. Περόγλου), 1842.

71. Στα 1845 ο Στ. Περόγλου αναφέρει ότι η άρνηση του συμβουλίου των Χανίων να δεχθεί τη μαρτυρία χριστιανού για κληρονομικό ζήτημα οφειλόταν στον καδή της πόλης. Βλ.: A.Y.E./AA, "1841 και 1843-1846. Προξενείον Χανίων, σχέδια". "Ο Στ. Περόγλου προς τόν Γενικόν Διοικητήν, Χανιά (Μάρτιος) 1845.
72. M.A.E., CPC, La Canée, τ.3, O A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 26 Juillet 1853, φ.130.
73. M.A.E., CPC, La Canée, τ.3, (όπου γαλλική μετάφραση της διαμαρτυρίας των χριστιανών της Κρήτης προς το Γενικό Διοικητή της Κρήτης Σαμή-πασά, για τη διοίκηση, τη φορολογία και τη δικαιοσύνη), La Canée, le 20 Juillet 1858, φ.193.
74. A.Y.E./KY, 1869/42,^{2α} 'Ο Χ. Φραγκούδης, (Έκθεση που αφορά την κατάσταση της δικαιοσύνης και της παιδείας στην Κρήτη), Έν Χανίοις 27 Ιουλίου 1869.
75. Βλ. πιο πάνω: Αίτια εξισλαμισμού.
76. Βλ.: ALDEEB ABU-SAHLIEH, L' impact de la religion..., ο.π., σ.290. Για την αντιμετώπιση των αποστατών από το Ισλάμ βλ. και πιο πάνω: Αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών, οι νεομάρτυρες.
77. Mouradja d' OHSSON, Tableau..., ο.π., τ.3, 239.
78. Βλ.: FATTAL, Le statut..., ο.π., σ.137. G. YOUNG, Corps de droit ottoman, Oxford 1905, τ.1, 328. M. BELIN, Etude sur la propriété foncière en pays musulman et spécialement en Turquie, "Journal Asiatique", 19(1862) 346. Με βάση προφανώς αυτή την ερμηνεία, το Χαττ-ι Σερίφ του Αμπτούλ Χαμίτ Α' προς τον ηγεμόνα της Ουγγαροβλαχίας Αλέξανδρο Υψηλάντη απαγόρευε στα 1775 να κληρονομούν τους χριστιανούς συγγενείς τους οι εξισλαμισμένοι βλάχοι. Βλ.: ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Έκκλησία..., ο.π., σ.86.

79. Ο Έλληνας Υποπρόξενος στο Ηράκλειο Α. Ζαφειρίδης έγραφε στα 1836 ότι: "...το τουρκικός νόμος, μέ τόν όποϊόν κρίνουνσι τά τοπικά δικαστήρια, δέν συγχωρεῖ εἰς χριστιανά τέκνα νά κληρονομούσιν όθωμανούς γονεῖς καί τ' ανάπαλιν". Βλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1835. Κρητικόν", όπου Ἀνταποκρίσεις μετά διαφόρων ἑλληνικῶν ἀρχῶν", Ἐγγραφο τοῦ Α. Ζαφειρίδη πρός τόν Στ. Περόγλου, Ἡράκλειον 8 Ἰουλίου 1836, ἀρ.36. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, O H. Ongley, Canea 29 September 1856, αρ.26.
80. Η μοναδική πληροφορία, που βρήκαμε στις πηγές για τα κληρονομικά των εξισλαμισμένων, δίνεται από τον Π. Βλαστό, ο οποίος σημειώνει: "Τούς ἐκτουρκιζόμενους καί ὁ ἑεροδίκης Τουρκοῦ καί ὁ Πασῆς καί πᾶσα Ἀρχή ὑπεβοήθουν, οὐδ' ὑπῆρχε ποτέ οὐδεὶς νά μή κληρονομήσῃ ἐκτουρκιζόμενος". Βλ.: Ι.Α.Κ., Αρχεῖο Π. Βλαστού, τ.74, σ.1ε'.
81. Ἀπ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Κείμενα-πηγαί τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως, Ἀθήνα 1967, τ.2Β 962.
82. Ο Α. Ζαφειρίδης σημείωνε στα 1837: "Κρητικαὶ γεννηθέντες ἐκ γονέων Ὁθωμανῶν ἀνέλαβον τὰς περιουσίας τῶν γονέων: Νικ. Κουρμουλης ἐκ Χουσέ, Γεώρ. Πυρασσανάκης ἐκ Χουσέ, Μιχ. Κουρμούλης ἐκ Μυλοποτάμου, Μαρία Κυρημπούλα ἐκ Μυλοποτάμου, Μανῶλης Γεραδάκης ἐκ Βάρων". Βλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1834-1836, Κρήτη", Ὁ Α. Ζαφειρίδης πρός τόν Στ. Περόγλου, Ἐν Ἡρακλείῳ, 17 Νοεμβρίου 1837, ἀρ.81.
83. Χαρακτηριστική εἶναι η περίπτωση του Γ. Σεμερτζάκη. Ὁμετανάστης αὐτός απευθύνθηκε επανειλημμένα στο συμβούλιο Ηρακλείου και στο Στ. Περόγλου, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ κληρονομήσει, γιατί η περιουσία του πατέρα του, πρώην κρυπτοχριστιανού, περιήλθε μετά το θάνατό του στην κόρη του Φατμέ. Βλ.: Α.Υ.Ε./ΑΑ, "1837-1840, Προξενεῖδον Χανίων πρός Προξενεῖδον Αἰγύπτου", όπου: "Σχεδιαστή-

ριον πρὸς τὸν Κύριον Μ. Τσιτίζακ. 1840^η, (Ο Στ. Περόγλου), Ἐν Χανίοις 3/15 Φεβρουαρίου 1840, ἀρ.1.

84. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, O H. Ongley, Canea, 29 September 1856, αρ.26.

85. Βλ. πιο πάνω: Οι συνέπειες του Hatt-i Hümayun.

86. Σε τέτοιους εκχρισπανισμούς πρέπει να αναφέρεται η διαμαρτυρία που συντάχθηκε στα 1870 και στην οποία επισημαίνονται τα εξής: "Ἀπὸ τοῦ 1857 ἤτοι πρὸ 14 ἐτιῶν. τινὲς τῶν ἐν κρυπτῇ χριστιανοὶ ἐν Μυλοποτάμῳ καὶ Ἐπισκοπῇ ἐπαρρησιάσθησαν καὶ ἀνεγνωρίσθησαν ὡς τοιοῦτοι ὑπὸ τῆς Διοικήσεως ἀδεία Αὐτοκρατορικῇ. Ἀλλὰ τὸ Ἐφεκὰφ ἠρνεῖται ἕως τοῦδε νὰ μεταβιβάσῃ τὰ ἐπ' ὀνόματι των κτήματα, καὶ τὸ χεῖριστον ἔλαβεν εἰς τὴν κατοχὴν του πολλὰ ἐξ αὐτῶν. θεωροῦν ὡς μὴ ζῶντας διῆθεν τοὺς κληρονόμους των καθότι χριστιανούς". Βλ.: A.Y.E./ KY, 1870/363, Αἰτήματα τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης πρὸς τὴν Σεβαστὴν Διοίκησιν, (χ.τ., χ.χ.).

87. I.A.K., Ἀρχεῖο Π. Βλαστού, τ.73, 2.

88. Βλ.: ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ, Ἐκθέσεις..., ο.π., τ.6, τεύχος Α', σ.340.

89. Για τα μικτά δικαστήρια Βλ. πιο πάνω: Οι αρμοδιότητες των μουσουλμανικῶν δικαστηρίων.

90. M.J. SCALZOUNIS, Organisation des Tribunaux, rapport à Photiades-pacha, Athènes 1880, σ.15.

91. Κατὰ τὴν "Εξάβιβλο" τοῦ Κ. Ἀρμενόπουλου: "Ὁ προδιδοὺς τὸ ἅγιον βάπτισμα οὐ μαρτυρεῖ, οὐ διατίθεται, οὔτε ἄλλον διαδίδεται" διαδεχέσθωσαν δὲ αὐτόν ἐξ ἀδιαθέτου οἱ χριστιανοὶ συγγενεῖς". Βλ.: Κων. ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ, Πρόχειρον Νόμων ἡ Εξάβιβλος, ἐπιμέλεια Κων. Γ. Πιτσάκη, Δωδώνη, Ἀθήνα 1971, σ.304.

92. "ΚΡΗΤΗ", ἔφημερίς τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Κρήτης, Χανιά 14(1882), ἀρ.631, σ.4.

93. I.A.K., Ἀρχεῖο Π. Βλαστού, τ.72, 936. Η σύζυγος τοῦ Π. Βλαστοῦ Μαρία ἐγίνε κάτοχος τῆς περιουσίας τῆς μόλις το 1898, ὁπότε οἱ μουσουλμάνοι ἀδελφοὶ τῆς α-

ναγκάστηκαν από τις πολιτικές εξελίξεις να υποχωρήσουν. Βλ.: I.A.K., Αρχείο Π. Βλαστού, τ.72, 1032. Στα κληρονομικά των εκχριστιανιζόμενων αναφέρθηκε και ο Ελ. Βενιζέλος σε συνέντευξή του στη "Νέα Εφημερίδα" της Αθήνας της 5ης Νοεμβρίου 1886, σημειώνοντας ότι: "Αν... Όθωμανός τις άσπασθῇ τὸν χριστιανισμόν, χάνει... ὅλα τὰ οἰκογενειακά καὶ κληρονομικά δίκαιά του". Βλ.: Λιλῆς ΜΑΚΡΑΚΗ, Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1910). Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992, σ. 213.

94. Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας όριζε ρητά ότι: "Ἐν περιπτώσει καθ' ἣν τὸ κληρονομικὸν ζήτημα ἀναφυῇ παρεπιμπτόντως ἐν ἑτέρᾳ δίκῃ, ἢ ὅτε κατὰ τὴν περὶ κληρονομίας δίκην εἶνε τις ἐνδιαφερόμενος μὴ μουσουλμάνος, ἡ ἐκδίκασις γίνεται ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῶν τακτικῶν δικαστηρίων". Βλ.: ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ τῆς ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ, Ἐν Χανίοις 27-2-1899, ἀρ.17, σ.2.
95. Βλ. πιο πάνω: Η διοικητική αστάθεια.
96. Βλ. πιο πάνω: Η περίοδος 1841-1856 και: οι συνέπειες του Hatt-i Hümayun.
97. Τοπικά συμβούλια συστάθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στα πλαίσια των μεταρρυθμίσεων, που εισήγαγε ο Σουλτάνος Μαχμούτ Β' το 1839. Βλ.: H. INALCIK et C.V. FINDLEY, Mahkama, "Encyclopédie de l' islam", nouvelle édition, Leiden-Paris 1986, τ.6, 7.
98. Στη διοίκηση Ηρακλείου ανήκαν οι επαρχίες: Σητείας, Ιεράπετρας, Μεραμπέλλου, Λασιθίου, Μαλεβυζίου, Τεμένους, Ρίζου, Πεδιάδας, Μονοφατισίου, Καινουρίου και Πυριώπισσας. Στη διοίκηση Ρεθύμνου οι επαρχίες Ρεθύμνου, Μυλοποτάμου και Αμαρίου. Τέλος στη διοίκηση Χανίων ανήκαν οι επαρχίες: Αποκορώνου, Κυδωνίας, Σελίνου, Κισσάμου, Σφακίων και Αγίου Βασιλείου. Βλ.: ΣΤ. ΠΑΠΑΜΑΝΟΥΣΑΚΗ, "Η δικαιοσύνη τῆς Αἰγυπτιοκρατίας στὴν Κρήτη (1830-1840)", "Αμόλθεια", τεύχος 49 (1981) 28.

99. M.A.E., CPC, La Canée, τ.2, A. Chatry de Lafosse, La Canée, le 7 Juin 1856, φ.240. Από τα Σφακιά και το Λασιόθι δεν εκλέγονταν για τα συμβούλια μουσουλμάνοι αντιπρόσωποι. Βλ.: Αυτόθι.
- 100.Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.3, 760. ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική..., ο.π., σ.158. ΚΡΙ-ΑΡΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.3, 5.
- 101.Πρόεδρος του συμβουλίου ήταν ο Μουσταφά-πασάς και κατά την απουσία του ο Γενικός Εισπράκτορας. Βλ.: A.Y.E./AA, "1841 και 1843-1846. Προξενείον Χανίων, σχέδια", (Στ. Περόγλου), 'Εν Χανίοις 12/24 Σεπτεμβρίου 1841, αρ.94.
- 102.Βλ.: ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.3, 836. Το Μάρτιο του 1868 στο Διοικητικό Συμβούλιο συμμετείχαν 5 χριστιανικά και 7 μουσουλμανικά μέλη: ο πασάς, ο καδής, ο επίσκοπος Κυδωνίας, ο Αλ. Καραθεοδωρής, ο Χαμίτ μπέης, ο δεφτερδάρης, ο Σαμίρ μπέης, ο Μεχμέτ μπέης, ο Σαδίκ εφέντης, ο Πετρίδης, ο Γ. Βογιατζάκης και ο Στ.Τζακουδάκης. Βλ.: A.Y.E./KY, 1868/36³, 'Αντίγραφο έκθεσης του Ν. Σακόπουλου γιά τήν κατάσταση τῆς δικαιοσύνης στήν Κρήτη, 'Εν Χανίοις 17 Μαρτίου 1868, αρ.75.
- 103.Βλ.: ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ-ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η ἔσωτερική κατάσταση..., ο.π., σ.116.
- 104.Domna N. DONTAS, Greece and the Great Powers, 1863-1875, Institute for Balkan Studies, Θεσσαλονίκη 1966, σ.117.
- 105.Βλ.: ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ-ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η ἔσωτερική κατάσταση..., ο.π., σ.228.
- 106.Βλ. πιο πάνω: Η περίοδος 1841-1856.
- 107:Ελευθ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ, Τό καθεστώς τῆς Χαλέπας καί τό Φιρμάνι τοῦ 1889, "Κ.Χ.", 17(1963) 165.
- 108.Βλ.: CAITTAU, Le règne de Mohamed Aly..., ο.π., τ.1, 39. RAULIN, L' île..., ο.π., σ.61. M.A.E., Consulats Divers, τ.11, O Gaspary, La Canée, le 14 Août 1841, φ.327. Πρβλ.: ΣΤΑΥΡΑΚΗ, Στατιστική..., ο.π., σ.158. ΨΙΛΑΚΗ, 'Ιστορία..., ο.π., τ.3, 760. ΠΑΠΑΜΑΝΟΥΣΑΚΗ, 'Η δικαιοσύνη τῆς Αἰγυπτιακῆς..., ο.π., σ.28.

- 109.Τη θανατική ποινή είναι γνωστό ότι επέβαλε το συμβούλιο Χανίων το 1831 σε αρνησίθρησκο πρώην μουσουλμάνο. Βλ.: ΠΑΡΛΑΜΑ, Τό ήμερολόγιο..., ο.π., σ.181. Οι μουσουλμάνοι βέβαια συνέχισαν να απειλούν με θανάτωση τους νεοφώπιστους χριστιανούς, τόσο την εποχή της Αιγυπτιοκρατίας, όσο και μετά τη δημοσίευση του Hatt-i Hümayun. Βλ.: A.Y.E./AA, "1835, Κρητικόν", "Γραμματεία Έξωτερικῶν" όπου: "Mémoire sur la situation de l'île de Crète", Ο Στ. Περόγλου, La Canée, Juillet 1835. A.Y.E./KY, 1856/36³; Ο Ν. Θεοδωρίδης, Έν Χανίοις 5/17 Μαΐου 1856, αρ.60. Υπέβαλαν δε σε μαρτύριο το 1867 τον τελευταίο Κρητικό νεομάρτυρα, το Γεώργιο, από το χωριό Αλικιανού Χανίων, μετά την άρνησή του να δεχθεί το Ισλάμ. Βλ.: Γεώρ. Δ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ, 'Ο νεομάρτυς Γεώργιος Διβολής εξ Αλικιανού, "Κρητική Έστια", 15(1964), σ.283-285. I.M. ΠΕΡΑΝΤΩΝΗ, Λεξικόν τῶν Νεομαρτύρων, Ἀθήνα 1972, σ.131.
- 110.Για περιπτώσεις φυλάκισης εκχριστιανισμένων βλ. ενδεικτικά: A.Y.E./AA, "Προξενεῖον Κρήτης πρὸς διαφόρους Ἑλληνικὰς Ἀρχὰς", Σχέδιο ἐγγράφου (του Στ. Περόγλου) πρὸς τὸ Λιμεναρχεῖο Μαραθωνησίου, Χανιά 27 Μαρτίου 1837. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Ο Η. Ongley, Canea, 12 May 1855, αρ.10. P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, Ο Η. Ongley, Canea, 17 January 1857, αρ.3.
- 111.Ο κατ' οἶκον περιορισμός 60 ημερῶν εἶναι ἡ πιο συνηθισμένη τιμωρία, που ἐπέβαλλαν τα συμβούλια στο διάστημα 1858-1863. Βλ.: A.Y.E./AA, "1858, Κρητικόν", Ὑποπροξενεῖον Ἡρακλείου, Ὁ Χ. Παπάζογλου πρὸς τὸν Ν. Κανάρην, Ἐν Ἡρακλείῳ 8/20 Μαρτίου 1858. [VELI-pacha], La verité..., ο.π., 74.
- 112.Βλ. πιο πάνω: Ἡ στάση της Εκκλησίας στους εκχριστιανισμούς.
- 113.Βλ. πιο πάνω: Οἱ εκχριστιανισμοὶ κατὰ τὴν περίοδο 1860-1878.
- 114.A.Y.E./KY, 1867/49,²; Ο Ν. Αἰβαζίδης, Ἐν Γαλαζίῳ 22 Μαΐου 1867.
- 115.M.A.E., CPC, La Canée, τ.18, Blanc, La Canée, le 19 Février 1895, φ.182.

116. Από τις πέντε αυτές χώρες μόνο η Ελλάδα στελέχωνε όλες τις προξενικές της υπηρεσίες στο νησί αποκλειστικά με Έλληνες. Η Γαλλία, η Αγγλία και η Αυστρία, ενώ κάλυπταν με υπηκόους τους το Προξενείο Χανίων, ανέθεταν τις προξενικές τους υπηρεσίες στο Ηράκλειο και στο Ρέθυμνο άλλοτε σε Έλληνες και άλλοτε σε υπηκόους των τεσσάρων Δυνάμεων, που με τη σειρά τους εκπροσωπούσαν συχνά δύο ή και τρεις χώρες παράλληλα. Τη Ρωσία τέλος εκπροσώπησε στα Χανιά ο Γάλλος έμπορος Thoron (1830-1854) και από το 1860 (ως το 1869;) ο Σπ. Δενδρινός.

117. Ο Στ. Περόγλου (+1855) γεννήθηκε στη Σμύρνη και σπούδασε ιατρική στο Παρίσι. Πήρε μέρος στην Ελληνική Επανάσταση και το 1828 υπηρέτησε σαν αρχίατρος στον ελληνικό στόλο. Το καλοκαίρι του 1833 διορίστηκε πρόξενος στα Χανιά. Βλ.: A.Y.E./AA, "1844, Προξενείον Χανίων προς Γραμματείαν Έπικρατείας", (Βιογραφικό του Στ. Περόγλου), Έν Χανίοις 5/17 Μαΐου 1843. Για πληροφορίες σχετικές με τη ζωή του Στ. Περόγλου βλ. και: ΜΟΥΡΕΜΟΥ, 'Ιστορία...', ο.π., τ.2, 955 σημ. ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, Η αγγλική πολιτική..., ο.π., σ.73 σημ.

118. Βλ. πιο πάνω: Προβλήματα κληρονομίας των εκχριστιανιζόμενων.

119. A.Y.E./AA, "1835, Κρητικόν", Τραμματα Ήξωτερικῶν", όπου: "Mémoire sur la situation de l' île de Crète", Ο Στ. Περόγλου, La Canée, Juillet 1835. A.Y.E./AA, "1850-1864, Έγγραφα διάφορα, Κρητικόν", Ο Στ. Περόγλου, Χανιά, 8/20 Ιανουαρίου 1838.

120. Για τέτοιες περιπτώσεις φυγάδευσης βλ.: A.Y.E./AA, "Κρητικόν προς Έλεγχον 2", όπου: "Ανταπόκρισις διαφόρων Έλληνικῶν Ἀρχῶν διά τό έτος 1836", Σχέδιο έγγραφου (του Στ. Περόγλου) προς τόν Δ. Χρηστίδην Διοικητήν Σύρου, Χανιά, 28 Σεπτεμβρίου 1836. A.Y.E./AA, "1844, Κρήτης Προξενείον 1", όπου: "Πρός διαφόρους Έλληνικάς Ἀρχάς 1842-1844", Σχέδιο έγγραφου (του Στ. Περόγλου) προς τόν Διοικητήν Πύρου, Έν Χανίοις 10/22 Μαρτίου 1843.

121. Για παροχή προστασίας σε εκχριστιανισμένο από τον Αγγλο Πρόξενο βλ. επίσης:
A.Y.E./KY, 1857/36³, 'Ο Ν. Θεοδωρίδης, 'Εν Χανίοις 16/28 Φεβρουαρίου 1857,
άρ.131. Για φυγάδευση νεοφώπιστης χριστιανής από τον Γάλλο Πρόξενο βλ.:
M.A.E., CPC, La Canée, 'Ο Α. Chatry de Lafosse, La Canée, le Jan_vier 1858, φ.76.
122. Ενδεικτικά αναφέρουμε δύο περιπτώσεις εκχριστιανισμένων στις οποίες προσφέρθηκε προστασία από τα προξενεία της Ελλάδας και της Ρωσίας. Η πρώτη μνημονεύεται από τον Ν. Αϊβαζίδη και η δεύτερη από τον Ν. Σακόπουλο. Βλ.: A.Y.E./KY, 1867/492, 'Ο Ν. Αϊβαζίδης, 'Εν Γαλαζίω, 22 Μαΐου 1867. 'ΕΛ. ΠΡΕΒΕΛΑ-ΚΗ, 'Εκθέσεις..., ο.π., τ.2, 89.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1) ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

A'. Βενετία

1. Archivio di Stato (ASV).

- α. Collegio, Relazioni ambasciatori-Retori e altre cariche, b.74, 80.
- β. Provveditori da terra e da mar, b.795, 796, 797, 802, 809.
- γ. Sant' Ufficio, b.70, 79, 108, 134.
- δ. Cinque savi alla mercanzia, serie I, Lettere dei consoli, b.646.

2. Biblioteca Marciana, IT VII, 211, (768).

B. Παρίσι

1. Archives Nationales de France (ANF).

- α. Correspondance Consulaire et Commerciale (CCC), B¹, τ.340-358 (1675-1791).
- β. Archives de la Marine, B⁷, τ.61, (1688-1694), 440 (1780-1787).
- γ. Affaires Etrangères, B³, τ.91 (1773-1779).

2. Archives du Ministère des Affaires Etrangères (MAE).

- α. Correspondance Consulaire et Commerciale (CCC), Grèce, La Canée, τ.20 (1792-1805), 22 (1815-1818), 23 (1818-1824), 24 (1825-1833), 25 (1834-1840).
- β. Correspondance Politique des Consuls (CPC), La Canée, τ.1-20 (1841-1898).
- γ. Correspondance Politique des Consuls (CPC), Nouvelle Série, τ.74 (1899-1906), 77 (1911-1918), 120.
- δ. Correspondance Politique des Consuls (CPC), Consulats Divers, τ.5, 11.

ε. Mémoires et Documents, Turquie, τ.22 (1834), 30 (1746-1806), 38 (1817-1818), 117 (1867-1869).

3. Bibliothèque Nationale de Paris, salle des manuscrits, Relation de tout ce qui s'est passé dans le royaume de Candie, en la campagne de l' année 1660, par le sieur De Jeure-Millet, manuscrit n° 11322.

4. Bibliothèque de l' Arsenal, Voyage du Levant ou itineraire du voyage qu'a fait dans le Levant Mr Louis Chevalier..., en l'année 1699, τ.1, manuscrit, n° 3549.

Γ. Nantes

Archives Diplomatiques (ADN)

- α. Ambassade de France à Constantinople, Correspondance avec les Echelles, La Canée, τ.21 (1815-1821).
- β. Consulat de La Canée, α) Série des Dossiers, Dossier 37 (1845-1863).
- γ. Consulat de La Canée, Série b, τ.29 (1881-1889)

Δ. Λονδίνο

Public Record Office (P.R.O.), Foreign Office (F.O.). Embassy and Consular Archives, Turkey, 195, τ.102, 457, 1002, 1078, 1374 (έγγραφα των ετών 1831-1874).

Ε. Κωνσταντινούπολη

Αρχείο Πατριαρχείου.

- α. "Περιγραφικόν Εὐρετήριον τῶν Πατριαρχικῶν Κωδίκων, ἥτοι περίληψις ἐκάστου ἐγγράφου καθ' ἣν ἐν ταῖς σελίδι τοῦ Κώδικος τέτακται σειρὰν, ἐτῶν

1539-1856", Υπό Ίωακείμ Φοροπούλου, Έν τοῖς Πατριαρχείοις 1895-1896, τ.1-3.

β. "Ιερός Κώδιξ τῶν Συνοδικῶν Πράξεων τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας", (Κωνσταντινούπολις) 1859-1860.

ΣΤ. Αθήνα

1. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικῶν (ΑΥΕ).

α. Αρχείο Κεντρικῆς Υπηρεσίας (ΚΥ), τόμοι: 1828/27¹, 1829/65¹, 1855/49², 1856/19¹, 1856/36³, 1856/76¹, 1857/76¹, 1857/αακ/Ζ, 1858/36³, 1858/98², 1858/99², 1860/36³, 1860/99¹, αακ/Ζ, "Προξ. Κρήτης 1855-1860", 1861/36³, 1867/49², 1870/36³, 1874/36³, 1877/36³, 1899/5Α1, 1912/Α6, 1923/Α/5/9.

β. Αταξινόμητο (Κρητικό) Αρχείο (ΑΑ), (έγγραφα των ετών 1834-1900).

γ. Αρχείο Κ. Ραγκαβῆ, "φάκελος ἔτους 1890".

δ. Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως, "φάκελος διπλωματικῶν ἐγγράφων 1842".

2. Βιβλιοθήκη της Βουλῆς.

Τμήμα χειρογράφων, Αρχείο Μ. Ρενιέρη (1836-1903).

3. Κέντρο Ἐρευνας Ιστορίας Νεότερου Ἑλληνισμοῦ (ΚΕΙΝΕ): Washington National Archives (WNA), State Department (SD), Candia Crete, τ.190/1 (1832-1857), 374/1 (1836-1841).

Ζ. Χανιά

Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (ΙΑΚ).

α. Αρχείο Π. Βλαστοῦ, τ.15, 31, 50, 72, 73, 74.

β. Αρχείο Π.Κ. Κριάρη, τ.1 (1825-1867).

γ. Αρχείο Ελληνικού Προξενείου Χανίων, φακ.Α'-Γ' (1834-1887).

δ. Αρχείο Παρθενίου Κελαϊδής, τ.Α', Πολιτική Αλληλογραφία (1866-1877).

Η. Ηρόκλειο

Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (ΙΜΚ).

Αρχείο Ι. Μιτσοτάκη, φ.9β.

2) ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΑΓΓΕΛΑΚΗΣ, Ε., Σηπειακά, Ἀθήνα 1939, τ.2, τεύχος Α'.

ALDEEB ABU-SAHLIEH, Sami Awad, L' impact de la religion sur l'ordre juridique, cas de l' Egypte. Non-musulmans en pays d' islam, thèse, Editions universitaires, Fribourg 1979.

ALEXANDER, John, Christos, Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Othoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500 - circa 1600, Athens 1985.

_____ Brigandage and public order in the Morea 1685-1806, Athens 1985.

ΑΛΙΓΙΖΑΚΗ, Στέλλα, Η μουσουλμανική μειονότητα της Κρήτης..., Ἑτήσια έκδοση Δημοῦ Χανίων", Χανιά 1986, σ.47-52.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Ι.Ε., Σχεδιάσμα περί τῶν Νεομαρτύρων, "Μνημη 1821", Θεσσαλονίκη 1971, σ.9-61.

ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, Νικ.Π., Κρυπτοχρισπανικά κείμενα, Θεσσαλονίκη 1974.

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Π., Χρονογραφία της Ἡπείρου, Ἀθήνα 1856, τ.1.

ARGURIΟΥ, Asterios, Les courants idéologiques au sein de l' hellénisme et de l' orthodoxie à l' époque de la domination Turque (1453-1821), "Contacts", Paris 36(1984) σ.285-305.

ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Κων., Πρόχειρον Νόμων ἡ Ἐξάβιβλος, ἐπιμέλεια Κων. Γ. Πιτσάκη, Δωδώνη, Ἀθήνα 1971.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀπ., Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Τουρκοκρατία 1669-1812, Θεσσαλονίκη 1973, τ.4.

_____ Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821, διατριβή ἐπί ὑφηγεσία, Θεσσαλονίκη 1941.

BALLOT, Jules, Histoire de l' Insurrection Cretoise, Paris 1868.

BARKAN, Ömer Lütfi, XV. ve XVI. inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zizai econominin hukuki ve mali esarlari [Νομικές και οικονομικές βάσεις της γεωργικής οικονομίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά το 15ο και 16ο αιώνα. Νόμοι], İstanbul 1943.

BATIDΟΥ, Όλγα, Η χριστιανικότητα τῶν Τούρκων καί οἱ Έλληνες τῆς Μικρασίας, Αθήνα 1956.

ΒΑΣΔΡΑΒΕΛΛΗΣ, Ι.Κ., Αἱ ἐξισλαμίσεις τῶν Ἑλλήνων κατά τὴν Τουρκοκρατίαν, "Σερραϊκὰ χρονικά", 4(1961) σ.35-46.

BELIN, M., Etude sur la propriété foncière en pays musulmans et specialement en Turquie, "Journal Asiatique", 18(1861) σ.390-431, 19(1862) σ.156-212, 257-358.

BERARD, Victor, Les Affaires de Crète, Paris 1900².

"ΒΗΜΑ ΡΕΘΥΜΝΗΣ", ἑφημερίδα, 3 Ὀκτωβρίου 1931, 23 καί 31 Δεκεμβρίου 1931, 11 Ἰανουαρίου 1932.

ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι., Ἡ θρησκευτική κατάσταση χριστιανῶν τῆς Κρήτης κατά τόν Sieber, "Κ.Χ.", 25(1973) σ.135-154.

BRI, Chryssanthi, Fiscalité et economie en Crète fin du XVIIe et début du XVIIIe siècle, mémoire de DEA, Paris 1986.

BRUSONI, Girolamo, Historia dell' Ultima Guerra tra' Veneziani, e Turchi, dall'anno 1644, fino al 1671, In Venezia 1673.

ΒΡΥΕΝΝΙΟΣ, Ἰωσήφ Μοναχός, Τά παραλειπόμενα, ὑπό Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, Λειψία 1784, τ.3.

ΒΥΒΙΛΑΚΗΣ, Εμ., Ἐν βλέμμα εἰς τό ἄχανές τῆς κρητικῆς ἱστορίας, ἑφημερίδα "Ραδάμανθυς (Αθηνῶν)", 23 Μαρτίου 1868.

ΓΕΔΕΩΝ, Μανουήλ Ι., Ἐπίσημα γράμματα τουρκικά, ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά ἡμῶν δίκαια, Κωνσταντινούπολη 1910.

_____ Πατριαρχικοί Πίνακες, Κωνσταντινούπολη (1890;).

- _____, Λαθρόβιος Όρθοδοξία, "Μεσαιωνικά Γράμματα", Αθήνα ,
1(1930) σ.79-95.
- ΓΕΝΕΡΑΛΙΣ, Έμ., Η Ίερά Μονή τῶν Ἀσωμάτων Ἀμαρίου Κρήτης, "ΕΕΚΣ", 4(1941) σ.1-87.
- _____, Ὁσμάν πασάς ὁ πνιγάρης, περιοδικό "Δρῆρος", Νεάπολη Κρήτης, 2(1938)
507-513, 555-559.
- ΓΙΑΝΝΑΡΗΣ, Α., Ἄσματα Κρητικά μετὰ διστίχων καὶ παροιμιῶν, Λειψία 1876.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι.Γ., Ἡ Κρήτη κατὰ τὸν τέταρτο βενετοτουρκικὸ πόλεμο (1570-1571),
Ἀθήνα 1978.
- ΓΟΝΤΙΚΑΚΗΣ, Στέφ. Κ., Ἡ παιδεία στὴν Κρήτη (1878-1889), Εκδόσεις Δήμου Ηρακλείου,
Ηράκλειο 1992.
- ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ, Ιωάννης, Ἡ κατάκτηση τῆς Δυτικῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἡ στάση
τῶν κατοίκων τοῦ διαμερίσματος Ρεθύμνου, Διατριβή, Αθήνα 1989.
- CANTIMIR, Demetrius, Histoire de l' empire othoman, A Paris 1743, τ.3.
- CASTELA, Henri, Le saint voyage de Hierusalem et mont Sinay, faict en l' an du Grand
lulibe 1600, A Paris 1612.
- CATTAUI, René, Le règne de Mohamed Aly d' après les archives russes en Egypte,
Rome et Le Caire 1931, τ.1, 2I, 2II.
- CHARDIN, J., Voyages du chevalier Chardin..., en Perse et autres lieux de l' Orient,
nouvelle éd., Paris 1811, τ.1.
- COMBES, Paul, L' île de Crète, étude géographique, historique, politique et économique,
Paris 1897.
- CORNELIUS, F., Creta Sacra, Venetiis 1775, τ.2.
- CROOK, William, A description of Candia, in its ancient and modern state, London 1670.
- ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ, Ίω.Μ., Οἱ Κρήτες μου, διηγήματα, Ἀθήνα 1898.
- D' ALQUIE, François Savinien, Les mémoires du voyage de mon_sieur le Marquis de Ville
au Levant, ou histoire curieuse du Siège de Candie, Amsterdam 1671.

DANDINI, Jerome, Voyage du Liban, traduit de l'italien, Paris 1675.

DAPPER, Olfert, Description exacte des isles de l'Archipel..., traduit du flamand d' O. Dapper..., Amsterdam 1703.

DARU, P., Histoire de la république de Venise, A Paris 1821, τ.5.

ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, Η.Δ., Συμβολή εις τὴν κρητικὴν ἱστορίαν, Ἀθήνα 1902.

ΔΕΛΙΚΑΝΗΣ, Καλλίνικος, Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχαιοφυλακίου σωζομένων ἐπισήμων ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων περὶ τῶν ἐν Ἀθῶν Μονῶν (1630-1863), Κωνσταντινούπολη 1902, τ.2.

DENY, J., Abd al Hamid II, "Encyclopédie de l'islam", nouvelle édition, Leiden-Paris 1(1960) σ.65-67.

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Θεοχάρης, Ὁ νεομάρτυς Μάρκος Κυριακόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτη ἀκολουθία του, "Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου", Ἀθήνα 1981, τ.2, σ.67-87.

_____ Ἱστορία της Κρήτης, Ἀθήνα 1986.

_____ Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ, "Επιστημονικὴ Ἑπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν", Ἀθήνα, 21 (1970-1971) σ.118-136.

_____ Ἡ Εκκλησία της Κρήτης κατὰ την Τουρκοκρατία (1645-1898), στο συλλογικὸ ἔργο: "Κρήτη, ἱστορία καὶ πολιτισμός", Ἡράκλειο 1988, τ.2, 437-457.

_____ Ἡ Τουρκοκρατία στην Κρήτη (1669-1898), στο συλλογικὸ ἔργο: "Κρήτη, ἱστορία καὶ πολιτισμός", Ἡράκλειο 1988, τ.2, 335-436.

_____ Ἡ ἀγγareία τῆς θάλασσας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, "Κρητολογία", τεῦχ. 16 (1984) σ. 103-139.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Βασίλης, Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, 1430-1912, Θεσσαλονίκη 1983.

[ΔΙΑΚΡΟΥΣΗΣ, Ἀνθιμος], Διήγησις διὰ στοιχείων τοῦ Δεινοῦ Πολέμου, τοῦ ἐν τῇ Νήσῳ Κρήτῃ γενομένου..., Βενετία 1679.

ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΥ, Ίωάννα, 'Η ζωή καί ἡ δράση τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων 1833-1881, Κρή-
τη, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους", Ἐκδοτική, Ἀθήνα 13 (1977) σ.408-416.

D' OHSSON, Mouradja, Tableau général de l' Empire Othoman, Paris 1820, τ.3.

DONTAS, Domna N., Greece and the Great Powers, 1863-1875, Institute for Balkan
Studies, Θεσσαλονίκη 1966.

DRIAULT, Edouard, L' expédition de Crète et de Morée (1823-1828), correspondance
des consuls de France en Egypte et en Crète, Caire 1930.

DU CAOURROU, F., Législation musulmane sunnite, rite hanefi, "Journal Asiatique",
18(1851) σ.568-591.

DUMAS, Mathieu, Souvenirs du lieutenant-général M. Dumas de 1770 à 1836, publiés par
son fils, librairie Charles Gosse lin, Paris 1839, τ.1.

EDWARDES, Charles, Letters from Crete. Letters written during the spring of 1886,
London 1887.

ἘΠΙΣΗΜΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ τῆς ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ", Χανιά 27-2-1899, ἀρ.φ.17.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Τρύφων Ε., Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἑλληνικά σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀ-
λώσεως μέχρι Καποδιστρίου, Ἀθήνα 1936, τ.2.

_____ Ἀνέκδοτον ἔγγραφον Σφακίων, "Μήσιων", 1(1932) σ.39-40.

FABREGUETTES, A., Journal d' une tournée dans l' intérieur de l' île de Crète, "Bulletin
de la Société de Géographie", Paris 1835, τ.2, 2e série, σ.108-127.

FATTAL, A., Le statut légal des non-musulmans en pays d' islam, Beyrouth 1958.

FERRIERES-SAUVEBOEUF, Mémoires historiques, politiques et géographiques des
voyages faits en Turquie, en Perse et en Arabie depuis 1782, jusqu'en 1789, Paris
1790, τ.2.

FLOURENS, Gustave, Souvenirs d'un philhellène... de 1866 à 1886, Lyon 1893.

GARDET, Louis, L' islam, religion et communauté, Paris 1970².

GEROLA. G., Monumenti veneti nell' isola di Creta, Venezia 1908, τ.2.

GUERDAN, René, *La Sérénissime, histoire de la République de Venise*, éd. Fayard, Paris 1971.

GUILLETIERE, A., *Athènes ancienne et nouvelle et l' estat présent de l' empire des Turcs*, Paris 1676³.

ZAMΠΕΛΙΟΣ, Σ.-ΚΡΙΤΟΒΟΥΛΙΔΗΣ, Κ., *Ιστορία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης*, συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Ἰ.Δ. Κονδυλάκη, Φέξης, Ἀθήνα 1897.

ZAMΠΕΤΑΚΗΣ Έμ., Συμβολή εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἐπαναστατικῆς περιόδου 1841 ἐν Κρήτῃ, "Κ.Χ.", 10(1956) σ.171-214.

_____ Προσπάθεια προσηλυτισμοῦ τῶν Κρητῶν εἰς τὸν Καθολικισμόν, "Κ.Χ.", 11(1957) σ.244-258.

_____ Ἀνέκδοτα ἐγγράφα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου τοῦ 1866, "Κ.Χ.", 13(1959) σ.84-142.

ΖΕΓΚΙΝΗΣ, Ευστρ., *Ομπεκτασιμός στη Δυτική Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1988.

HASLUCK, F.W., *Geographical distribution of the Bektashi*, "Annual of the British School at Athens", Athens 20 (1914-1916) σ. 94-122.

HEFFENING, W., Murtadd, "Encyclopédie de l' islam", Leyden - Paris, 7(1992) σ.634-636.

HIDIROGLOU, P., *Das religiöse leben auf Kreta nach Ewlija Çelebi*, Leiden 1969.

ΗΛΙΟΥ, Φ., Βιβλία μέ συνδρομητές. Ι. Τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ (1749-1821), "Ερανιστής", 12(1975) σ.101-179.

INALCIK, H. et FINDELY, C.V., *Mahkama*, "Encyclopédie de l' islam", nouvelle édition, Leiden Paris 6(1986) σ.3-11.

IORGA, N., *Histoire des Etats Balkaniques jusqu' à 1924*, Paris 1925.

IRUMBERIE, Charles Mariéde, *Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l' Archipel...*, A Paris (1799;).

ΚΑΛΑΪΣΑΚΗΣ, Γ.Ι., Οἱ πασάδες τῆς Κρήτης, "Ετήσιον Κρητικόν Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1902", Χανιά 1902, σ.55-64, 145-152.

ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ-ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Καλλία, 'Η έσωτερική κατάσταση στην Κρήτη 1868-1877, Άθήνα 1981.

ΚΑΛΟΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Νικ.Θ., Κρητικά..., Άθήνα 1894.

ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ, Τάκης Χ., 'Η Φιλική Έταιρία (1814-1821), Άθήνα 1926.

ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Άθ., 'Ανέκδοτη άλληλογραφία του Κρητικού Πολέμου (1659-1660), "Κ.Χ.", 25(1973) σ.21-124.

KARPAT, Kemal H., Ottoman population 1830-1914. Demographic and social characteristics, Wisconsin 1985.

ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, Γεώρ. Δ., 'Ο νεομάρτυς Γεώργιος Διβολής έξ Άλικιανού, "Κρητική Έστία" 15(1964) σ.283-285.

ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γιάννης, Ληστες, η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα, Ερμής, Άθήνα 1988.

KOLOUDNY, E.Y., La Crète: Mutations et évolutions d' une population insulaire grecque, "Revue de Géographie de Lyon", 43, 1(1968) σ.225-290.

_____ La population des îles de la Grèce, essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale, Aix-en- -Provence 1974, τ.1.

KONTHΣ, Β., 'Η ζωή και ή δράση των υποδούλων Έλλήνων (1833-1881): 'Ηπειρος, 'Ιστορία του Έλληνικού Έθνους", Έκδοτική, Άθήνα 13 (1977) σ. 387-394.

KONTOΓΙΑΝΝΗΣ, Π.Μ., Οί Έλληνες κατά τόν πρώτον επί Αίκατερίνης Β' ρωσσοτουρκικόν πόλεμον (1768-1774), (Καραβίας, Άθήνα 1989), Άθήνα 1903.

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ., Μεσαιωνικοί και Νεοελληνικοί κατάδεσμοι, "Λαογραφία", Άθήνα 9(1926) σ.70-108.

_____ Συμβολή είς την κρητικήν λαογραφίαν επί Βενετοκρατίας, "ΕΕΚΣ", 3(1940) σ.1-101.

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Β., Χαρακτηριστικές όψεις του έξωτερικού εμπορίου της Κρήτης (τέλος 18ου και αρχές 19ου αιώνα), "Ερανιστής", 16 (1980) σ. 190-198.

- "ΚΡΗΤΗ", εφημερίς τῆς Γενικῆς Διοικήσεως Κρήτης, Χανιά 13(1881) 1, φ.617.
- ΚΡΙΑΡΗΣ, Α., Κρητικά ἄσματα, Χανιά 1909.
- ΚΡΙΑΡΗΣ, Π., Ἱστορία τῆς Κρήτης, (Νέα), Ἀθήνα 1931, τ.1-3.
- ΚΤΕΝΑΣ, Θεμ., Κληρονομικόν Δίκαιον παρ' Ὀθωμανοῖς, Σμύρνη 1882.
- ΚΥΡΚΙΝΗ, Αναστασία, Ἡ διοικητική οργάνωση τῆς Πελοποννήσου κατά τῆς δεύτερης Τουρκοκρατίας (1715-1821), διδακτορική διατριβή, Ἀθήνα 1990.
- ΚΥΡΡΗΣ, Κώστας Π., Τουρκία καὶ Βαλκάνια, ἱστορικό δοκίμιο, Ἀθήνα 1986.
- "ΚΩΔΙΚΕΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ", περιέχοντες τοὺς ἐν Κρήτῃ ἰσχύοντας νόμους, διατάγματα, διαταγὰς καὶ ἐρμηνευτικὰς ἐγκυκλίους, Χανιά 1902, τ.1-2.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Κ.Γ., Ἐκθέσεις καὶ ὑπομνήματα τοῦ γαλλικοῦ προξενείου Κρήτης, "Κ.Χ.", 8(1954) σ.323-365, 10(1956) σ.372-394, 14(1960) σ.109-146, 466-491.
- LA MOTRAYE, Aubry de, Voyages en Europe, Asie et Afrique, où l' on trouve une grande variété de recherches géographiques, historiques et politiques, sur l' Italie, la Grèce, la Turquie..., A La Haye 1727, τ.1.
- LAOUST, H., Hanabila, "Encyclopédie de l' islam", nouvelle édition, Leyden-Paris, 3(1971) σ.161-166.
- ΛΑΟΥΡΔΑΣ, Β., Τό τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη, Ἡράκλειο 1947.
- ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ, Κ.Ε., Μία "Τουρκογραφικὴ" ἐγκύκλιος, "Κ.Χ.", 10(1956) σ.333-357.
- LE BRUYN, Corneille, Voyage au Levant..., Rouen 1725, τ.1.
- LE CORAN, traduit de l' arabe par Régis Blachère, G.P. Maisson_ neuve et Larose, Paris 1980.
- LOPASIĆ, A., Islamisation in the Balkans, "Islam in the Balkans", Edinburg 1979, σ.49-53.
- ΜΑΔΕΡΑΚΗΣ, Σ.Ν., Ἡ κόλαση καὶ οἱ ποινές τῶν κολασμένων σὰν θέματα τῆς Δευτέρας Παρουσίας στίς ἐκκλησίες τῆς Κρήτης, "Υἶθωρ ἐκ Πέτρας", 1(1978) σ.185-236, 2(1979) σ.21-80, 3-4(1980-81) σ.51-130.

ΜΑΚΡΑΚΗ, Λιλή, Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1910). Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Χρῦσα Α., Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669), στο συλλογικό έργο: "Κρήτη ιστορία και πολιτισμός", Ηράκλειο 1988, τ.2, σ.105-162.

ΜΑΜΟΥΚΑΣ, Άνδρέας Ζ., Τά κατά τήν αναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος..., Ἀθήνα 1852, τ.2.

MANTRAN, Robert, Les débuts de la Question d' Orient (1774-1839), "Histoire de l' Empire Ottoman", Paris 1989, σ. 421-258.

ΜΑΟΥΡΕΡ, Γκεόργκ Λούντβιχ, Ὁ ἑλληνικός λαός, Δημόσιο, Ἰδιωτικό καί Ἐκκλησιαστικό Δίκαιο ἀπό τήν ἐναρξη τοῦ ἀγώνα γιά τήν ἀνεξαρτησία ὡς τήν 31' Ιουλίου 1834, μετάφραση Ὀλγας Ρομπάκη, Τολίδης, Ἀθήνα 1976.

MASHIMO, Tomoko Ishida, Demographic and economic change in Crete in the Mid-nineteenth century, "Studies in the Mediterranean World Past and present", Tokyo 9(1984), σ.17-38.

MENAPΔΟΣ, Σ., Περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν Κυπρίων, "Ἀθηνᾶ", Ἀθήνα , 16(1904) σ.257-294.

ΜΗΛΙΩΡΗΣ, Ν.Ε., Οἱ κρυπτοχριστιανοί, Ἀθήνα 1962.

MIKLOSICH, Fr. et MULLER, I., Acta patriarchatus constantipoli_tani, Vindobonae 1860, τ.1.

MILLIOT, Louis, Introduction à l' étude du droit musulman, Paris 1953.

"ΜΙΝΩΣ" Ἡρακλείου, ἐφημερίδα, 28 Ἰανουαρίου 1884, φ.155 καί 22 Δεκεμβρίου 1884.

MIREPOIX, Joseph, Essai sur l' histoire de la Question Crétoise, thèse, Mounpellier 1912.

ΜΙΡΜΙΡΟΓΛΟΥ, Β., Οἱ Δερβέσσαι, Ἀθήνα 1940.

MORRITT, John B.S., The letters... 1794-1796, edited by G.E. Morindin, London 1914.

ΜΟΥΡΕΛΛΟΣ, Γ.Δ., Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἡράκλειο 1950², τ.1, τ.3.

ΜΠΕΛΙΑ, Ε.Δ., Η παιδεία τῶν Κρητῶν κατά τήν Ἑλληνικήν Ἐπανάστασιν καί τήν Καποδιστριακήν περίοδον, "Μνημοσύνη", Ἀθήνα, 1(1967) σ.263-289.

ΜΠΟΥΝΙΑΛΗΣ, Μ.Τ., 'Ο Κρητικός Πόλεμος (1645-1669), έκδοσις κριτική, εισαγωγή-επιμέλεια Ά.Ν. Νενεδάκη, Άθήνα 1979.

ΜΠΟΥΡΑ, Κ.Α., Οί μπεκτασή Δερβίσιδες: Μερικές πτυχές συνύπαρξης Έλλήνων καί Τούρκων στη Μικρά Άσία (1826-1922), "Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών", Άθήνα 3 (1982) σ. 185-194.

"ΝΕΟΣ ΡΑΔΑΜΑΝΘΥΣ", εφημερίδα, 8 Φεβρουαρίου 1882, φ.51.

ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΑΓΙΟΡΕΙΤΗΣ, Νέον Μαρτυρολόγιον..., Άθήνα 1961³.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Δ., Όθωμανικοί Κώδικες, Κωνσταντινούπολη 1890, τ.3.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Π., 'Ιστορική καί κριτική σύνοψις τῶν ἐν Κρήτῃ διαπρεψάντων ἀπὸ τῆς πτώσεως τοῦ πρώτου διοικητοῦ ταύτης ἱππέως Άφεντούλιεφ μέχρι σήμερον, Μεσολόγγι 1824.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Ε.Ι., Οί κρυπτοχριστιανοί τῆς Σπαθίας, (ἀρχές 18ου-1912), διατριβή, Ίωαννίνα 1979.

Ο κρυπτοχριστιανισμός κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, "Πρακτικό Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν νεομαρτύρων", (17-19 Νοεμβρίου 1986), Θεσσαλονίκη 1988, σ.331-340.

ΝΤΟΚΟΣ, Κων., 'Η Στερεά Έλλάς κατά τόν Ένετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) καί ὁ Σαλώνων Φιλόθεος, Άθήνα 1975.

ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Στέφ., 'Ιστορία της Κρήτης, (Άθήνα 1981), Άθήνα 1909.

ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, Στέφ., 'Η Ένετοκρατία ἐν Κρήτῃ καί οἱ κατά τῶν Ένετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Άθήνα 1939.

ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, Α., 'Η Βενετοκρατουμένη Άνατολή: Κρήτη καί Έπτάνησος, Άθήνα 1934.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Γεώρ. Ι., Βεράπιν καί Φιρμάνιον Μητροπόλεως Κρήτης, "Χριστιανική Κρήτη", 'Ηράκλειο, 2, τεῦχος Α', (1913) σ.109-120.

OLIVIER, G.A., Voyage dans l' empire othoman, l' Egypte et la Perse, A Paris 1801 καὶ 1807, τ.1-2.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, Ν.Μ., Η παιδεία κατά την Βενετοκρατία, στο συλλογικό έργο: "Κρήτη, ιστορία και πολιτισμός", Ηράκλειο 1988, τ.2, 163-196.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Βασ., 'Η κατάσταση του έλληνισμού την περίοδο 1669-1821, δημογραφικές εξελίξεις, "Ιστορία του Έλληνικού Έθνους", Έκδοτική, Αθήνα, 11(1975) σ.152-158.

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Νικ. Ι., 'Εκκλησία καί Δίκαιον εις τήν χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1963.

_____ Τριπλή διαμάχη δικαίων κατά τήν επίλυσιν κληρονομικής διαφοράς επί Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1969.

PANZAC, Daniel, La peste dans l' Empire Ottoman, 1700-1850, thèse, Aix-en-Provence 1982, τ.1.

ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Μιχ., Οί τέσσερις νεομάρτυρες του Ρεθύμνου, "Προμηθεύς Πυρφόρος", Ρέθυμνο, 4(1980) σ.261-263.

ΠΑΠΑΔΙΑ, Άννασταςία, Έκθεση του Camillo Gonzaga για τα πρώτα χρόνια (1645-1647) του Κρητικού Πολέμου, "Θησαυρίσματα", Βενετία, 13 (1976) σ. 152-194.

ΠΑΠΑΔΟΠΕΤΡΑΚΗΣ, Γρηγ., Ιστορία των Σφακίων, Αθήνα 1888.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Στέφανος Κ., 'Η Ελληνική Έπανάσταση του 1770 καί ό αντίκτυπός της στις έλληνικές χώρες, "Ιστορία του Έλληνικού Έθνους", Έκδοτική, Αθήνα 11(1975) σ.58-85.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Χρυσόστομος, Οί νεομάρτυρες, Αθήνα 1970³.

ΠΑΠΑΜΑΝΟΥΣΑΚΗΣ, Στ., 'Η δικαιοσύνη τής Αιγυπτιακής Αίγυπτοκρατίας στην Κρήτη (1830-1840), "Αμάθεια", τεύχος 48 (1981) σ.50-51, 321-326, τεύχος 49 (1981) σ.17-32, 52-53, 57-92.

ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΑΚΗΣ, Ν., Τα αίτια τής έποποιίας του Άρκαδίου, "Μεσόγειος", έφημερίδα Η-ρακλείου, 8 καί 10 Νοεμβρίου 1956.

ΠΑΡΛΑΜΑΣ, Μ.Γ., Τό ἡμερολόγιο τοῦ Κωνσταντίνου Κοζύρη, "Κ.Χ.", 1(1947) σ.173-200, 333-376, 581-615.

PASHLEY, Robert, Travels in Crete, London 1837, τ.1-2.

ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ, Γ., Ο καπετάν Μιχάλης Κουρμούλης, Ηράκλειο 1989.

ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Χ.Γ., Ὁ Ἑλληνισμός κατά τήν πρώτη Τουρκοκρατία, (1453-1669), Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1980.

_____ Ἡ ὀργάνωση τοῦ Γένους ὑπό τούς Τούρκους καί ἡ ἐπιβίωσή του, "Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους", Ἐκδοτική, Ἀθήνα 10 (1974) σ. 92-113, 126-133 καί 139-146.

"ΠΑΤΡΙΣ" Χανίων, ἐφημερίδα, 6 Μαρτίου 1882, ἀρ.12.

PERROT, Georges, L' île de Crète, souvenirs de voyage, Paris 1867.

PIACENZA, Francesco, L' Egeo redivivo, o' sia chorographia dell' Archipelago..., di Candia, e Cipri, Modona 1688.

PICCOLOMINI, Paolo, Corrispondenza tra Roma e l' inquisitore di Malta, durante la guerra di Candia (1645-1669), "Archivio Storico Italiano", 41(1908) σ.45-127.

ΠΙΚΡΟΣ, Ι., Πρός τόν πόλεμο τοῦ 1897, "Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους", Ἐκδοτική, Ἀθήνα, 14(1977) σ.88-125.

ΠΙΤΥΚΑΚΗΣ, Μαν., Ἡ χριστιανική θρησκεία καί οἱ Τούρκοι τῆς Κρήτης, "Δρῆρος", 2(1938) σ.516-520.

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Γεώρ.-ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗΣ, Κων. Γ., Εἰδικοί νόμοι παρά τοῖς χριστιανοῖς καί ὀθωμανοῖς τῆς Κρήτης, Χανιά 1895.

POCOCKE, Richard, Voyages en Orient (1737-1742), Neuchâtel 1772, τ.4.

POLITIS, A., Les rapports de la Grèce et d' Egypte pendant le règne de Mohamed Ali (1833-1849), Roma 1935.

POUQUEVILLE, F., Histoire de la Régénération de la Grèce..., A Paris 1824, τ.3.

ΠΡΑΚΤΙΚΙΔΟΥ, Ζ., Χωρογραφία τῆς Κρήτης, συνταχθεῖσα τῷ 1818..., Ἡράκλειο 1983.

ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, ΉΛ., Έπιτομαί έγγραφων του Βρεττανικού Υπουργείου των Έξωτερικών.

Γενική άλληλογραφία-Ελλάς, "Μνημεία της Έλληνικής Ιστορίας", Άθήνα 1975, τ.1-2.

_____ Έκθέσεις των έν Κρήτη προξένων της Ελλάδος (1866-1868), "Μνημεία της Έλληνικής Ιστορίας", Άθήνα, τεύχος Α', 1967, τεύχος Β' 1970.

_____ Τό καθεστώς της Χαλέπας καί τό Φιρμάνι του 1889, "Κ.Χ.", 17(1963) σ.163-182.

"ΡΑΔΑΜΑΝΘΥΣ ΑΘΗΝΩΝ", εφημερίδα, 15 Νοεμβρίου 1841, άρ.10. 4 Μαΐου 1869, άρ.165. 2 Σεπτεμβρίου 1872, φ.187.

RAFFENEL, M.C., Histoire complète des événements de la Grèce, Paris 18252, τ.1.

RANDOLPH, B., The present state of the islands in the Archipelago, (Καραβίας, Άθήνα 1983), Oxford 1687.

ΡΑΣΕΝΤ, Ίσματ Ζενάπ, ΈΗ Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν, 1830-1840, μετάφραση από τά άραβικά από τον Έ. Μιχαηλίδη, Έράκλειο 1978.

RAULIN, V., L' ile de Crète, Bordeaux 1858.

_____ Description physique de l' ile de Crète, Bordeaux 1868.

RAYMOND, Charles, Le droit musulman, Que sais-je, P.U.F., Paris 1982⁶.

RICAUT, (P.), Histoire de l' estat présent de l' église grecque, et de l' église armenienne, traduit de l' anglois, par M. De Rosemond, A Middelbourg 1692.

_____ Histoire des trois derniers empereurs de Turquie depuis 1623, jusqu' à 1677, traduit de l' anglais, Paris 1682, τ.2.

RICHARD, François, Relation de ce qui s' est passé de plus remarquable à Sant-Erini, isle de l' Archipel, A Paris 1657.

SABATIER, Dan., Les relations commerciales entre Marseille et la Crète dans la première moitié du XVIIIe siècle, oeuvre collective, préface de R. Besnier et de N. Svoronos,

"Dossiers sur le commerce français en Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle",
P.U.F., Paris 1976, σ.151-233.

SABRY, M., L' empire égyptien sous Mohamed-Ali et la Question d' Orient, (1811-1849),
Paris 1930.

ΣΑΘΑΣ, Κων., Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Βενετία 1872, τ.3.

ΣΑΜΑΡΑΣ, Π.Μ., Η ελληνική καταγωγή των Τουρκοκυπρίων, εξισλαμισμοί-τουρκικός επε-
κτατισμός, Αθήνα 1987.

SAMIĆ, Midhat, Les voyageurs Français en Bosnie à la fin du XVIIIe siècle et au début du
XIXe, thèse, Paris 1960.

SAVARY, M., Voyages dans les îles de la Grèce, édition revue, par M.H.Du M., F.F. Ardant
Frères, Limoges-Paris 1853.

_____ Lettres sur la Grèce pour servir la suite à celles sur l' Egypte, Paris 1798.

ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κων. Δ., 'Ο Έλευθέριος Βενιζέλος και ἡ πολιτική κρίσις εἰς τὴν αὐτόνο-
μον Κρήτην, 1901-1906, Ἰκαρος, (Αθήνα) 1974.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Νικ. Γ., Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1976² .

SCALZOUNIS, H.J., Organisation des Tribunaux, rapport à Phōtiades-Pacha, Athènes
1880.

SCOTT, Rochfort C., Rambles in Egypt and Candia..., London 1837, τ.1.

ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ, Β., Κρητικά ἑπώνυμα εἰς τὰς Κυκλάδας, "Πεπραγμένα τοῦ Β' Διεθνούς
Κρητολογικοῦ Συνεδρίου", Ἀθήνα 1969, τ.4, σ.457-466.

SHAW, Stanford, Histoire de l' Empire Ottoman et de la Turquie, traduit de l' anglais par
E. Reyre, Editions Horvath, Paris 1983.

ΣΗΦΑΚΑΣ, Ἀντ. Γ., Τό ὑπό τῶν Τούρκων εἰσαχθέν εἰς Κρήτην φορολογικόν σύστημα, "Ε-
ΕΚΣ", 3(1940) σ.156-178.

SIEBER, F.W., Travels in the island of Crete, in the year 1817, (Καραβίας, Αθήνα 1975),
London 1823.

_____ Reise nach der insel Kreta im griechischen Archipelagus im jahre 1817,
Leipzig-Sorau 1823, τ.2.

ΣΚΑΛΙΕΡΗΣ, Γ.Κ., Λαοί καί φυλαί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ἀθήνα 1922.

SOFTAZADE, A., La Crète sous la domination et la suzeraineté ottomane, thèse, Paris
1902.

SONNINI, Ch., Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI et avec l'
autorisation de la Cour Ottomane, Paris 1801, τ.1-2.

ΣΟΥΡΛΑΣ, Ε., Γιάννης Κ. Σούρλας, "Ηπειρωτικά Χρονικά", 16(1941) σ.103-144.

ΣΠΑΝΑΚΗΣ, Στέρ. Γ., Μνημεία τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, Ἡράκλειο , 1940 , τ.1 .

SPRAT, T., Travels and Researches in Crete, London 1865, τ.1.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ, πληθυσμός 1900, Χανιά 1904.

ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ, Ν., Στατιστική τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, (Καραβίας, Ἀθήνα 1978), Ἀθήνα
1890.

ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗΣ, Ν., Ἡ τύχη τῶν αἰχμαλώτων τῆς Σπιναλόγκας, "Κ.Χ.", 19(1965) σ.237-258.

_____ Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ, "Κ.Χ.", 1(1947) σ.84-122.

_____ Ἀπογραφικοί πίνακες τῆς Κρήτης, "Κ.Χ.", 22(1970) σ.119-132.

_____ Ἀνδρέας Μηλιώρης, πρῶτος Γραμματικός τῆς Πόρτας, "Κ.Χ.", 2(1948)
σ.546-568.

_____ Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων, Ἡράκλειον 1975-1985, τ.1-5.

ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ, Μιράντα, Ἡ αγγλική πολιτική καὶ τὸ Κρητικὸ Ζήτημα (1839-1841), Ἀθήνα
1986.

ΣΤΕΡΓΙΩΤΟΥ, Ἰωάννα, Οἱ βενετικές ὀχυρώσεις τοῦ Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στὴ
φρουριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰῶνα, Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1979,
τ.1.

SYNODINOS, François, Les Turcocrétois ou Crétois Renégats dans l'oeuvre de Jean Kondylakis (1862-1920), "Cahiers Balkaniques", 9(1985) σ.85-100.

TANCOIGNE, J.M., Voyage à Smyrne, dans l'Archipel et l'île de Candie en 1811, 1812, 1813 et 1814, Paris 1817, τ.1-2.

TAYLOR, Bayard, Travels in Greece and Russia with an excursion to Crete, London 1859.

TEA, Eva, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, "Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti", Venezia 72(1913), σ. 1359-1433.

THEVENOT, Jean, Voyage du Levant, introduction, choix de textes et notes de Stéphane Yerasimos, François Maspero, Paris 1980.

THORNTON, Th., Etat actuel de la Turquie..., Paris 1812, τ.2.

TISCHENDORF, C., Apocalypses Apocryphes, Lipsiae 1866.

TZEΔΑΚΗΣ, Θεόδ., 'Ο νεομάρτυς Μύρων ὁ ἐξ Ἡρακλείου. 'Απόστολος Τίτος", 9 (1960) σ. 146-151.

TOTT, François baron de, Mémoires sur les Turcs et les Tartares..., Maestricht 1785, τ.4.

TOURNEFORT, Joseph Piton de, Voyage d'un botaniste. L'Archipel grec, introduction, notes et bibliographie de Stéphane Yerasimos, Maspero, Paris 1982, τ.1.

ΤΡΑΚΑΚΗΣ, Ἀντώνιος, Οἱ Σελινιώται Τούρκοι καὶ τὰ χωριά των, "Κρητική Ἑστία", τεύχος 53 (1954) σ. 4-9.

TRANTAFYLIDOU-BALADIE, Yolande, Les conditions du commerce en Crète pendant les premières décennies de la domination ottomane, "Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου", Αθήνα 1981, τ.3. σ.297-304.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΙΔΟΥ-BALADIE, Γιολάντα, Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης (1669-1795), Ηράκλειο 1988.

ΤΣΑΤΣΑΡΩΝΑΚΗ, Κατερίνα, Μία έκθεσις ὡμοτήτων τοῦ 1866, "Κ.Χ.", 8(1954) σ.7-43.

ΤΣΙΡΙΝΤΑΝΗΣ, Ν.Α., Ἡ πολιτική καὶ διπλωματική ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐθνικῆς Ἐπανάστασεως 1866-1868, Ἀθήνα 1950, τ.1.

ΤΣΙΡΠΑΝΛΗ, Ζ.Ν., Νέα στοιχεία γιά τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς Κρήτης (13ος-17ος αι.), 'Ελληνικά', 20 (1967) σ. 42-106.

TYAN, Emile, Histoire de l' organisation, judiciaire en pays d' islam, Leiden 1960².

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ν.Β., Τουρκογραφικά, 'ΕΕΚΣ', 1(1938) σ.130-137.

_____ Σύντομον διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπί Τουρκοκρατίας, 'ΔΙΕΕ', 14(1960) σ.156-163.

_____ Συμβολή εἰς τήν μελέτην τῶν ξένων ἐποικήσεων ἐν Κρήτῃ, ἀνάτυπο ἀπό τήν 'ΕΕΚΣ', Ἀθήνα 1939.

_____ 'Ἀλληλογραφία' Ελ. Κονταξάκη, 'Νεοελληνικόν Ἀρχεῖον', Χανιά, 1(1935) σ.258-283.

_____ Παράδοσις ἐκ Σελίνου, ἐφημερίδα 'Κήρυξ Χανίων', 18 Σεπτεμβρίου 1930, αρ.4218.

_____ 'Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπί Τουρκοκρατίας (1645-1898), αἱ πηγαί, Ἀθήνα 1974, τ.1.

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ν.Β.-ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Ἀνθούλα, Κρητικά ἱστορικά ἐγγράφα 1821-1830, (Α' 1821-1824), Ἀθήνα 1974.

UBICINI, M.A., et DE COURTEILLE, Pavet, Etat présent de l' Empire Ottoman, Paris 1876.

[VELI-pacha], La verité sur les événements de Candie, Paris 1858.

VELLAIO, Nicolo, La Guerra Cretense, Bologna 1647.

VRYONIS, Speros, The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of islamisation from the eleventh through the fifteenth century, Berkley 1971.

WEISSMANN, N., Les janissaires, (Paris 1964), Paris 1938.

WENSINCK, A.J., Khitan, 'Encyclopédie de l' islam', nouvelle édition Leiden-Paris, τ.5. σ.20-23.

YOUNG, G., Corps de droit ottoman, Oxford 1905, τ.1.

ΦΑΝΟΥΡΑΚΗΣ, Εὐγένιος, Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, "Κ.Χ.", 3(1949) σ.127-142, 351-362, 4(1950) σ.65-74, 214-232.

ΦΙΛΗΜΩΝ, Ἰω., Δοκίμιον περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἀθήνα 1961, τ.4.

ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗΣ, Κων. Γ., Διοίσεις καὶ δικαιοσύνη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ, Χανιά 1929.

_____ Οἱ Τουρκοκρήτες, Χανιά 1929.

ΦΩΤΙΑΔΗΣ, Κώστας, Οἱ ἐξισλαμισμοὶ τῆς Μ. Ἀσίας καὶ οἱ κρυπτοχριστιανοὶ τοῦ Πόντου, (Tübingen 1985), Θεσσαλονίκη 1988.

ΧΑΛΕΠΙΑΝΟΣ, Γ., Πῶς συζοῦν χριστιανοὶ καὶ μουσουλμάνοι, οἱ Τούρκοι εἰς τὴν Κρήτην, "Ἑλλάς", 6(1912) ἀρ.φ. 390.

ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, Γ., Ἡ Τουρκία εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ὑπὸ Ἀ. Ψαλίδᾳ, "Ἡπειρωτικά Χρονικά", 6(1931) σ.32-74.

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι., Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος (1645-1669) καὶ ἡ ἐποποιία τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος (1648-166), "Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους", Ἐκδοτική, Ἀθήνα 10(1974) σ. 334-351.

ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ, Ἰωσήφ, Περιήγησις εἰς Κρήτην, (Καραβίας, Ἀθήνα 1985), Ἑρμούπολη 1881.

ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, Π., Ἀγιολατρεία καὶ μοναχικὴ ζωὴ τῶν Τούρκων μωαμεθανῶν ἐν Κρήτῃ, "Κ.Χ.", 22(1970) σ.211-235.

_____ Ἐξισλαμισμοὶ στὴν Κρήτη, "Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου", Ἀθήνα 1981, τ.3, σ.336-350.

ΧΟΥΡΜΟΥΖΗΣ-BYZANTIOS, Κρητικά, Ἀθήνα 1842.

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀναστ. Π., Ἡ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν προσέλευσις ἄλλοθρήσκων καὶ ἑτεροδόξων, "Θεολογία", 27(1956) σ.53-60, 191-205.

ΨΙΛΑΚΗΣ, Β., Ὁ ἐν Κρήτῃ ποτε ἐξισλαμισμὸς, περιοδικὸν "Ἑβδομάς", 14 καὶ 21 Μαρτίου 1892.

_____ Ἱστορία τῆς Κρήτης, Ἀθήνα 1909, τ.2-3.

ZOGRAFOS, A., Les nouveaux martyrs, 16e-17e s. Essai sur l' experience religieuse du peuple orthodoxe sous domination ottomane, thèse, Strasbourg 1987.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Ααλή πασάς 97, 164, 205, 212

αβδουλλάχ 58

αγγαρείες 18, 24, 25

Αγιαποστολίτες 212

Άγιος Ανδρέας 38

Άγιος Χαράλαμπος 51

Αγία Φωτιά 39

Αγκαράθου μονή 213

Αθήνα 104

Αϊβαζίδης Ν. 93

Αιγύπτιοι 80

Αιγυπτιοκρατία 80, 81, 82, 84

Αίγυπτος 76, 102, 115

αιρετικοί 21

αιχμάλωτοι πολέμου 41, 59, 71, 77, 113

Ακάματος 39

Αλβανοί 74, 80

Αληκάκηδες 45

Αλώνες 77

Αμπαδιά - Αμπαδιώτες 39, 63, 64

Αμάρι 66, 103

Αντάνασσος 38

Αξέντι 52

Άραβες 39, 112

Αραβοκρατία 16

Αρολίθι 77

αρπαγή γυναικών 56, 101

Αρχάνες 51

Ασωμάτων μονή 107

Ατσιπάδες 38

βακουφικά χωριά 31

Βαλκανικοί Πόλεμοι 100

Βαλκάνια 63

Βαλσαμόνερο 38

Βαμίκ - πασάς 81

Βατικανό 94

Βαχός 96

Βεγγάζη 97, 100

Βελή - πασάς 80, 81, 84, 87, 89

Βενί 91

Βενετία 17, 19, 24

Βλαστός Π. 91, 96, 99

Βολιώτες 38

Βυζήρι 103

Βώνη 96

Γαλλική Επανάσταση 6

Γαλύφα 96

Γενική συνέλευση των Κρητών 16, 98, 99, 116, 124

γενίτσαροι 26, 27, 35, 41, 42, 48

Γέννα 64

Γιαννάρηδες 49

Γιουσούφ - πασάς 35

Γλυκός Νικηφόρος 94

Γραμβούσα 14

Γώγος Γρηγόριος 94

Δασκαλογιάννη επανάσταση 41, 65

δεισιδαιμονίες 20

δεκάτη 33

Δεληγιαννάκης Δ. 214

δερβίσηδες 27, 63, 111, 136

Δερβίς Μεχμέτ πασάς 43

δημογεροντίες 118

δικαστήρια 97

Διονύσι 39, 52

Διονύσιος, μητροπολίτης Κρήτης 93, 204, 212

δούλοι 55

δουλοπάροικοι 17

Δωράκι 39

Εβραίοι 35

εθνική συνειδηση 71, 136

ελληνική υπηκοότητα 75, 108

εμπόριο 50, 159

Ενετοκρατία 20, 21, 29

Ενετοί 14, 17, 23

εξορία 97, 114, 116, 130

επικληση του διαβόλου 21

Επισκοπή Πεδιάδος 88, 96, 213

ετεροδοξία 20, 27, 37

Ζγουροκεφάλι 96

Ηράκλειο 88, 93, 94

θανατική ποινή 50, 159

Θεοδωρίδης Ν. 87, 89

Ιεράπετρα 23

ιεραπόστολοι 20, 107

ιεροδικείο 58

ιεροδίκης 54, 59

Ιησουίτες 20

ιμάμης 57

Ιμπραϊμ - πασάς 44

Ισμαήλ - πασάς 94, 130

Ιωάσαφ, μητροπολίτης 36

καδήδες 35, 55, 117, 118, 120, 128

Καθολική Εκκλησία 91
Καινούριο (Κωμόπολη) 46
Καισάριος Ξανθουπόλεως 93
Κακάλι 39
Καλύβες 92
Κανναβός Λουίτζι 904
Κανάρης Ν. 133
Κάντανος 52
Κατσοματάδος 52
κεπήνι 56
Κεραμιά 92
Κερίμ - πασάς 80
Κιουτσοúk Καίναρτζή 50
κληδονας 20, 145
Κληρονομιάς δικαίωμα 119, 122
Κοζύρης Κ. 77
Κοξαρέ 28
Κόρακας Μιχάλης 49
Κοράνιο 26
Κουρμούλης - Κουρμούληδες 62, 63, 72

Κουσές 63
Κούμοι 149
κρατικό μονοπώλιο 74
Κρητική αναγέννηση 17, 136
Κρητικός Πόλεμος 27, 30, 54
κριθαρομαντεία 20, 145
Κυδωνία 51
Κύθηρα 19

Κυκλάδες 37, 71, 104
κώδωνες 82
Κωνσταντινούπολη 44, 65
Λαγουμβάρδος Μεθόδιος 107
λαϊκή θρησκεία 5
Λαμπηνή 38
Λυώρο 39
μαγεία 147
μάγισσες 21
Μαλεβίζι 52
Μαλικιανέ Αγάδες 34

Μαραβελάκης Τίτος 102
Μαρουλάς 28, 149
Μ. Ασία 63
Μαυρομιχάλης Μάξιμος 212
Μαυρομάτης Παρθένιος 107
μεβλεβήδες 111
Μεγάλη Ιδέα 107, 108
Μεϊρέ - μάνα 60
μέκεμέδες 83, 117, 123
Μεραμπέλο 51

Μεσαρά 51, 62
μεταναστεύσεις Κρητών 33, 50
Μεχμέτ - πασάς 81, 83
μικτά δικαστήρια 119
μοναστήρια 19, 37, 47, 60
μόναχοι 107
Μονεμβασία 158
Μονοπάρι 38
Μονοφάτσι 51, 52
μουκατάδες 34
Μουσταφά - πασάς 14, 75, 76, 80, 118, 120

μουσουλμανικές αιρέσεις 5, 37
μουφτήδες 117, 128
μπεκτασήδες 27, 60, 111
Μυλοπόταμο 52, 62, 149
Μυλωνές 52
Μωχάμετ Αλή 14, 73, 74, 77, 109
Νεϊλος, Ηγούμενος 104
νεομάρτυρες 65, 72
Ξωπατέρας 49
Οργανικός Νόμος (του 1868) 15, 97

Ορλωφικό 41, 42, 135
Οσμάν - πασάς 44, 45, 48, 68

Παναγιά 39
πανούκλα 34, 50, 71, 136
Παπαδοφραγκιά 52
Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης 21, 37, 67, 106

Πατριαρχική Σύνοδος 94
Πατσός 38
Πελαγονία 211
Πελοπίδας Νεκτάριος, Πατριάρχης 67
Πελοπόννησος 71, 104
Περίδης Παρθένιος 212
περιτομή 57, 115
Περόγλου Στ. 62, 78, 82, 123, 132
Πόντος 197
Πρινέ 149
Πρέβελης μονή 103, 107
προσηλυτισμός 92, 107, 115, 116
πρόσφυγες 73, 75
Πυργιώτισσα 52
πωλήσεις παιδιών 25
Ρέθυμνο 41, 50, 82

Ρενιέρης Ν. 49, 52
Ροΐδης Διονύσιος 94
Ρουμπάδο 77
Ρωσία 50

Ρωτάσι 39
Σαμή - πασάς 90
Σαρακηνοί 39
Σάσαλος 52
σεισμοί 45
Σελίμ Γ', Σουλτάνος 46
Σέλινο 23, 24
Σεμερτζάκης Γ. 188
Σεραφίνο 92, 93

Σητεία 23, 28, 30, 52
Σιδεράκης Γ. 10
Σιλιγάρδος Μεθόδιος 66, 184
Σκαλτσούνης Μ. 124
Σούδα 14
σπαχήδες 25, 155
Σπιναλόγκα 14
Στόλοι 39
στρατιωτικός φόρος 15
συμβούλια των πόλεων 118, 128

Συνθήκη της Λωζάννης 100
Συρία 100
Σύρος 94
Σφακιά - Σφακιανοί 93, 41, 46
σχολεία 46, 47, 73, 109, 136

Σωκαράς 39
Σωματάς 38
τεκέδες 27, 109, 111
Τέμενος 52
τζαμιά 36, 109
Τήνος 104
τουρμπάνι 57, 105
Τρικούπης Σπ. 93
Τσουδεροί 49
Τύρναβο 211
Υδρα 72
Φιλική Εταιρεία 185
Φλώρια 52
φόροι 25, 30, 31, 32, 33, 47, 73, 80
φορολογική μεταρρύθμιση 33, 111
φυλάκιση κρυπτοχριστιανών 130
Φωκάς Νικηφόρος 105
Φωτιάδης - πασάς 99, 116, 131
χαϊνηδες 49
Χάνδακας (βλ. κ. Ηράκλειο) 30, 41, 44, 60

Χανιά 41, 44, 50

Χάρακας 39
χαράτσι 32, 73, 81

Χάρτης της Χαλέπας 15, 99, 121
Χασάν - πασάς 87, 91
Χαττ-ι Σερίφ 78
Χελιανό 91
Χουσνή - πασάς 93
χριστιανικές δημογεροντίες 106
Χρυσοπηγή 49
Ψηλορείτης 39

Beaume 34, 40
Bembo M. 24, 28
Çelebi Evliya 28
Clairambaut 40
Colaud 45
Cor Aug. 112
Dandré 43
Du Tour 92, 134
Eynand 109
Fabrequettes Aug. 74, 133
Hasluck F.W. 111
Hatt-i Hümayum 61, 82, 83, 85, 87, 106

Ittat 87
liberi 17
Mocenigo 144
Molino Francesco 18
Ongley H. 83, 86, 133
Şeyhîslam 125
vakıflar 31

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στην αρχή του παραρτήματος παραθέτουμε τέσσερα ανέκδοτα έγγραφα, που χρησιμοποιήσαμε για τη συγγραφή της εργασίας. Τα τρία πρώτα προέρχονται από το Αρχείο του Ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών και το τέταρτο από το F.O. Στα ελληνικά έγγραφα διατηρούμε τη στίξη και την ορθογραφία του συντάκτη. Στη συνέχεια παραθέτουμε δύο πίνακες και δύο χάρτες της Κρήτης.

I

Απόσπασμα σχεδίου εγγράφου του Στ. Περόγλου προς τον Σερασκέρη της Κρήτης Μουσταφά-πασά για τη διάσταση του κρυπτοχριστιανικού φαινομένου στο νησί.

Χανιά 25 Απριλίου 1837.

Πρωτότυπο, (AYE/AA, "Κρητικόν μέρος της 'Επιτοπίους' Αρχάς" 1837), γραμμένο σε φύλλο τετραδίου διαστάσεων 0,29x0,23.

Εἰς τὴν ἐποχὴν καθ' ἣν ἡ Νῆσος αὕτη ἐδιοικεῖτο ἀπὸ τοὺς πασσάδες τῆς Ὑψηλῆς Πόρτας, πολλαὶ χριστιανικαὶ οἰκογένειαι, μὴ ὑποφέρονσαι τὰς καταδρομὰς τῶν δυνατῶν, ἠναγκάσθησαν νὰ ἐναγκαλισθῶσι δημοσίως τὴν ὀθωμανικὴν θρησκείαν, ἐνῶ κρυφίως ἠκολούθουν ἐκείνην τῶν πατέρων των. Αἱ ἐπαρχίαι τοῦ Μιλοποτάμου καὶ τῆς Μεσαρίας ἐκατοικούντο ἀπὸ πολλὰς τοιαύτας οἰκογενείας, μεταξύ τῶν ὁποίων διεκρίνοντο ἐκεῖναι τῶν Κουρμουλέων καὶ Σεμερτζάκιδων. Μετὰ τὴν ἐναρξιν δὲ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως ὁ θρησκευτικὸς οὗτος συνδιασμός ἔπρεπε ἐξ ἀνάγκης νὰ διαλυθῇ, διότι ἀφ' ἑνὸς μέρους οἱ ἐν τοῖς φρουρίοις ὀθωμανοὶ ἤρχισαν νὰ κατατρέχουν ὡς ὑπόπτους τοὺς πατέρας τῶν τοιούτων οἰκογενειῶν, ἀφ' ἑτέρου οἱ πατέρες οὗτοι δυσπιστοῦντες κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς ἀναρχίας κατέφευγον εἰς τὰ χριστιανικὰ στρατόπεδα. Τοιουτοτρόπως ὁ Κουρμούλης καὶ ἄλλοι

διέφυγον τὸν θάνατον, ὃ δὲ Σεμερτζάκης εὐρεθεὶς ὀκτὼ ἡμέρας μετὰ τὴν ἐπανάστασιν
μαζὺ μὲ τὸν Ἐμὴν Ἀγᾶ Καζαντζόγλου, εἰς τὸ χωρίον Μαλία, ἐκατηγορήθη ὡς χριστιανός
παρὰ τοῦ Ψιλάκη Ἐμὴν Ἀγᾶ καὶ ἐφονεύθη ἀπὸ τοῦς συστραπώτας τοῦ ὀθωμανοῦς, ἀφή-
σας εἰς τὴν διάκρισιν τῶν φονέων τοῦ ἑξ ἀνήλικα ὀρφανά...

II

Ἐκθεση του Ν. Θεοδωρίδη προς το Υπουργεῖο των Εξωτερικῶν για τις αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανῶν.

Χανιά 5/17 Μαΐου 1856.

Πρωτότυπο (ΑΥΕ/ΚΥ, 1856/363) γραμμένο σε τρίφυλλο χαρτί διαστάσεων 0,31x0,22.

Πρὸς τὸ ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου καὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Σχέσεων Ὑπουργεῖον.

Εὐσεβᾶστως ἀναφέρω εἰς τὸ Β. Ὑπουργεῖον ὅτι κατόπιν τοῦ ὑπ' ἀριθ.46 καὶ ἀπὸ 6/18 τοῦ παρελθόντος Ἀπριλίου ἐγγράφου μου, ἐβδομήκοντα ἄνδρες γυναῖκες καὶ παιδιά, ἐκ τῶν εἰς τὰ περίχωρα τοῦ Ἡρακλείου ὑπαρχόντων Ἰσλαμοχριστιανῶν, βασισθέντες εἰς τὸ νέον Χάτ Χουμαγιούν, ὡμολόγησον παρῶρησίᾳ κατὰ παρακίνησίν τινων ἱερέων τὴν χριστιανικὴν αὐτῶν πίστιν. Τοῦτο μαθοῦσα ἡ ἐκείσε τοπικὴ διοίκησις συνέλαβε παραχρῆμα αὐτούς καὶ μετὰ ἐξέτασίν τινα ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου, καθ' ἣν ἐπεβεβαίωσαν μ' ὅλην τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως τὴν ἀληθινὴν θρησκείαν των, τοὺς ἐφυλάκισεν ὡς ἄλλους κακούργους καὶ ἔγραψε πρὸς τὸν ἐνταῦθα Γενικὸν τῆς Νήσου Διοικητὴν ζητήσασα τὰς ἀναγκαίας ὁδηγίας του διὰ τὴν περαιτέρω πορείαν της. Τὰ καταθλιπτικὰ καὶ βαρβαρικὰ ταῦτα μέτρα ἔφθασαν εἰς τὰς ἀκοάς τῶν ἐνταῦθα Προξένων Ἀγγλίας, Γαλλίας, οἵτινες, ὡς ἐπληροφορήθην, ἔλαβον περὶ τούτου συνεντεύξεις μετὰ τοῦ Βελή Πασσᾶ ἀναγνωρίσαντος μὲν τὸ δικαίωμα τῶν εἰρημένων χριστιανῶν, προτείναντος ὅμως ὅτι, φοβούμενος τὰς δυσαρέστους συνεπειὰς εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν καὶ ἕτεροι τοιοῦτοι ἤθελον ἀπορρίψει τὸ βεβιασμένον κάλυμμα τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, ἐγκρίνει ν' ἀναμείνη τὰς ἐπὶ τούτων ὁδηγίας τῆς κυβερνήσεώς του. Μ' ὅλον τοῦτο χθὲς τὸ ἑσπέρας ὁ τῆς Ἀγγλίας Πρόξενος εὕρισκόμενος παρ' ἐμοί, λόγῳ ἐπισκέψεως, μοὶ ἐβαβαίωσεν ὅτι ὁ Μουσίρης τῆς Κρήτης

διέταξε τὸν ἐν Ἡρακλείῳ τοποτηρητὴν τοῦ Χασάν Πασσᾶ ν' ἀποφυλακίσῃ τοὺς προμνησθέντας ἐβδομήκοντα χριστιανούς, ὑπὸ τὸν ὅρον ὅμως, ὥς ἡδυνήθη νὰ μάθῃ ὁ Κύριος Ὅγγλεϋ, ὅτι οὗτοι ὀφείλουν ν' ἀποχαιρετήσουν τὴν πατρίαν των γῆν. Ὁ ἴδιος δὲ Κύριος Ὅγγλεϋ μοί ἐπρόσθεσεν ἐμπιστευτικῶς ἀφ' ἑνός ὅτι, ἂν αἱ πληροφορίες τοῦ εἶναι καλαί, ἔμαθεν ὅτι ὁ ἐνταῦθα Πρόξενος τῆς Γαλλίας ἔλαβεν ἐσχάτως ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τοῦ σπουδαίου τούτου ζητήματος ὁδηγίας, συναδούσας μὲ τὴν προεκτεθεῖσαν διαταγὴν τοῦ Βελή Πασσᾶ, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ τοὺς ἀναξιοπαθοῦντας τούτους ἀνθρώπους, διότι στερεῖται εἰσέτι τῶν τῆς κυβερνήσεώς του ὁδηγιῶν, αἵπνες ὥς εἰκάζει καὶ ἐλπίζει θέλουν εἶσθαι πολὺ καλύτεραι καὶ εὐνοϊκότεραι διὰ τοὺς Ἰσλαμοχριστιανούς, ἐκείνων τοῦ Κυρίου Σατρή δὲ Λαφώς. Ἐπὶ τέλους δὲ ὁ Κύριος Ὅγγλεϋ μοί ἐξέφρασε τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ νὰ ἴδῃ, εἰ δυνατόν, τοὺς προσεχῶς ἴσως παρουσιασθησομένους τοιούτους χριστιανούς λαμβάνοντας ἐπὶ ὀλίγον εἰσέτι καιρὸν, ὑπομονήν, ἕως οὗ φθάσωσιν εἰς αὐτόν αἱ ἀπὸ ἡμέραν εἰς ἡμέραν ἀναμενόμεναι ὁδηγαί τῶν ἀνωτέρων του, πρὸς οὓς ἐφρόντισεν ἐγκαίρως νὰ γράψῃ τὰ δέοντα, ὑποστηρίξας πρεπόντως τὸ νόμιμον τῆς οὐσιώδους καὶ φιланθρώπου ταύτης προτάσεως.

Εἶπον ἀνωτέρω ὅτι τὰ περὶ χώρα τοῦ Ἡρακλείου γέμουν τοιούτων ἀνθρώπων. Τῷ ὄντι δύναμαι νὰ βεβαιώσω ὅτι, καθ' ἃς ἔχω ἐκεῖθεν ὥς καὶ ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ρεθύμνου πληροφορίες, οἱ εἰς τὰ μέρη ταῦτα εὕρισκόμενοι Ἰσλαμοχριστιανοὶ ὑπερβαίνουν τὸν ἀριθμὸν τῶν δέκα χιλιάδων. Ἄν δὲ τις λάβῃ ὑπ' ὅψιν ἀφ' ἑνός μὲν τὴν ὀριστικὴν καὶ ἀμετάβλητον ἀπόφασιν αὐτῶν, ἀποδειξάντων ὅτι περιφρονοῦν πᾶσαν οἰανδήποτε ἀπειλήν ἢ βαρβαρικὴν κατ' αὐτῶν πράξιν τῶν Ὀθωμανῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸν ὑπέρτατον φανατισμὸν τῶν τελευταίων, βεβαίως θέλει δικαιώσῃ τὰς ὑποψίας τοῦ Βελή Πασσᾶ, τοῦ νὰ μὴ συμβῇ ἀπευκταῖόν τι. Καθόσον συνδυαζομένης τῆς πρὸς τὸν ἐν Ἡρακλείῳ τοποτηρητὴν τοῦ τελευταίας διαταγῆς του, μὲ τὰς ὁδηγίας τοῦ Γάλλου Προξένου (ἂν αὗται ἔχωνται ἀληθείας), δύναται νὰ συμπεράνῃ ὅτι ὁ Μουσίρης ἔλαβεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως

ὁδηγίας διὰ ν' ἀποβάλλῃ τῆς Νήσου πάντα Ἰσλαμοχριστιανόν, ὅπως κατὰ τὴν διακοπὴν τῶν Σχέσεών μας μετὰ τῆς Τουρκίας ἔπραξε καὶ ὁ προκάτοχός του Μεχμέτ Ἐμὴν Πασσάς πρὸς δεκαεπτὰ τοιούτους.

Πιστεύω ὅτι αἱ πρὸς τὸν Ἀγγλον Πρόξενον ἐλευσόμεναι ὁδηγαί θέλουν συγχωρεῖν εἰς ἕκαστον Ἰσλαμοχριστιανόν νὰ μένῃ ἀνενόχλητος εἰς τὴν πατρίδα του ἢ τοῦλάχιστον νὰ παραχωρῆται εἰς αὐτόν ἀνάλογος προθεσμία ἵνα πωλήσῃ τὰς ἰδιοκτησίας του καὶ ἀναχωρήσῃ

ἀκολούθως ἀνενόχλητος, ἀλλ' ἂν παρ' ἐλπίδα καὶ ἐναντίον τῶν προσδοκιῶν τῶν χριστιανῶν τούτων, αὐταὶ ἤθελον εἶσθαι ἀπαράλλακτοι μ' ἐκείνας τοῦ Γάλλου Προξένου, ἀμφιβάλλω πολὺ, ἂν οἱ λοιποὶ ὁμολογήσουν τὸν χριστιανισμόν των, διότι ἅπαντες σχεδόν εἶναι γεωργοὶ καὶ κτηματῖαι καὶ δὲν εἰμποροῦν ὥς οἰκογενειάρχαι νὰ δοκιμάσουν τὸ παράνομον ποτήριον τῆς ἐξώσεως ἄνευ νέου πόρου ζωῆς, δημευομένων, ὥς λέγεται, τῶν ἀκινήτων ἰδιοκτησιῶν των. Ἴσως ὀλίγοι, νέοι, ὄντες ἐλεύθεροι παντός οἰκογενειακοῦ βάρους, δύνανται ν' ἀψηφήσουν τὴν ἔξωσιν, ἀλλ' οὗτοι θεωροῦνται μηδὲν ἀπέναντι τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν δυστυχῶν οἰκογενειάρχων. Τούτου ἕνεκα ἐλπίζω ὅτι ἡ οἰκτρά αὕτη κατάστασις τῶν ἀδελφῶν μας τούτων, γνωστὴ ἤδη εἰς ἅπασαν τὴν Εὐρώπην θέλει προσεχῶς καλυτερεύσει τὴν σημερινὴν τύχην καὶ τὴν θέσιν των, τὴν ὁποῖαν λαμβάνων πᾶς τις ὑπ' ὅσιν θέλει κλαύσει, μ' ὅσπιν ὀλίγην φιλανθρωπίαν καὶ ἂν ἤθελεν ἔχει, διότι ἤθελεν ἰδεῖ ὅτι χριστιανοί, δεχθέντες ἀκουσίως τὸν Ἰσλαμισμόν, ἄλλοι δὲ ἔχοντες χριστιανικὴν καταγωγὴν καὶ πρεσβεύοντες ἐν τῷ κρυπτῷ τὴν ἀληθῆ πίστιν, δὲν πτοοῦνται οὔτε τὰς περιφρονήσεις, οὔτε τοὺς βαρβαρικοὺς τρόπους, οὔτε τὰς περὶ ἀποκεφαλισμοῦ αὐτῶν αἰσχρὰς ἀπειλὰς τῶν Ὀθωμανῶν, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας κηρύττονται παρρησία ὅτι "χριστιανοὶ εἴμεθα καὶ χριστιανοὶ θέλομεν ἀποθῆναι", ὑβριζόμενοι, φυλακίζόμενοι καὶ ἐξωνόμενοι, ἀναμένουν μὲ στωϊκὴν, οὕτως εἰπεῖν, ἀπάθειαν τὴν βοήθειαν τοῦ θεοῦ καὶ τὴν προστασίαν τῶν Χριστιανικῶν Δυνάμεων. Ὅπως δὴποτε ὅμως καὶ ἂν ἤθελε κανονισθῇ ἡ κατόπιν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τούτους πορεία τῆς Τουρκικῆς Διοικήσεως, φρονῶ ὅτι ἡ παρου-

σία ἑνός μόνου πολεμικοῦ εὐρωπαϊκοῦ εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα πλοίου θέλει συντελέσει τὰ μέγιστα εἰς τοὺς σκοποὺς τῶν Ἰσλαμοχριστιανῶν καὶ ὥς φόβητρον πρὸς τοὺς φανατικούς Ὀθωμανούς.

• Ο εὐπειθέστατος

N. Θεοδωρίδης

Επιστολή του εκχριστιανισμένου Τίτου Μαραβελάκη προς το Υπουργείο των Εξωτερικών.

Αθήνα 14 Αυγούστου 1871.

Πρωτότυπο, (ΑΥΕ/ΚΥ, 1871/499), γραμμένο σε μονόφυλλο χαρτί διαστάσεων 0,29x0,22.

Πρός τὸ Ἐξωτερικῶν Σεβαστόν Ὑπουργεῖον

Ὁ εὐσεβάστως ὑποφαινόμενος Τίτος Μαραβελάκης συλληφθεὶς παρὰ τῶν ὀθωμανῶν εἰς νεαράν ἡλικίαν μετέτρεχεν καὶ ὅταν ἡλικιώθην μετέταξαν εἰς τὸν Αὐτοκρατορικόν Στρατόν εἰς ὃν ὑπηρετῶν μετετέθην εἰς τὴν πατρίδα μου Κρήτην πρό τῆς ἐπαναστάσεως διαμένων ἐκεῖ ἐγνώρισα τοὺς συγγενεῖς μου καὶ ἐπομένως ἐπανήλθον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ἣν καὶ βρέφος εἶχον. Ἐκτοτε ἤρξαντο οἱ καταδιωγμοὶ ἐναντίον μου παρὰ τῶν Ἀρχῶν, ἐναντίον τῶν συνθηκῶν, μὴ ἀπαγορευουσῶν τὸ θρήσκευμα εἰς ὃ ἕκαστος θέλει νὰ πρεσβεύῃ. Πολλάκις ἀνεφέρθην εἰς τὴν ἐνταῦθα Ὀθωμανικὴν Πρεσβείαν, ἀλλ' οὐδεμία θεραπεία μοί ἐπιηνέχθη. Παρακαλῶ ὅθεν θερμῶς τὸ Σεβαστόν Ὑπουργεῖον, ὅπως εὐαριστούμενον συνεννοηθῇ μετὰ τῆς Πρεσβείας καὶ ἐξομαλύνῃ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, μοί χορηγηθῇ δὲ ἡ ἄδεια ἵνα ἐπανέλθω εἰς τὴν πατρίδα μου ἀκαταδίωκτος.

Εὐελπὶς ὅτι θέλει εἰσακουσθῇ ἡ ταπεινὴ παράκλησίς μου ὑποσημειοῦμαι με βαθυτάτον σεβασμόν.

Εὐπειθέστατος

Τίτος Μαραβελάκης

IV

Μετάφραση έκθεσης του H. Ongley προς τον Άγγλο Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Υποκόμη Stratford Canning για τις αντιδράσεις των μουσουλμάνων στους εκχριστιανισμούς του 1856.

Χανιά 29 Σεπτεμβρίου 1856.

Πρωτότυπο, (P.R.O., F.O., 195/457, Turkey, αρ.26) γραμμένο σε φύλλο χαρτί διαστάσεων 0,23x0,38.

Προς την Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη.

Οι μεταστροφές από το Μωαμεθανισμό στο Χριστιανισμό συνεχίζονται ακόμα. Οι νεόφυτοι κακοποιούνται περιστασιακά από τους μωαμεθανούς. Παράλληλα όμως οι χριστιανοί δεν αλλάζουν πάντα

θρησκεία με περίσκεψη. Τελευταία μερικοί από τους νεόφυτους, που είχαν κρατηθεί στη φυλακή στην Κάντια και οι οποίοι είχαν απελευθερωθεί, έγιναν δεκτοί με μεγάλες δημόσιες εκδηλώσεις χαράς από τους χριστιανούς κατοίκους, προς μεγάλη ανησυχία των Τούρκων του χωριού. Αυτό οδήγησε σε κάποια αναταραχή.

Έχει συμβεί ορισμένα μέλη μιας οικογένειας να μην έχουν ασπασθεί το χριστιανισμό και αυτοί που έχουν παραμείνει μουσουλμάνοι να εγείρουν απαιτήσεις στην περιουσία αυτών που έχουν αλλάξει θρησκεία, με το αιτιολογικό ότι χριστιανός που γίνεται μουσουλμάνος δεν μπορεί να κληρονομήσει από τους χριστιανούς συγγενείς του, ούτε μουσουλμάνος που γίνεται χριστιανός να κληρονομήσει από τους μωαμεθανούς συγγενείς.

Ο πασάς έχει γράψει στην Κωνσταντινούπολη ζητώντας οδηγίες, πώς να ενεργήσει σ' αυτές τις περιπτώσεις. Οι αρχές που μνημονεύθηκαν παραπάνω έχουν επανειλημμένα εφαρμοσθεί στις περιπτώσεις που χριστιανοί έχουν γίνει μωαμεθανοί. Δεν βλέπω όμως να είναι δίκαιο, άτομα που έχουν γίνει χριστιανοί και έχουν αποκτήσει περιουσία μετά το θάνατο των συγγενών τους να στερηθούν την περιουσία και να δοθεί αυτή σε όσους έχουν μείνει μωαμεθανοί. Οι παραπάνω αρχές θα προκαλέσουν αναμφισβήτητα ένα αριθμό δικών και μια δίκη σχετική με την έγγειο περιουσία εμπίπτει στην αρμοδιότητα του Καδή, από τον οποίο οι νεόφυτοι δεν μπορούν να περιμένουν δικαιοσύνη.

H. Ongley.

Πίνακας 1

ΔΥΝΑΜΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ						
Α/Α ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΩΡΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ					
	πριν από το 1821 ¹		το 1832 ²		το 1834 ³	
	χριστ.	μουσ.	χριστ.	μουσ.	χριστ.	μουσ.
1 Δαμάνια	0	25	0	8	0	12
2 Κεφάλια	0	30	0	9	0	8
3 Αρκάδι	1	18	0	10	0	6
4 Κόλενα	5	16	0	10	0	2
5 Δούλι	0	18	0	6	0	15
6 Άγιος Θωμάς	300	7	68	1	20	1
7 Επάνω Αργάτια	0	35	0	20	8	4
8 Κάτω Αργάτια	28	0	18	0	-	-(4)
9 Αξέντι	2	55	0	40	0	30
10 Πιρουιανά κλπ	94	11	35	8	32	8
11 Μεγάλη Βρύση	35	3	15	2	25	2
12 Πρεβελιανά	52	0	0	0	10	0
13 Γράτος	0	16	0	7	0	5
14 Κάτω Μούλια	0	25	0	6	0	5
15 Ξερόκαμπος	0	18	0	0	0	2
16 Βαλί	0	22	0	9	0	10
17 Καγκάλαις	0	42	0	0	0	24
18 Βαγιονιά	15	41	4	12	6	8

ΔΥΝΑΜΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ

Α/Α ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΩΡΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ					
	πριν από το 1821 ¹		το 1832 ²		το 1834 ³	
	χριστ.	μουσ.	χριστ.	μουσ.	χριστ.	μουσ.
19 Λούκια	24	0	0	0	8	0
20 Κούμια	8	0	0	0	5	0
21 Φουρνοφάραγγο	10	4	5	0	1	5
22 Καπετανανά	42	0	0	0	30	0
23 Άγιος Κύριλλος	0	5	0	0	0	0
24 Καλάλαγκα	6	0	0	0	4	0
25 Αϊνικόλας	16	1	7	0	—	—
26 Ζάμπρες	0	8	0	2	0	2
27 Πλατανιάς	0	10	0	2	0	4
28 Παρανύχι	4	6	4	2	5	1
29 Αμύγδαλο	0	16	0	0	0	12
30 Πριλιάς	7	1	3	0	2	0
31 Επά	17	10	5	3	10	5
32 Αχεντριάς	28	0	0	0	0	20
33 Χάρακας	60	30	26	20	25	10
34 Αγία Φωτιά	4	12	0	0	0	2
35 Χαντρά	0	5	0	0	0	0
36 Στέρναις	14	12	4	6	5	4

ΔΥΝΑΜΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ

Α/Α ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΩΡΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ					
	πριν από το 1821 ¹		το 1832 ²		το 1834 ³	
	χριστ.	μουσ.	χριστ.	μουσ.	χριστ.	μουσ.
37 Πετριάς και Παναγιά	0	32	0	16	-	-
38 Δωράκι	8	30	1	15	-	-
39 Καλογερικό	6	16	0	15	-	-
40 Πύργος	8	30	4	24	2	30
41 Ροτάσι	9	90	0	20	-	-
42 Μεσοχώρι	52	30	8	6	6	9
43 Λιγόρτυνο	8	70	1	20	-	-
44 Πλακιώπιστα	0	30	0	2	0	2
45 Αποσελέμι	0	35	0	11	0	6
46 Τεφέλι	0	80	0	20	0	30
47 Αρμανώγια	0	30	0	6	0	5
48 Καλό Χωριό	0	42	0	18	0	0
49 Χαράκι	0	18	0	5	0	6
50 Πετροκεφάλι	0	5	0	3	-	-
51 Μαδέ	0	7	0	5	0	10
52 Μελιδοχώρι	0	5	0	5	-	-
53 Βοργιά	0	35	0	30	0	10
54 Κάτω Καστέλι	0	5	0	0	-	-

ΔΥΝΑΜΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ

Α/Α ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΩΡΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ					
	πριν από το 1821 ¹		το 1832 ²		το 1834 ³	
	χριστ.	μουσ.	χριστ.	μουσ.	χριστ.	μουσ.
55 Τσιφούτ Καστέλι	0	14	0	6		
56 Λαράνι	0	40	0	30	0	20
57 Κουτού	0	4	0	2	0	2
58 Βορού	0	6	0	2	-	-
59 Πραιτώρια	25	41	6	20	12	8
60 Δαμάντρι	0	10	0	4	0	3
61 Καλαμαπανά	0	35	0	0	-	-
62 Ασήμι	32	30	6	15	8	7
63 Κάργια	0	6	0	3	0	4
64 Διονύσι	0	25	0	12	-	-
65 Ακάματος	0	5	0	2	0	4
66 Στάβιες	6	8	3	5	-	-
67 Βερούλι	0	12	0	4	0	2
68 Μπαπαλιανά	6	0	0	2	-	-
69 Αποΐνι	0	22	0	8	0	5
70 Σωκαράς	1	51	0	20	2	38
70 Φαραγγιανά	0	25	0	15	-	-
72 Μοριά	0	6	0	3	-	-

ΔΥΝΑΜΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ

Α/Α ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΩΡΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ					
	πριν από το 1821 ¹		το 1832 ²		το 1834 ³	
	χριστ.	μουσ.	χριστ.	μουσ.	χριστ.	μουσ.
73 Κάτω Άκρια	0	18	0	3	0	10
74 Επάνω Άκρια	0	18	0	3	-	-
75 Ατσιπάδες	8	25	1	10	2	8
76 Λούρες	0	20	0	6	0	8
77 Ρίζικας	0	5	0	2	0	4
78 Στόλοι	0	12	0	7	0	6
79 Ίνια	0	20	0	4	0	8
80 Λαγκάς κλπ	5	32	2	20	-	-

(1),(2): Τα ονόματα των χωριών και ο αριθμός των χριστιανικών και μουσουλμανικών οικογενειών της επαρχίας δίνονται στου Μ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ-BYZANTIOY, Κρητικά, Άθήνα 1842, σ.74-85. Στο ίδιο έργο καταγράφονται κατά θρήσκευμα και οι οικογένειες των επαρχιών Πεδιάδας και Καινουρίου.

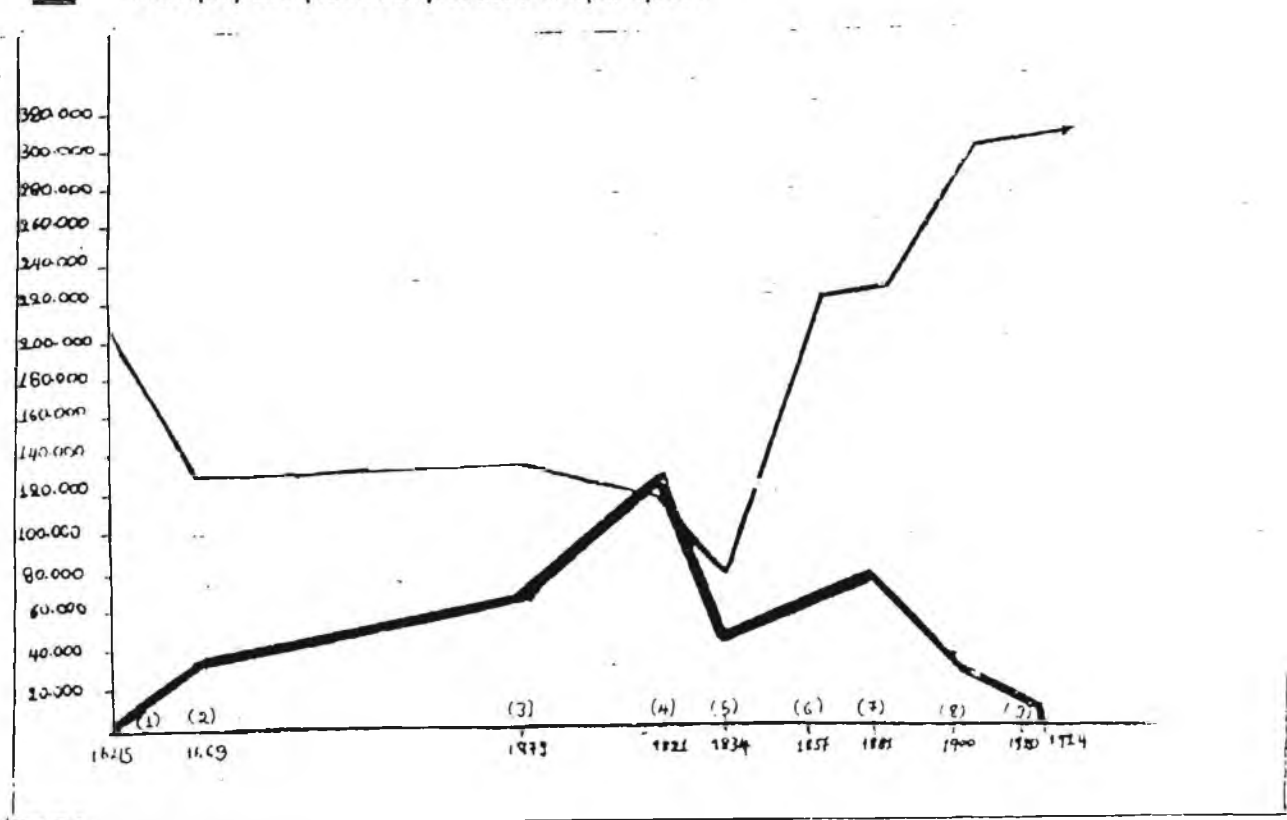
(3): Τα χωριά και ο πληθυσμός τους καταγράφηκαν στου R. PASHLEY, Travels in Crete, London 1837, τ.2, 316-317.

(4): Σημειώνεται παύλα στην περίπτωση που τα χωριά δεν αναφέρονται από τον R. Pashley.

Πίνακας 2

Γραφική παράσταση της κίνησης του χριστιανικού και του μουσουλμανικού πληθυσμού από το 1645 ως το 1924.

— : Κίνηση του χριστιανικού πληθυσμού.
— : Κίνηση του μουσουλμανικού πληθυσμού.

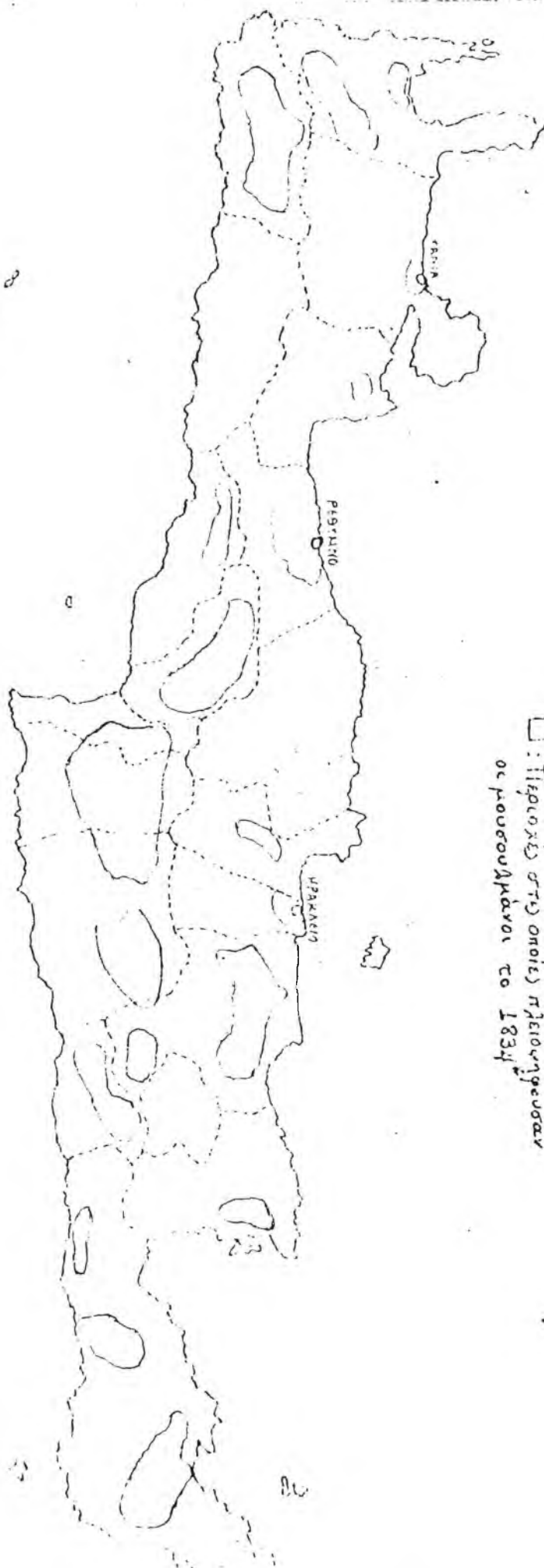

- (1) Βλ.: Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Α', σημ.96.
- (2) Βλ.: Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Α', σημ.95.
- (3) Βλ.: Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Α', σημ.140.
- (4) Βλ.: Μέρος Πρώτο, Κεφάλαιο Α', σημ.228.
- (5) Βλ.: Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο Α', σημ.3.
- (6) Βλ.: Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο Α', σημ.76.
- (7) Βλ.: Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο Α', σημ.76.
- (8) Βλ.: Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο Α', σημ.148.
- (9) Βλ.: Μέρος Δεύτερο, Κεφάλαιο Α', σημ.151.

ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΚΥΜΑΝΑ 1:1000000

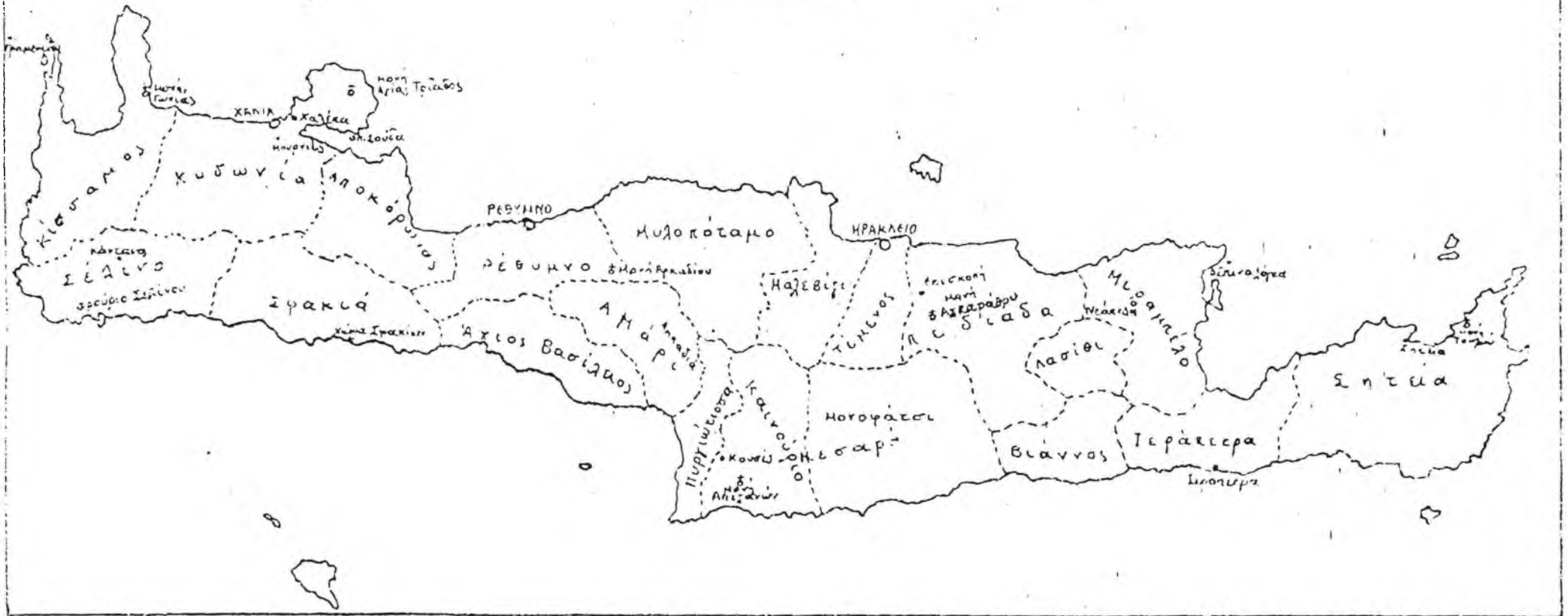
□ : Περαιτέρω από όλη την περιοχή
απομακρυνόμενοι το 1834

Σημείωση: R. PASHLEY, Traverses in Crete, London, 1834, τ. 2, 309-324.

ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΚΛΙΜΑΚΑ 1:1000000

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Με εξαίρεση την εισήγηση για τους εξισλαμισμούς, που έκανε ο Π. Χιδίρογλου στο Δ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (1976), και στην οποία επισήμανε βασικές ανέκδοτες πηγές και κατέγραψε άγνωστες πληροφορίες για την αρνησιθρησκεία στην Κρήτη την εποχή του Κρητικού Πολέμου, οι εξισλαμισμοί και οι εκχριστιανισμοί στο νησί δεν έγιναν ως τώρα αντικείμενο συστηματικής μελέτης. Το πρώτο, βέβαια, απ' αυτά τα προβλήματα κατά κύριο λόγο, αλλά και το δεύτερο, απασχόλησαν σαν επιμέρους θέματα διάφορους ερευνητές. Δεν διατυπώθηκαν, όμως, γι'αυτά ικανοποιητικές απαντήσεις.

Μερικοί απ' αυτούς τους ερευνητές, όπως ο Εμμ. Βυβλάκης, ο Γρηγ. Παπαδοπετράκης και ο Β. Ψιλάκης, που έγραψαν στο β' μισό του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, επηρεάστηκαν από τη σύγκρουση χριστιανών και μουσουλμάνων, που υπήρχε στην Κρήτη την εποχή τους. Για το λόγο αυτό παρουσίασαν μονομερώς τις δημοσιευμένες πηγές, παραπέμποντας μόνο σε κείμενα με φιλελληνικές πληροφορίες και διατύπωσαν απόψεις φορτισμένες συναισθηματικά.

Οι ιστορικοί, πάλι, που ασχολήθηκαν με την ιστορία της Κρήτης στη συνέχεια και έγραψαν για το θέμα μας, μολονότι πρόσφεραν αξιόλογο υλικό για τη διερεύνηση των σχέσεων χριστιανών και μουσουλμάνων την εποχή της Τουρκοκρατίας, δεν τίγουν βασικά ερωτήματα, που έχουν σχέση με την αρνησιθρησκεία στην Κρήτη, όπως π.χ. αυτά που αφορούν τη λαϊκή θρησκεία, τις μουσουλμανικές αιρέσεις, τις αποκαλύψεις κρυπτοχριστιανών και τα προβλήματα επανεκχριστιανισμού. Αδυναμία των εργασιών αυτών των συγγραφέων, σχετικά πάντα με το θέμα μας, μπορεί να θεωρηθεί και η μη αξιοποίηση του ανέκδοτου υλικού, που, όμως, δικαιολογείται από το γεγονός ότι τα περισσότερα αρχεία έχουν ταξινομηθεί πρόσφατα και είναι διάσπαρτα σε πολλές χώρες.

Οι ελλείψεις αυτές, τις οποίες διαπιστώσαμε μετά από προσεκτικό έλεγχο της βιβλιογραφίας, στάθηκαν το πρώτο έναυσμα για έρευνα. Κίνητρο, επίσης, για την πραγματοποίηση της προσπάθειάς μας υπήρξαν και τα νέα στοιχεία, που προσφέρθηκαν στους